॥ वेधवास्तु प्रभाकर ॥

VEDHVASTU-PRABHAKAR

सम्पादक

स्थपति प्रभाशंकर ओघडभाइ सोमपुरा

शिल्पविशारद-पालीताणा (सौराष्ट्र)

॥ श्री विश्वकर्मणे नमः ॥

॥ वेधवास्तु प्रभाकर ॥

VEDHAVASTU-PRABHAKAR

संपादक स्थपति
प्रभाशंकर ओघडभाइ
शिल्पविशारद
पालीताणा (सौराष्ट्र)

वि. सं. २०२१ * सने १९६५

शिल्प स्थापत्य कला साहित्य प्रकाशन
श्री बलवंतराय प्र. सोमपुरा एवं भ्राताओ

— ग्रन्थ प्राप्तिस्थान —

स्थपति प्रभाशंकर ओ. सोमपुरा, शिल्पविशारद
गोराबाडी, शिल्प निवास—पालीताणा (सौराष्ट्र)

Sthapati Prabhashanker O. Sompura
Goravadi, PALITANA (Saurashtra)

श्री बलवंतराय प्र. सोमपुरा
३, पथीक सोसायटी
सरदार पटेल कोलोनी
अहमदाबाद नं. १३

Shri Balvantrai P. Sompura
3, Pathik Society,
Sardar Patel Colony
AHMEDABAD-13

एन. एम. त्रिपाठी एन्ड कुं.
प्रिन्सेसस्ट्रीट, बंबई-२

सरस्वती पुस्तक भंडार
रतनपोल हाथीखाना
अहमदाबाद

गुर्जर ग्रंथ रत्न कार्यालय
गांधी रोड, अहमदाबाद

श्री चौखम्बा संस्कृत सीरीज ओफिस
गोविंद मंदिर लेन पो. बो. नं. ८.
वाराणसी-१

Munshiram Manoharlal
P. B. No. 1165, Nai Sarak
DELHE-6

यह ग्रंथका प्रत्येक विभाग एवं चित्राकृति आदि प्लान डीझाइन संपादकके स्वाधीन है।

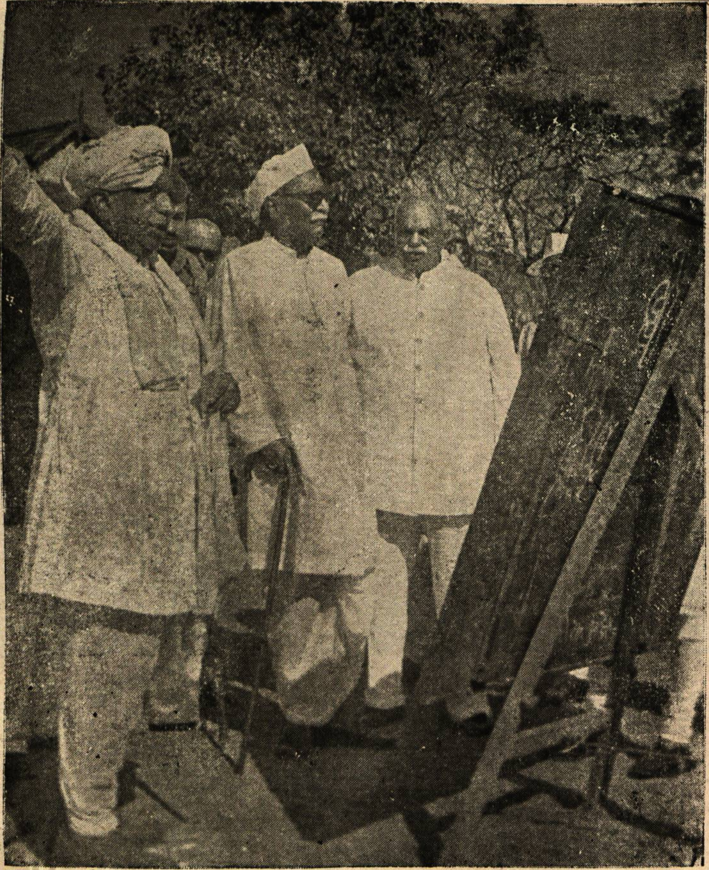
प्रथमावृत्ति 1st Edition

प्रत १००० हिन्दी गुजराती संयुक्त अनुवाद तथा मूल

Price Rs. ~~10~~/- 20/- Twenty
excluding postage.

मूल्य रु. ~~दस~~ 20/- Twenty
पोस्टेज पृथक्

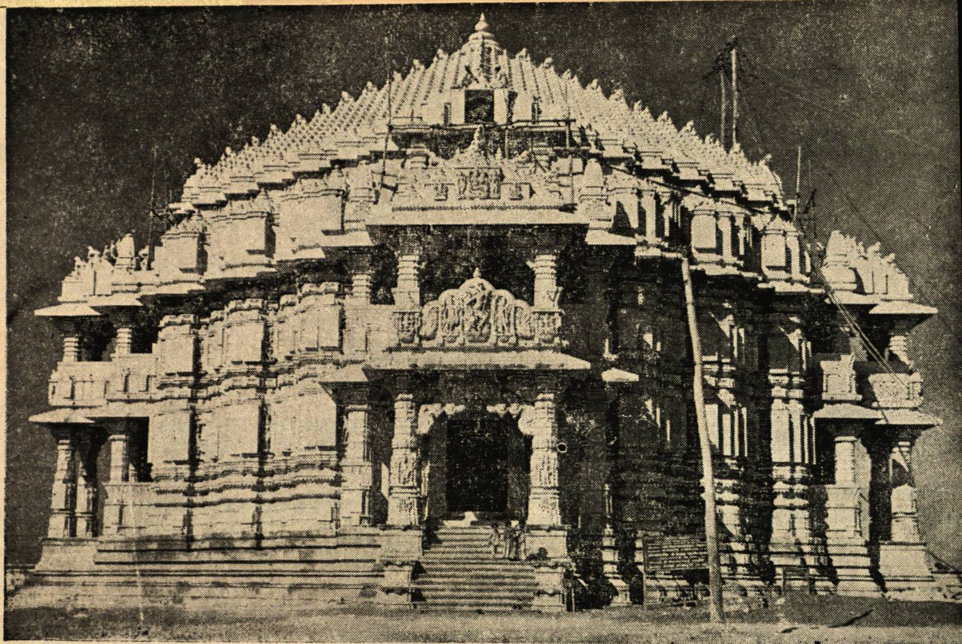
મુદ્રક : દુદાભાઈ ગોવિંદભાઈ ધામેલિયા, પ્રેમભકિત મુદ્રણાલય-પાલીતાણા-સૌરાષ્ટ્ર

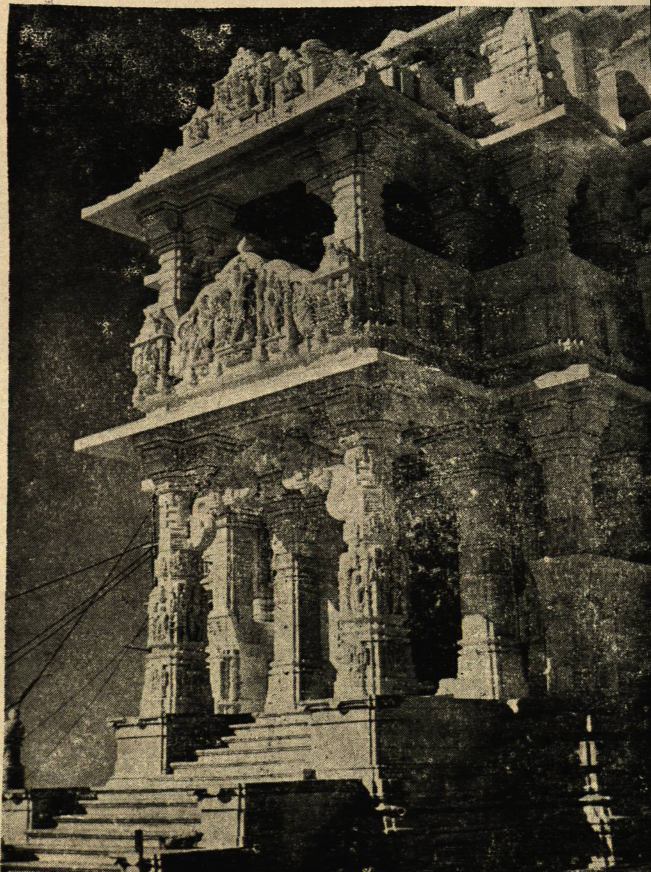
१ ग्रन्थ संपादक श्री प्रभाशंकरजी. २ स्व राष्ट्रपति श्री राजेन्द्रप्रसादजी
३ ना० महाराजा जामसाहेब.

१ ना० महाराजा जामसाहेब. २ उत्तर प्रदेशका गवर्नर श्री मुनशीजी.
३ मद्रास और बंबइका गवर्नर श्री प्रकाशजी.
३ ग्रन्थ संपादक श्री प्रभाशंकरजी.

श्री सोमनाथजीका
सन्मुख दृश्य

श्री सोमनाथजाका
प्रवेश भाग

नामदार महाराजा जामसाहब सर दिग्विजयसिंहजी बहादुर ग्रन्थके बारेमें अपनी शुभाशिष भेजते हुए लिखते है :—

शिल्पशास्त्रके प्राचीन संस्कृत ग्रंथ लोगोंकी भाषामें अनुवाद होकर और गहरे मर्मोंके साथ प्रसिद्ध होवे तो ज्ञानकी रखवाली होती है। असे प्रकाशनकी जरुरत तो थी। श्री प्रभाशंकरभाइ स्थपति द्वारा तैयार किये गये शिल्प ग्रंथको देखकर बडी प्रसन्नता हुइ। शिल्पविशारद श्री प्रभाशंकरभाइके कुलमें परंपरागत रितिसे शिल्पविज्ञानकी रखवाली होती रही हैं। असे कौशल्यवान स्थपतिके हाथों श्री सोमनाथजी महाप्रासादका नवनिर्माण हुआ है यह बडे गौरवकी बात है। असे शिल्पशास्त्रके निष्णातोके ज्ञानका लाभ उठाना भारतके लिये भी गौरवकी बात है। श्री प्रभाशंकरभाइ शिल्पशास्त्रके गहरे मर्मोंकी सुझबूझ रखते है।

अपनी सरकार विद्या और कलाके असे ज्ञाताओंकी कद्र नियमानुसार करती आयी हैं। हम चाहते हैं कि हमारी सरकार असे स्थायी कलाके निष्णातको पद्वी प्रदानसे विभूषित करें और उनकी विशेषतया कद्र करें।

जामनगर ता. १९-११-६०

—✽—

उत्तरप्रदेशके भूतपूर्व गवर्नर भारतीय विद्याभवन बम्बइके कुलपति श्री कन्हैयालाल मुन्शीजी अिस ग्रन्थके बारेमें अपने पुरोवचन लिख भेजते है कि:—

भारतके पास कमसे कम बीस शताब्दी पुरानी अपनी शिल्प स्थापत्यकी एक अपनी निजी परंपरा है। अिसकी समृद्धि और सिद्धी व्यक्त हुइ हो वैसे प्रकाशन अीनेगीने हैं। अिसमें अप्रकाशित साहित्य भी बहुत ही बाकी पडा है। भारतके कुछेक प्रदेशोमें स्थपति लोगोंके पास शिल्प साहित्यके हस्तलिखित ग्रन्थ हैं। प्रस्तुत ग्रंथ असे एक संग्रहके फलस्वरुप है। असे एक हस्तलिखित ग्रन्थका उद्धार एक कौशल्यवान प्राचीन परंपराके पालक स्थपतिके हाथों ग्रंथके स्वरुपमें हुआ है।

श्री प्रभाशंकरभाइका जन्म एक असे सोमपुरा कुलमें हुआ है जो कुल प्राचीन शिल्प स्थापत्यकी परंपराकी रखवाली करनेके पेशेमें मशहूर है। वे सोमनाथजी आदि जैसे महाप्रासादोंके निर्माण करनेवाले और

कौशल्यवान ख्यातनाम स्थपति तो है ही। शिल्प पुस्तकके संपादनसे वे वास्तुशास्त्रके भी निष्णात-ज्ञाता है वैसा भी प्रतित होता है।

श्री सोमपुराने मामुली स्कूली तालीम पाइ है। फिर भी अपने स्वप्रयत्नोसे उन्होंने शिल्प स्थापत्यका आमूल अभ्यास किया है। अिसके लिये वे धन्यवादके पात्र ठहरते हैं। कला और विद्या दोनोंका अैसा अच्छा समन्वय, क्रियात्मक ज्ञानके साधक अैसे स्थपतिही प्राचीन भारतकी समृद्ध परंपराको नया जीवन दे रहे है।

बम्बई ता. १०-१०-६०

—✻—

एशियाके सुप्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ, बनारस हिन्दु युनीवर्सीटीके कला और स्थापत्य विभागके अध्यापक डो. वासुदेवशरण अग्रवालजी ग्रंथ संपादक और उनकी कलाको सराहते हुए लिखते हैं:—

श्री प्रभाशंकरजी सोमपुरा स्थपति मंदिर निर्माणके प्रख्यात और प्रकृष्ट अनुभवी हैं। अैसे विद्वान अल्प देखे जाते हैं। श्री सोमनाथजीके मध्यकालीन भग्न मंदिर पर वास्तुशास्त्रके नियमानुसार नव निर्माण उन्होंने किया है। उनमें प्राचीन वास्तु विद्याचार्योंके कौशल्यके नवसंस्कार देखकर प्रसन्नता होती है। मेरी इच्छा कबसे एक अैसे व्यक्तिके दर्शन करनेकी थी। वही इच्छा नइ दिल्ही में करीब पंद्रह साल पहले श्री प्रभाशंकरभाइके परिचय से पूर्ण हुअी। वे शास्त्रीय ज्ञानके साथ क्रिया कौशल्यके सच्चे ज्ञाता हैं। मुझे विश्वास है कि शिल्प स्थापत्य कलाके अैसे ग्रंथके प्रकाशनसे समस्त वास्तुशास्त्रके सुस्पष्ट अध्ययनका एक नया द्वार खुलेगा। अिस बातके लिये समाज स्थपति प्रभाशंकरजीका अत्यंत अनुग्रहित है।

—✻—

भारत सरकारके 'टेम्पल सर्वे प्रोजेक्ट' के सुप्रीन्टेन्डन्ट श्री कृष्णदेवजी ग्रन्थके बारेमें अपनी प्रशस्ति अिस प्रकार लिखते है:—

पश्चिम भारतके परंपरागत शिल्पशास्त्रके महान ज्ञाता श्री प्रभाशंकरजी सोमपुरासे सुन्दर और सचित्र अनुवाद सह प्रकाशित किया गया शिल्प ग्रंथ उत्तम है। मंदिर स्थापत्यकी रचना पद्धतिके विशाल ज्ञानको सक्रिय अनुभव

के साथ मिलाकर उन्होंने अिस विषय गहरी सुझबुझ बताअी है। यह एक अद्भुत बात है। उनका यह प्रयत्न संशोधन क्षेत्रकी एक आदर्श कृति है।

भोपाल केम्प ता. १२–१०–६०

—✻—

द्वारका ज्योतिपीठके जगद्गुरु श्री शंकराचार्यजी महाराजके शुभाशीर्वाद और शुभ संदेश :—

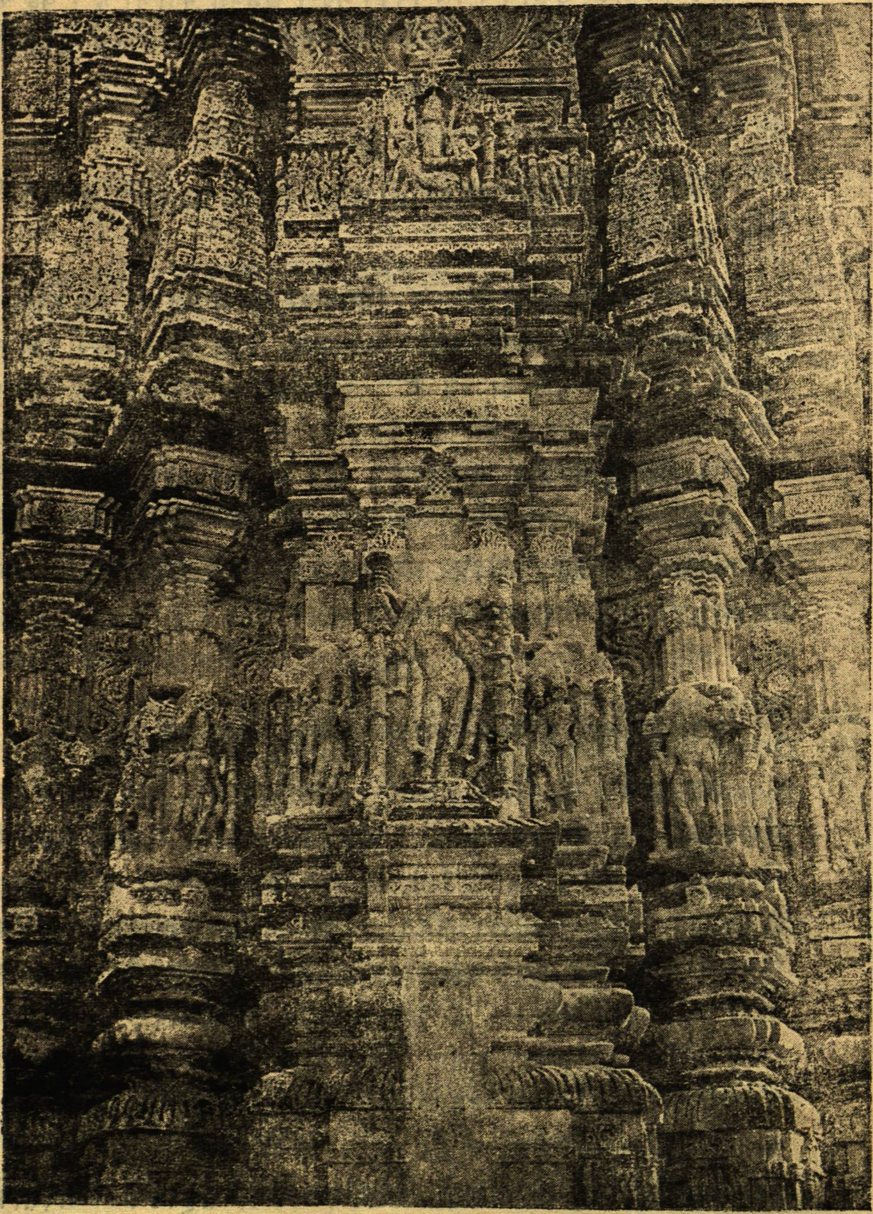
शिल्प–स्थापत्य–कला विशारद, शिल्पप्रवर श्री प्रभाशंकर ओ. सोमपुरा का ग्रन्थका प्रकाशन–कार्य बडी प्रसंशाका पात्र है। शिल्प स्थापत्य कलाके ग्रंथ क्षीण होते जा रहे हैं। राज्याश्रय से रहित होकर शिल्पि-लोग आज अन्य व्यवसायमें जा रहे हैं। अिस तरह अिस देशमें विद्या और कलाका ह्रास होता जा रहा है। अैसे जमानेमें प्रसिद्ध ज्योतिर्लिंग श्री सोमनाथजीके महाप्रासादकी आश्चर्यजनक और असाधारण रचनामें कौशल्यवान शिल्पज्ञ महोदय श्री प्रभाशंकरभाइने अपनी कलाका जो निर्माण किया है यह एक आनंदका विषय है।

—✻—

पूज्य जैनाचार्य श्रीमद् विजयोदयसूरिश्वरजी महाराजके शुभाशिर्वाद :—

शिल्पशास्त्री श्री प्रभाशंकरभाइ शिल्पविशारदसे किया गया ग्रंथ संपादनका कार्य शिल्प स्थापत्यके कार्योमें उपकारक हो। जैन आगमोमें शिल्प विषयक संदर्भ मिलते है। यह ग्रंथ शिल्पज्ञान उपर कलश समान है। आर्य साहित्य–ग्रंथोंका सर्जन संस्कृत भाषामें हुआ है। शिल्प विशारद स्थपति श्री प्रभाशंकर ओघडभाइ सोमपुराने बहुत से भव्य जिन-मंदिरें और पर जिनालय, कलामय उपाश्रय, धर्मशालायें, ज्ञानशाला ए आदि धार्मिक स्थापत्यका सर्जन किया है। करीब चालीस सालसे अनवरत वे अिस विषयमें हमारे परिचयमें आये हैं। उनके सुपुत्र श्री बलवंतराय स्थपति भी पीछले पंद्रह वर्षो से हमारे परिचयमें रहे हैं। हमारे आशिर्वाद हैं कि आर्य स्थापत्य और सद्धर्मके आदर्शोको अपना कर आपकी प्रगति हो।

—✻—

श्री उदयेश्वर मंदिरका मंडोवर—उदयपुर (माळवा)

પ્રસ્તાવના

જગતમાં પ્રત્યેક પ્રાણીને શીત, તાપ અને વર્ષાની પ્રાકૃર્તિક અગવડો સામે રક્ષાની આવશ્યકતા પ્રારંભમાં સમજાઇ. આથીજ વાસ્તુ વિદ્યાનો પ્રારંભ સ્થૂળ રૂપે આદિકાળથી થયેલો ગણી શકાય. પૃથ્વીપર વસનારા પ્રાણી જીવો ભૂમિ ખોદીને કે કોતરોમાં કરેલા દર અને પક્ષીઓએ વૃક્ષ પર બાંધેલા માળાની માફક માનવીએ ઘાસની પર્ણકુટી બનાવી અગર પર્વતોની ગુફાઓની શોધ કરી તેમાં વાસ કર્યો. આમ માનવ વિકાસના પ્રારંભ પછી સામુહિક વાસનું ગ્રામ્ય સ્વરૂપ અને પછી નગર રૂપ થયેલ જોઇ શકાય છે. માનવ સભ્યતાના વિકાસ સાથેજ શિલ્પનો વિકાસ ક્રમશઃ થતો ગયો.

"વસ" ધાતુ પરથી વાસ્તુ. વાસ્તુના અર્થમાં ભવન, રાજપ્રાસાદો, દેવપ્રાસાદો, સામાન્ય ગૃહો. જળાશયો, નગર, દુર્ગ, દેશમાર્ગ, વિશ્રામસ્થાન આદિ સમવિષ્ઠ થાય છે. ભારતીય વાસ્તુ વિદ્યાનો પ્રારંભ ઘણો પ્રાચીન છે. વેદો-બ્રાહ્મણ ગ્રંથો-રામાયણ, મહાભારત, બૌધ ગ્રંથો અને જૈનઆગમો, સંહિતાઓ આદિમાં વાસ્તુ વિદ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.

स्थापत्यवेदो विश्वकर्मादि शिल्पशास्त्रं अथर्ववेदस्योपवेदः ॥

સ્થાપત્ય વાસ્તુવિદ્યા એ અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે અથર્વવેદના સૂકતોમાં સ્થાપત્ય કલા વિશે ઘણું કહ્યું છે.

પ્રાચીન આર્યયુગમાં તે સાદા રૂપમાં અલ્પજીવી પદાર્થોથી થવા લાગી. કાષ્ટ, ઇષ્ટિકા અને પાષાણ પછી ધાતુ આદિ વાસ્તુ દ્રવ્યોનો વપરાશ ક્રમે ક્રમે થતો ગયો અને રામાયણ અને મહાભારત જેવા ઐતિહાસિક મહા કાવ્યોમાં દેવાલયો, રાજમહાલયો અને સામાન્ય ગૃહોના વિવિધ વર્ણનોને શાબ્દિક ચિત્રો આપેલા છે. માનવ વિકાસની સાથે શિલ્પવિદ્યાનો પણ વિકાસ થતો ગયો.

વદિક, જૈન કે બૌધ સંપ્રદાયની ગુફાઓ કોતરવા પછી પાષાણનાં દેવાલયોના બાંધકામોની પ્રથા શરૂ થઇ હોય તેમ માનવાને કારણ મળે છે.

દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ગુફાઓ કોતરી શકાય તેવી ગિરિમાળાઓ છે. ત્યાં પ્રથમ સાદા રૂપમાં કોતરાવા લાગી. પાછળથી તે અલંકૃત થવા લાગી. કેટલીક ગુફાઓની છત કાષ્ટની પ્રતિકૃતિ રૂપે છે તેથી તે કળા કાષ્ટ પરથી પાષાણમાં ઉતરાવી હોય તેમ લાગે છે.

આવી કળામય ગુફાઓની છત અને દીવાલો પર પૌરાણિક ધાર્મિક પ્રસંગો અને સુંદર મૂર્તિઓ કોતરાયેલ છે. તેના દર્શન કરતાં જગતના કળા વાંચ્છુઓનું મસ્તક ભારતના શિલ્પીઓ પ્રતિ નમે છે. શિલ્પીઓએ જડ પાષાણને સજીવરૂપ આપી પુરાણના કાવ્યને હુબહુ પ્રદર્શિત કર્યું છે. તેમાં દર્શન કરી ગુણજ્ઞ પ્રેક્ષકો શિલ્પીની સર્જન શકિતની પ્રશંસા કરતાં ધરાતા નથી. અહીં ટાંકણાના શિલ્પ વડે શિલ્પીઓ અમરકૃતિ સર્જી ગયા છે. અખંડ પહાડોમાંથી કોતરેલ ઈલોરાના કૈલાસ મંદિરની ભવ્ય કળામય વિશાળ પ્રાસાદની રચના શિલ્પીઓની અદ્ભૂત કળા ચાતુર્યનો અજોડ નમૂનો છે.

કોઈપણ દેશની સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય તેના પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને સાહિત્ય પરથી અંકાય છે. વિદ્યા કળા તો દેશનું અમોલું ધન છે. શિલ્પ સ્થાપત્ય માનવ જીવનનું અત્યંત ઉપયોગી મર્મભર્યું અંગ છે. આ કળા હૃદય તેમજ ચક્ષુ બન્નેને આકર્ષે છે. શિલ્પ સૌંદર્ય એ માત્ર તરંગ નથી પણ હૃદયનો સભર ભાવ છે. જગતમાં ભારતનું સ્થાપત્ય ઉત્તમ કોટિનું દેશને ગૌરવ લેવા સરખું છે.

ભારતમાં સર્વ સાહિત્યનો પ્રારંભ ધર્મ બુદ્ધિથી પ્રેરાઇને થયેલ છે. શિલ્પશાસ્ત્ર પણ ધર્મ ભાવના સાથે સંકળાયેલું છે. જેની બુદ્ધિપૂર્વકની રચના પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ કરેલી છે.

ભારતીય વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભ કાળ ઘણો પ્રાચીન છે. વેદો, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, જૈન આગમો, બૌધગ્રંથો, સંહિતાઓ અને સ્મૃતિગ્રંથોમાં વાસ્તુવિદ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.

શિલ્પ સ્થાપત્યની પ્રાસાદ રચના ભારતની આધ્યાત્મિક વિચારધારામાંથી ઉદ્ભવી છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત મુજબ જીવ પ્રાણી વિકાસ સાધતો અનેક કોટીની યોનીઓમાં જન્મતાં જન્મતાં આખરે બ્રહ્મમાં વિલીન થાય છે. આ સિદ્ધાંત દેવમંદિરના શિખર શંકુ આકારે યોજ્યો છે. ધર્મ પ્રવૃત્તિથીજ ધાર્મિક સ્થાપત્ય ભારતમાં ઠેર ઠેર ઉભાં થયાં. તે દ્વારાજ શિલ્પી વર્ગને

ઉત્તેજન પણ મળ્યું. પ્રાચીનકાળમાં શિલ્પીઓને બ્રહ્માના પુત્ર માની પૂજન થતું. એશિયા ખંડમાં જાપાનમાં બૌધધર્મનો પ્રચાર થતાં તે દેશની રાજમાતાએ પ્રજામાં સહર્ષ ઢંઢેરા દ્વારા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરેલી કે “ મારા રાજ્યના નગરો અને ઉદ્યાનોમાં શિલ્પીઓના ટાંકણાનો ગુંજારવ સદા થતો રહે.”

શુક્રાચાર્યે કળા અને વિદ્યા વિશે બહુ સુંદર સ્પષ્ટતા કરી છે. વિદ્યા અનંત છે અને કળાની ગણત્રી થઈ શકતી નથી પરંતુ સામાન્ય રીતે વિદ્યા બત્રીશ છે અને કળા ચોસઠ પ્રકારની કહી છે. આગળ જતાં તેઓ વિદ્યા અને કળાની સામાન્ય વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે.

यद्‌यत्स्याद वाचिकं सम्यकर्म विद्याभिसंज्ञकम् ।
शक्तो मुकोपि यत्कतुं कलासंज्ञंतु तत्स्मृतम् ॥

જે કાર્ય વાણીથી થઇ શકે તેને વિદ્યા કહે છે અને મુંગો પણ જે કાર્ય કરી શકે તે “કળા”. શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય આદિ મૂક ભાવે થઇ શકે છે તેથી તે દરેકને કળા કહી છે.

કળાના પ્રકાર વિષે જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદી જુદી સંખ્યા કહી છે– શુક્રાચાર્યે અને લલિત વિસ્તારમાં તેમજ કામસૂત્રમાં અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં–કળ ૬૪ પ્રકારની કહી છે. સમુદ્રપાળે જૈનસૂત્રમાં ૭૨ કળા વર્ણવી છે. યશોધરે કામશાસ્ત્રમાં કળા ૬૪ કહી છે પરંતુ તેમાં અવાન્તર ભેદે ૫૧૨ કળાના ભેદ પાડેલા છે.

સૂત્રધાર, શિલ્પી, સવર્ણકાર, કંસકાર (કંસારા), ચિત્રકાર, માલાકાર (માળી), લોહકાર, શંખકાર (શંખના આભૂષણો બનાવનાર), કુંભકાર કુલિન્દ્રકાર, (વણકર)–આમ કળામાં વિવિધ હુન્નરો સમાવ્યા છે. નૃત્ય, ગીત અને વાદિત્ર એ સર્વ કળા છે. હુન્નરકળાના જ્ઞાતાના જૂથ પ્રમાણે તેઓની જ્ઞાતિઓ બંધાઇ–મહાભારતમાં વિશ્વકર્માને હજારો શિલ્પના સૃષ્ટા કહ્યા છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાન પ્રણેતા ઋષિમુનિઓ હતા. તેઓ અરણ્યના શાંત વાતાવરણમાં રહી અનેક શાસ્રો અને વિદ્યા અને કળાના જીજ્ઞાસુઓને પોતાના આશ્રમમાં રાખીને વિદ્યા દાન કરતા. મત્સ્યપુરાણકારે તેવા અઢાર આચાર્યોના નામો આપેલ છે. ભૃગુ, અગ્નિ, વશિષ્ટ, વિશ્વકર્મા, મય, નારદ, નગ્નજિત, વિશાલાક્ષ, પુરંદર, બ્રહ્મા, કુમાર, નંદીશ, શૌનક, ગર્ગ, વાસુદેવ, અનિરૂદ્ધ, શુક અને બૃહસ્પતિ.

અગ્નિપુરાણ અ. ૩૯ માં લોકાખ્યાયિકામાં તંત્ર ગ્રંથ કર્તાના ૨૫ નામો આપેલ છે. માનસારમાં બત્રીશ શિલ્પાચાર્યના નામ આપેલા છે જોકે આ ગ્રંથોમાં કેટલાક નામોની પુનરૂકિત થઈ જાય છે તેમાં શિલ્પનો પણ વિષય હશે. એ રીતે ૧૮+૨૫+૩૨=૭૫ માંથી ખરા વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:-

इतिप्रोक्त वास्तुशास्त्र पूर्वंगर्गायधियते ।
गर्गैत्पराशरः प्राप्तस्तस्याप्राप्तोबृहद्रथ
ब्रहद्रथद्विश्वकर्मा प्राप्तवान वास्तुशास्त्रकम् ॥

મહર્ષિ ગર્ગ મુનિ વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાબુદ્ધિમાન જ્ઞાતા હતા તેમાંથી પરાશર મુનિને પ્રાપ્ત થયું. તેમાંથી બ્રહદ્રથને પ્રાપ્ત થયું. બ્રહદ્રથ મુનિથી વિશ્વકર્માને વાસ્તુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેમણે જગત હિતને સારૂં પ્રવર્તાવ્યું. આ ક્રમ પાછલા યુગના વિશ્વકર્માનો હોય. કારણકે મૂળ તો આદિ વિશ્વકર્માજ શિલ્પશાસ્ત્રના પ્રણેતા ગણવામાં આવે છે. એક સ્થળેથી વાસ્તુશાસ્ત્રના જ્ઞાતા-ઓની નોંધ મળેલ છે: તેમાં શૌનક, રાવણ, રામ, પરશુરામ, હરિ, ગાલવ, ગૌતમ, ગોભિલ, (અને વિશ્વકર્માના ચાર શિષ્યોમાં) જયવિજય, સિદ્ધાર્થ, અપરાજિત, વૈક્ષયાચાર્ય, ગચ્છવૈક્ષ, મયપુત્ર, કાર્તિકેય અને ચ્યવન–આમ જણાવેલ છે.

માનસારમાં બત્રીશ શિલ્પાચાર્યોના નામો આપેલા છે. બૃહદ્સંહિતામાં મનુ, પરાશર, કાશ્યપ, ભારદ્વાજ, પ્રહલાદ, અગસ્ત્ય, માર્કંડેયના નામો આપેલાં છે. તે ઉપરાંત ગર્ગ, મય અને નગ્નજીત અને વસિષ્ઠના પ્રમાણો પોતાના ગ્રંથના અવતરણ રેફરન્સ આપેલ છે. કમભાગ્યે ત્રણેક આચાર્યો સિવાય કોઇ આચાર્યોનો એક સળંગ ગ્રંથ હજુ ઉપલબ્ધ થયો નથી.

શ્રી વિશ્વકર્મા અને તેના શિષ્યોના સંવાદ રૂપ ગ્રંથો અપરાજીતપૃચ્છા, જયપૃચ્છા, નારદ અને વિશ્વકર્માના સંવાદ રૂપ. ક્ષીરાર્ણવ અને વૃક્ષાર્ણવ ગ્રંથો છે. જ્ઞાનપ્રકાશ, દીપાર્ણવ, જ્ઞાનરત્નકોશ, વિશ્વકર્મપ્રકાશ, વાસ્તુવિદ્યા જ્ઞાનસાર, અપરાજિત વાસ્તુશાસ્ત્રકારિકા, રત્નતિલક– આ ગ્રંથો સિવાય દશમી સદીમાં વિરોચન લક્ષણ સમુચ્ચય. માળવામાં ભોજદેવનાકાળમાં સમરાંકણ સૂત્રધાર, કાષ્ટશિલ્પ વિષય, શ્રી મલ્લદેવે "પરિમાણ મંજરી" તેરમી સદીમાં ઠક્કુર ફેરૂએ વાસ્તુસાર માગધીમાં રચેલો છે.

મંડન નામનો સૂત્રધાર સોળમી સદીમાં થયેલ તેના પિતા ગુજરાત પાટણના ભારદ્વાજ ગોત્રના હતા. તેઓ મેવાડના રાણાકુંભાના નિમંત્રણથી ગુજરાતમાંથી મેવાડમાં વસેલા. તે વિદ્વાનના કાળમાં શિલ્પગ્રંથો અસ્તવ્યસ્થ અને ઘણા અશુદ્ધ થયેલા તેનો પુનરૂદ્ધાર વિદ્વાન મંડને કરીને તેણે નવા ગ્રંથોની રચના કરી. પ્રાસાદમંડન, રૂપમંડન, વાસ્તુમંડન, રાજવલ્લભ, દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણ, રૂપાવતાર વગેરે શિલ્પગ્રંથોની સુંદર રચનાઓ કરી. તેના પરિવારમાં ગોવિંદે "કલાનિધિ" અને "ઉદ્ધાર દોરણી", મંડનના કનિષ્ઠબંધુ માધજીએ "વાસ્તુમંજરી", મંડનના બે પુત્રો ગોવિંદ અને ઇશર, અને ઇશરનો પુત્ર છીતા થયો. સૂત્રધાર રાજસિંહે "વાસ્તુશાસ્ત્ર", સૂ. સુખાનંદે 'સુખાનંદ-વાસ્તુ", પં. વસુદેવે "વાસ્તુપ્રદીપ", "સચ્છિલ્પ તંત્ર", સૂ. વીરપાલે "પ્રાસાદ-તિલક" રચ્યાં.

આમ પશ્ચિમ ઉત્તર ભારતના વિદ્વાનોના ગ્રંથો વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વ ભારતમાં ઓરિસ્સામાં શિલ્પના ગ્રંથો છે તેમાં શિલ્પસાહિત્ય મળે છે. તે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, લોક ભાષા મીશ્રમાં ગ્રંથો છે.

દ્રવિડ ગ્રંથોમાં ભયમતમ, માનસાર, કાશ્યશિલ્પ આદિ ગ્રંથો છે. સોળમી સદીમાં શ્રીકુમારે શિલ્પરત્ન ગ્રંથની રચના કરી. મહાયાલય ચંદ્રિકા, વિશ્વકર્મા વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરાતત્ત્વવિદો ગ્રંથોની ભાષાપરથી આ ગ્રંથો બારમી સદી પછીના કાળના રચાયેલા કલ્પે છે તે વિવાદાસ્પદ છે. બૃહદ્સંહિતા બીજી કે છઠ્ઠી સદીની કહેવાય છે. શુકનીતિ તેની પછીના કાળની છે. લક્ષાત્સમુચ્ચય દશમી સદીનો રચના કાળ જણાય છે. પ્રાચીન રૂઢીના શિલ્પોને ઘાટના વિકાસને અંતે આ ગ્રંથો લખાયા હોય. ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા ચાર વિભાગના ઘાટથી ગુપ્તકાળના અને તે પહેલાં અને પછીના કાળના સ્થાપત્યોના ઘાટમાં ભિન્નતા છે તેથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે કાળના ગ્રંથોનો કાંતો નાશ થયો અને દશમીથી બારમી સદી પછી સ્થાપત્યના નિયમો રૂઢ થયા પછી આ ગ્રંથોની રચના થઇ હોય.

વાસ્તુશાસ્ત્ર અને શિલ્પ સ્થાપત્યની વ્યાખ્યાની સ્પષ્ટતાના અભાવે તે ત્રણેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજનો ભાષા પ્રયોગ કરવામાં લોકો મીશ્ર અર્થ કરે છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર એ સર્વના બહોળા અર્થમાં છે. તેમાં અંતર્ગત સ્થાપત્ય અને સ્થાપત્યનું અંતર્ગત શિલ્પ છે.

૧. વાસ્તુશાસ્ત્ર-દેશ, પથ, નગર, દુર્ગ, જળાશય, રાજપ્રાસાદ, દેવપ્રાસાદ, સામાન્ય જ્ઞાન, શિશજ્ઞાન, ભૂમિપરીક્ષા એ સર્વ વિદ્યાનું શાસ્ત્ર એ વાસ્તુશાસ્ત્ર.

૨. સ્થાપત્ય-નગર, દુર્ગ, જળાશય, રાજપ્રાસાદ વગેરે વિશાળ બાંધકામ સ્થાપત્ય.

૩. શિલ્પ-દુર્ગનાં દ્વાર, રાજભવન, દેવપ્રાસાદ, જળાશયો આદિ સ્થાપત્યોના સુશોભન, અલંકરણ, મૂર્તિ-પ્રતિમા, ગોખ, જરૂખા આદિ અલંકૃત ભાગ તે શિલ્પ.

શિલ્પીઓના કર્તવ્યની પ્રશંસા- ભારતના શિલ્પીઓએ પુરાણના પ્રસંગોને પાષાણમાં સજીવ કોતર્યા છે. તેમનાં ટાંકણાની સર્જનશક્તિ પ્રશંસાને પાત્ર છે. જડપાષાણને વાચા આપનારા આવા કુશળ શિલ્પીઓ પણ કવિજ છે. તેઓ ભારે ધન્યવાદને પાત્ર છે. અલબત્ત કલા કોઈ ધર્મ કે જાતિની નથી. એ તો સમગ્ર માનવસમાજની છે. ભારતીય શિલ્પીઓએ આ કળાદ્વારા સ્વર્ગ-વૈકુંઠને પૃથ્વી પર ઉતાર્યું છે. સ્થાપત્ય કળા પ્રત્યે આજે રાજકર્તા સરકાર બેદરકાર બની છે એ દેશનું દુર્ભાગ્ય સૂચવે છે.

જડ પાષાણમાં પ્રેમ, શૌર્ય, હાસ્ય, કરુણા કે કોમળભાવ મૂર્તિમંત કરવો બહુ કઠીન છે. ચિત્રકાર તો રંગ રેખાથી તે દર્શાવી શકે છે, જ્યારે શિલ્પી રંગની મદદ વિનાજ પાષાણમાં ભાવ સર્જન કરે છે તેમાં તેની અપૂર્વ શક્તિ રહેલી છે. ભારતીય કળાએ તો જગતના શિલ્પ સ્થાપત્યમાં ઘણો કિંમતી ફાળો આપ્યો છે.

ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્ય પર વિધર્મીઓના સાતસો વર્ષના પ્રહાર પછી પણ શિલ્પીઓએ કળાને જીવતી રાખી છે. પાશ્ચાત્ય શિલ્પીઓ તાદશ્યતાનું નિરૂપણ અનુકરણ કરે છે, ત્યારે ભારતીય શિલ્પીઓએ પોતાની કૃતિમાં ભાવના રેડવાનું કઠીન કાર્ય કર્યું છે.

અનેક કવિઓ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ વિકૃતિના ગુણોનાં ગાન ગાય છે. તેનાં સૌંદર્યનું પાન કરાવનાર ભવભૂતિ અને કાળીદાસ જેવા મહાન કવિઓએ તેનાં રૂપ અને ગુણોની શાશ્વત ગાથા ગાઇ છે. તેની પ્રકૃતિથી રીઝેલા ભારતીય શિલ્પીઓએ સ્ત્રી સૌંદર્યને માતૃત્વભાવે પ્રદર્શિત કર્યું છે, જ્યારે પાશ્ચાત્ય શિલ્પીઓએ વાસનાના ફળ રૂપે તેને કંડારી છે.

ભારતીય શિલ્પીઓએ ભારતીય જીવન દર્શન અને સંસ્કૃતિને પોતાનુ સર્વોત્તમ લક્ષ માનીને રાષ્ટ્રના પવિત્ર સ્થાનો પસંદ કરીને ત્યાં પોતાનું જીવન વીતાવીને વિશ્વની શિલ્પકળાના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય વિશાળ ભવનોના નિર્માણ કર્યાં છે, જે જોતાંજ સૌ કોઇ આશ્ચર્યમુગ્ધ બને છે.

ભારતીય શિલ્પીઓએ પહાડોમાંથી દીર્ઘકાય શિલાઓ ખોદી કાઢીને ભૂખ અને તરસની પણ પરવા કર્યા વગર પોતાના ધર્મની મહત્તમ ભાવના રાષ્ટ્રના ચરણોમાં ધરી છે. જનતા જનાર્દન અને ધર્મ સંસ્કૃતિના પ્રતીકનું પ્રસ્થાપન કર્યું છે. જનતાએ પણ શંખનાદ વડે પોતાના શિલ્પકારની અક્ષય કીર્તિને ચતુર્દિશ ફેલાવી છે. જગતે આવા શિલ્પીઓની અજબ સ્થાપત્ય કળાના કારણે ભારતને અજરઅમર પદે સ્થાપેલ છે. આવા પુણ્યવાન શિલ્પીઓને કોટિ કોટિ ધન્યવાદ ઘટે છે.

શિલ્પના આદ્યપ્રણેતા વિશ્વકર્માની ઉત્પત્તિ વિશે પૃથક પૃથક મતો છે. તેમાં પુરાણોમાં દક્ષપ્રજાપતિની ૬૦ કન્યાઓમાંથી દસ કન્યાઓ "ધર્મ" ના વેરે પરણાવી તેમાંની 'વસુ" નામની કન્યાથી અષ્ટ વસુ થયા. તેમાંના કનિષ્ઠ પુત્ર પ્રભાસ થયા. તેઓએ મહર્ષિ ભૃગુની બહેન સાથે પાણિગ્રહણ કર્યું તેનાથી વિશ્વકર્મા થયા. આમ પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે.

માનસર ગ્રંથમાં વિશ્વકર્મા સત્યયુગમાં મૃગશીર્ષમાં બ્રહ્મકુળમાં થયેલા. વિશ્વકર્મપુરાણના આધારે વર્તમાનમાં શિલ્પીઓ મહા શુદ ૧૩ ના રોજે તેમનો જન્મોત્સવ શિલ્પી વર્ગ ઉજવે છે.

સૂત્રસંતાન અપરાજિત ગ્રંથમાં શ્રી વિશ્વકર્માના ચાર માનસપુત્રો (૧) જય (૨) વિજય (૩) સિદ્ધાર્થ અને (૪) અપરાજિત કહ્યા છે. અન્યમાં મય અને ત્વષ્ટા નામ પણ આપેલાં છે.

પદ્મપુરાણ ભૂખંડમાં વિશ્વકર્માનાં પાંચ મુખથી પાંચ શિલ્પીઓ ઉત્પન્ન થયા તેમ પદ્મપુરાણના ભૂખંડમાં કહેલ છે. તે વિરાટ વિશ્વકર્મ કહ્યા છે તે પંચાનનો અને પંચાલાદિ પૂજે છે.

સૂત્રસંતાન ગ્રંથમાં ચારે માનસ પુત્રોને વિશ્વકર્માએ જ્ઞાન આપ્યાનું જણાવે છે.

૧. જયને હેમવંત પાછળ એક ગુફાશ્રમના રમ્ય સ્થાને શ્રી વિશ્વકર્માએ વાસ્તુશાસ્ત્ર સંબંધનું જ્ઞાન આપ્યું. તેની ચોવીશ હજાર (ગ્રંથ) શ્લોક પ્રમાણની ગ્રંથાકારે રચના થઇ.

૨. વિજયને હેમકૂટ મહાશૈલી ઉપર સો યોજન ઊંચે વિરૂપાખ્યાશ્રમે શ્રી વિશ્વકર્માએ નૃત્ય, ગીત, વાદિત્ર, રાગ, તાલ, લાસ્ય-હાસ્ય, તાંડવ, સપ્ત સ્વર, છ રાગ, છત્રીશ રાગીણી વિષયનું જ્ઞાન આપ્યું તે બારહજાર શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથની રચના થઈ. તે ભરતના નામે ઓળખાયું.

૩. સિદ્ધાર્થને મંદાર પર્વત સુખાસીનથી શ્રી વિશ્વકર્માએ તાલુ કંઠસ્વર શાસ્ત્ર, ગણિત, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, અલંકાર સહિત છંદ તથા તેને મુકિત માર્ગનું રહસ્ય પણ આપ્યું.

૪. અપરાજિતને પણ વાસ્તુવિદ્યાનું જ્ઞાન જયના જેવું આપેલ લિંગ પ્રતિમા, પીઠ, રાજગૃહો, નગર, દુર્ગ, પ્રતોલી માર્ગ, ગોપુર, જળાશયો આદિ વાસ્તુશાસ્ત્રનું રહસ્ય આપ્યું અને તે દસહજાર શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથની રચના થઈ.

પદ્મપુરાણ તથા લૈગેશિવાગમ તથા વસિષ્ટપુરાણ ૩-૬ માં વિશ્વકર્માના પાંચમુખના નામ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પંચ શિલ્પીઓનાં નામ અને ગોત્ર કહ્યાં છે. તેમાં પાંચ શિલ્પીઓના (૧) મનુ લોહકર્મના. (૨) મય કાષ્ટ-કર્મના. (૩) ત્વષ્ટા કંસકાર. (૪) શિલ્પી શિલ્પકાર. (૫) દૈવજ્ઞ સુવર્ણકાર એમ પાંચ શિલ્પીઓના નામ અને કર્મ, સ્કંદપુરાણના નાગરખંડ અ. ૬-૧૩-૧૪ માં કહેલ છે.

શિલ્પીઓમાં સામાન્યરીતે એક મુખના વિશ્વકર્મા બ્રહ્મા સ્વરૂપ જેવા દાઢીવાળા, ત્રણ નેત્ર, ચાર ભૂજાના સૂત્ર-માપકરણનો ગજ, પુસ્તક અને કમંડળ એમ ચાર સૃષ્ટિમાર્ગે ધારણ કરેલ છે, હંસનું વાહન છે. તૈતિરીયશ્રુતિ પંચ બ્રહ્મોપનિષદમાં વિશ્વકર્માને પંચમુખી અને દશભૂજાના કહ્યા છે. તે પંચમુખ પૂર્વાદિ દિશાના ક્રમે, મનુ, મય, ત્વષ્ટા, શિલ્પી અને દૈવજ્ઞ (તક્ષ કહ્યા છે. તેમના દશ હાથના આયુધો સૌ પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે કલ્પે. શિલાકર્મ કરનારાઓ કમંડળ. સૂત્ર હથોડી, સાધણી (લેવલ) અને પુસ્તક જમણા હાથમાં અને ટાંકણું, ગજ, ચુનાલોઢું, માળા અને ઓળંભો એમ પાંચ ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલા.

પદ્મપુરાણ ભૂખંડમાં પંચમુખને દશભૂજ વિશ્વકર્માના જમણા પાંચ-હાથમાં કોદાળી, પાવડો, તગારૂ (તાંસળી), ઘટિકાપાત્ર (ઘડો) અને સુવર્ણ કમંડળ છે અને ડાબા પાંચ હાથમાં કરવત, હથોડી, સાણસી, અલંકાર અને અગ્નિકુંડ ધારણ કરેલાં છે. આ સ્વરૂપ લોહકાર, સુવર્ણકાર, કાષ્ટકાર અને કંસકાર (કંસારા)ને પૂજ્ય છે.

સ્કંદપુરાણ નાગરખંડ અ. ૬ માં પાંચે શિલ્પીઓના કર્મ કહ્યા છેઃ—

अयस्कृतिर्मनूनां च मयानां दारुकर्म च ।
त्वष्टुणा ताम्रकर्माणि शिलाकर्म च शिल्पिनाम् ॥१३॥
सौवर्णं तक्षकाणां च पंचकर्माणि तानि वै ।
एतै पंचकरूपाश्च यज्ञकर्म पराः स्मृताः ॥१४॥

વિશ્વકર્માના પાંચ પુત્રોમાંના મનુએ લોહકર્મ મયે કાષ્ટકર્મ, ત્વષ્ટાએ તામ્રકર્મ (કંસારાનું) શિલ્પીએ પાષાણકર્મ અને તક્ષક દૈવજ્ઞે સુવર્ણ-ચાંદીનું કર્મ કર્યું તે પાંચે પ્રકારના કર્મો યજ્ઞકર્મો કહેવાય છે.

વસિષ્ઠપુરાણના પ્રવરાધ્યાયમાં ઉપરોકત પાંચે કર્મકારના ૨૫-૨૫ ગોત્રો કહ્યા છે. પરંતુ શિલ્પી સોમપુરાના-અઢાર ગોત્રો આથી ભિન્ન છે એટલે સોમપુરા શિલ્પીઓ વિશ્વકર્માના રૂપ હોઇ તેઓના ગોત્ર પૃથક છે.

વિશ્વકર્મા પૃથક પૃથક કાળમાં પ્રગટ થયા વેદો અને ઉપનિષદોમાં તેના ઉલ્લેખો છે. ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદમાં ભૃગુકુલમાં વિશ્વકર્મા થયા. તે પછીના કાળમાં આંગીરસ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા. અને ત્રીજો અવતાર બ્રહ્મ કુલોત્પન્ન પ્રભાસવસુના પુત્ર વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયા. આંગીરસ વિશ્વકર્મા વિરાટ વિશ્વકર્માનો ચોથો અવતાર મનાય છે તેમ મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. આચાર્ય વિશ્વકર્માનો પાંચમા અવતારનો ઉલ્લેખ વાયુપુરાણમાં છે. જગદ્દગુરુ વિશ્વ-કર્માના છઠ્ઠા અવતારનું વર્ણન સકલાધિકારમાં આપેલ છે. પ્રજાપતિ વિશ્વ-કર્માના સાતમા અવતારનો ઉલ્લેખ મૂલસ્તંભમાં આપેલ છે. કાશ્યપીય વિશ્વકર્માના આઠમા અવતારનું વર્ણન સ્કંદપુરાણમાં છે. શિષ્પાચાર્ય વિશ્વકર્મા અને બ્રહ્મકુલોત્પન્ન વિશ્વકર્માના નવમા અને દશમા અવતારનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં આપેલ છે. જુદા જુદા ગ્રંથો આપેલ વર્ણન અને અવતાર જુદા જુદા નામે કરેલ હોવાથી તે સમજવું કઠીન થઇ પડે છે.

યજુર્વેદ ૩૧-૧૧ તથા વસિષ્ઠપુરાણ અ. ૬ અને મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કેઃ-

॥ विश्वकर्मा कुले जाता गर्भब्राह्मण निश्चितां ॥

વિશ્વકર્મા કુળમાં જન્મેલા જન્મથીજ બ્રાહ્મણો છે. તેમાં શંકા નથી. પ્રાચીન કાળમાં આ સર્વ વર્ગ શુદ્ધ કર્મકાંડ ધર્મને આચરણને પાળનારા હતા. વ્યવસાયના કારણે અને ઉતરતા વર્ગના સંસર્ગથી તેઓ તે કર્મકાંડ વિસરતા ગયા તેમ તેઓને મૂળ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણો પોતાનાથી ભિન્ન માનવા લાગ્યા. આથીજ તેઓની પૃથક વ્યવસાય પ્રમાણેના જ્ઞાતિઓ બંધાઇ.

ભારતમાં શિલ્પીઓની જાતિ જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વસેલી છે. તેઓમાંના થોડા વર્ગની માહિતી મેળવવા પ્રયાસ કર્યો છે. ચારસો, પાંચ કે સાતસો વર્ષ પહેલાં તેઓ જે વ્યવસાય કરતા તેઓ વર્તમાનમાં બીજાજ વ્યવસાયમાં ધર્માંધતાથી કે વટાળ પ્રવૃત્તિમાં પડી ગયા છે તેથી શિલ્પીવર્ગની ચોક્કસ માહિતી મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

વિશ્વકર્મા અને તેના વંશજોના અઢારેક (૧૮) શિલ્પીઓની નોંધ આ નીચે આપું છું:—

(૧) વિશ્વજ્ઞ (દ્રવિડમાં શિલ્પકર્મ કર્તા) (૨) આચાર્ય (દ્રવિડમાં) (૩) પંચાલ (ગુર્જર મહારાષ્ટ્ર) (૪) દૈવજ્ઞ ( ) (૫) સ્થપતિ (પશ્ચિમ ભારતના સોમપુરા) (૬) રથાકાર (દ્રવિડ અને ગુર્જર આદિ પ્રદેશમાં) (૭) સૌધન્વ ( ) (૮) પૌરૂષેય ( ) (૯) નારાશંસ ( ) (૧૦) કંસાલી (કંસારા) (૧૧) કમાલિયન ( ) (૧૨) અર્કશાળી ( ) (૧૩) જાંગીડ (આંગીરસ બ્રાહ્મણનું અપભ્રંશ. આ લોક મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં વસે છે) (૧૪) ધીમાન (સોમપુરા) (૧૫) પંચ શિલ્પી ( ) (૧૬) કોકાસ ( ) (૧૭) તક્ષા (સુવર્ણકાર) (૧૮) કર્મકાર ઓઝા (કુંભકાર)
ઉપરોક્ત ૧૮ પ્રકારના શિલ્પ કર્મકારો પૃથક પૃથક વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે.

વર્તમાન કાળમાં જે જે પ્રમુખ શિલ્પી જ્ઞાતિ વર્ગનનું સંશોધન કરતાં પ્રાપ્ત થયું તે આપીએ છીએ:—

૧. સોમપુરા—શિલ્પનો આ અભ્યાસી વર્ગ પશ્ચિમ ભારતમાં સોમપુરા શિલ્પીઓનો છે. સ્કંદપુરાણના પ્રભાસ ખંડમાં તેમની ઉત્પત્તિઓ પ્રભાસ-સોમનાથમાં થઇ તે રસિક ઇતિહાસ છે. તેઓ બ્રાહ્મણ તરીકે કર્મ કરે છે. પરંતુ દાન સ્વીકારતા નથી. સોમપુરાને પવિત્ર માનેલ છે, તેની ઉત્પત્તિ અને તેઓએ શિલ્પ વ્યવસાય કેમ સ્વિકાર્યો તે પુરાણમાં કહ્યું:—

प्रभासेहृत्पत्तिर्यस्य शिल्पकर्मं प्रदायिना ।
सोमपुरा ज्ञाति रुपोहि देहः श्री विश्वकर्मणः ॥१॥
सोमनाथाज्ञयाकेचित् सोमपरारिति स्मृताः ।
पाषाणकर्मकर्तारो विश्वकर्मानुगामिनः ॥२॥
चतुराशिति विज्ञेया ब्राह्मणा द्विजकर्मणि ।
धर्मशास्त्र गुणैर्युक्ता भोगैश्वर्यै विभूषिता ॥३॥

સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથ–પ્રભાસક્ષેત્રમાં જેની ઉત્પત્તિ છે તેવા શિલ્પકર્મના જ્ઞાતા સોમપુરા વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ છે. સોમનાથજીની આજ્ઞા વડે વિશ્વકર્માના અનુગામી પાષાણ કર્મના કર્તા, ચોરાશી કળાના જ્ઞાતા, ચોરાશી પ્રકારના બ્રાહ્મણોમાં ધર્મશાસ્ત્રના ગુણયુક્ત ભોગ અને ઐશ્વર્ય વડે શોભતા એવા દ્વિજ કર્મમાં અનુરક્ત સોમપુરા બ્રાહ્મણો થયા.

સોમપુરા શિલ્પીઓ મૂર્તિઓ ને મંદિરોનું નિર્માણ કરે છે તેઓ પાસે હસ્તલિખિત શિલ્પગ્રંથોનો સંગ્રહ હોય છે. યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. તેઓમાં ૧૮ ગોત્ર છે. તેથી પરસ્પર લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાય છે. સગોત્ર લગ્ન કરતા નથી. પુનર્લગ્નની પ્રથા પાછળથી દાખલ થઈ. બ્રાહ્મણ સિવાય કોઈનું જમતા નથી.

આ સોમપુરા શિલ્પીઓ–ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન અને મેવાડમાં વસેલા છે એટલે તેઓએ પશ્ચિમ ભારતના સુપ્રસિદ્ધ શિલ્પ સ્થાપત્યોના તેઓએ નિર્માણ કરેલા છે. તેઓ બ્રાહ્મણ હોવાથી તેમણે યજમાન વૃત્તિ સ્વિકારી દાન ગ્રહણ કરવાની ના પાડી તેથી દેવોએ તેઓને આ પૃથ્વી પર વિશ્વકર્મા સ્વરૂપે પ્રવૃત્તિ કરાવી.

૨ મહાપાત્ર–મહારાણા પૂર્વ ભારતના ઓરીસ્સામાં વસે છે તેઓ શિલ્પના સુંદર મંદિરો શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે બાંધે છે. તેઓ પાસે શિલ્પગ્રથો હસ્તલિખિત હોય છે. પુરી અને ભુવનેશ્વર તથા કોનાર્ડના મંદિરો તેઓના વડીલોના બાંધેલા છે. વિશ્વકર્મા મહારાણા અને મહાપાત્રની બે પદવીઓ ત્યાંના શિલ્પીઓ વિશેષ ધારણ કરે છે. પુરીમાં તેઓના ૩૦ કુટુંબો વસે છે. યાજપુરમાં બે કુટુંબ અને ભુવનેશ્વરમાં બે કુટુંબ વસે છે.

૩. પંચાનન જાતિના શિલ્પીઓ—કર્ણાટક, આંધ્ર ને મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશોમાં વસે છે. વિશ્વકર્મા જાતિના પંચાનન નામની જાતિના શિલ્પીઓ પોતાને બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવે છે. યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે, વિશેષ ભાગના માંસાહાર કરતા નથી, થોડો વર્ગ અમુક પ્રદેશમાં રહે છે, ગાયત્રી પૂજાપાઠ કરે છે, સ્ત્રીઓ પુનર્લગ્ન કરતી નથી, તેઓ પાસે શિલ્પગ્રંથોનો સંગ્રહ હોય છે. આ પંચાનન શિલ્પીઓ એકજ જ્ઞાતિના છે અને તેઓ (૧) શિલ્પી (૨) સુવર્ણકાર (૩) કંસકાર (૪) કાષ્ટકર્મકાર અને (૫) લોહકાર એમ જુદા જુદા પાંચ વ્યવસાયના જુથોની એકજ જ્ઞાતિ છે—એકજ વ્યવસાય ધંધાદારીનું એક ગોત્ર છે તેથી તેઓ પોતાના ધંધાદાર ભાઈમાં સગોત્ર લગ્ન કરી શકે છે, તેઓ બ્રાહ્મણ સિવાય કોઈના હાથનું ભોજન લેતા નથી.

શિલ્પીઓ મંદિરો બાંધે છે, મૂર્તિઓ બનાવે છે, તેઓ પણ સગોત્રના છે કાષ્ટકાર્યો રથો બનાવે છે, તેને ચાંદી પણ ચડાવે છે. આ પંચાનન શિલ્પીઓમાં રોટી બેટી વ્યવહાર પરસ્પરમાં છે. તેઓનો વિસ્તાર પ્રદેશ આંધ્ર જીલ્લામાં બીજવાડા, કાકીવાડા, રાજમહેંદ્રી, ગુન્ટુર, તેમાલી. પૂર્વ-પશ્ચિમ ગોદાવરી તથા આંધ્રના ૧૧ જીલ્લા કર્નુલ. કડપ્પા, ચીતુર, અનંતપુર, મચ્છલીપટ્ટમ, બાલાજી (રેણુગુંટા) વિજયનગર એટલે ઉત્તરે વાડી જંકશન. દક્ષિણે બાલાજી (રેણુગુંટા) પશ્ચિમે કાવેરી મુચકુંદા નદી સુધી અને પૂર્વમાં બંગાળ ઉપસાગર સમુદ્રતટ સુધી છે. આ પંચાનન શિલ્પીઓ મહારાષ્ટ્રના વિસ્તારમાં છે.

વિશ્વકર્મા પંચાનન શિલ્પીઓમાં વિ. સં. ૧૨૩૫ ના સમયમાં સોમેશ્વર ગંગાધર કરીને સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લોહકર્મના જ્ઞાતા- ગુલબર્ગ જીલ્લામાં ગોનાલ ગામમાં થઇ ગયેલા. તેઓ અવતારી પુરુષ ગણાતા-વર્તમાન કાળમાં આ વર્ગના પણ ધારવાડ જીલ્લામાં દેવગિરિમાં અને ગુડી સંસ્થાનમાં પણ એવા ગૃહસ્થી છતાં આશ્રમ જીવન ગાળી રહ્યા છે. મૈસુરમાં સિદ્ધાલન સ્વામી શિલ્પના જ્ઞાતા હતા. તેમના બે પુત્રોમાંના નાગલિંગસ્વામી મંદિરો ને મૂર્તિઓ બનાવે છે. બીજા મહાદેવ સ્વામી રાજ્યાશ્રયે શિલ્પ વિદ્યાલય હાલ ચલાવે છે. તેઓ પંચાનના શિલ્પી જાતિના છે. તે કુટુંબને મૈસુર રાજ્યથી શિલ્પ પંડિત તરીકે વર્ષાસન હજુ મળે છે.

આ વિશ્વકર્મા પંચાનન પાંચ શિલ્પીઓના સ્વરૂપ-કર્મ-દેવ, ગોત્ર, તિલકચિહ્ન અને વેદ નીચેના કોષ્ટકથી જાણવા:—

૧	વિશ્વકર્માના પંચ	મનુ	મય	ત્વષ્ટા	શિલ્પી	દેવજ્ઞ વિશ્વજ્ઞ
	મુખથી ઉત્પત્તિ	પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તરે	ઉર્ધ્વ
૨	”	સદ્યોજા	વામદેવ	અધોર	તત્પુરુપ	ઇશાન
૩	કર્મ	લોહકાર	કાષ્ટકાર	કંસકાર	શિલ્પકાર	સુવર્ણકાર
૪	ગોત્ર	સાનગ	સનાતન	અહભૂત	પ્રત્નસ	સુપર્ણ
૫	વેદ	ઋગ્વેદ	યજુર્વેદ	સામવેદ	અથર્વવેદ	ૐ સૂક્ષવેદ
૬	દેવ	રૂદ્ર	વિષ્ણુ	બ્રહ્મા	ઇંદ્ર	આદિત્ય
૭	તિલકચિહ્ન	ત્રિપૂંડ	ઊભું તિલક	ચાંદલો	ચોરસ	ઊભું ચોરસ

હળશાળ રાજ્યકુળે બંધાવેલ હલીબેડ– બેલુર અને સોમાનાથપુરમનાં સર્વોત્તમકૃતિનાં મંદિરો ઉપરોક્ત કુળના શિલ્પીઓના પૂર્વજોની રચના છે. ઇ. સ. ૧૧૧૭ માં ડંકનાચાર્ય નામે વિદ્વાન શિલ્પી તેમાં હતા. કર્ણાટક મૈસુર પ્રદેશમાં ગણાય છે અને તેની શિલ્પશૈલી વેઅર કે વિરાટ જાતિની દ્રવિડથી ઉત્તરે થતી.

૪ તૈલંગણુ પંચાનન વિશ્વકર્મા શિલ્પીઓ વર્ગઃ— આંધ્ર અને તૈલંગણુ પ્રદેશ મેળવીને હમણાની સરકારે આંધ્ર પ્રદેશની રચના કરી તેમાં તૈલંગણુ આવી જાય છે. તૈલંગણુના નવ જીલ્લામાં હૈદરાબાદ, નિઝામાબાદ, નાલગુંડા, વરંગુલ, મહેબુબનગર, કરીમનગર, આદિલાબાદ વગેરે છે. તેઓ તૈલંગણુના પંચાનન વિશ્વકર્મા વર્ગના છે. પરંતુ તેઓ ઉપરોક્ત આંધ્ર, કર્ણાટક કે મહારાષ્ટ્રના પંચાનનથી ભિન્ન જાતિના છે. તેઓની સાથે રોટી બેટી વ્યવહાર નથી. ત્રણસો વર્ષથી મુસ્લીમ પ્રદેશોમાં રહેવાથી માંસાહાર કરે છે. છતાં તેઓનું બ્રહ્મત્વ ઓછું નથી. ગાયત્રી પૂજાપાઠ કરે છે. યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓ પુનર્લગ્ન કરતી નથી. તેઓ બ્રાહ્મણ કે કોઇ ઉચ્ચ જાતિના હાથનું ભોજન લેતા નથી. તેઓમાં મરણ બાદ અગ્નિસંસ્કાર કે ભૂમિદાહની પ્રથા છે. તૈલંગણ શિલ્પીઓ મંદિરનું નિર્માણ કરે છે. મૂર્તિઓ પણ બનાવે છે. તેઓમાં રથ સોના ચાંદીને લુહાર, સુતારનું અને કંસારાના વ્યવસાય કરે છે. તેઓના શિલ્પીઓ પાસે હસ્ત લિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ પણ હોય છે.

૫. વિરાટ વિશ્વ બ્રાહ્મણ આચાર્ય શિલ્પીઓ– દ્રવિડ પ્રદેશનાં મદ્રાસ, મદુરાઇ (જીલ્લો), દક્ષિણમાં રામેશ્વર, કુંભકોણમ, ત્રિવેંદ્રમ, કન્યાકુમારી, પશ્ચિમે કેરાલા (મલબાર), પૂર્વે ચિદમ્બર, કાંચી, શ્રીરંગમ અને ઉત્તરે બાલાજી સુધીમાં તેઓના જ્ઞાતિના શિલ્પીઓ તાલિમ અને મલયાલાય પ્રદેશોમાં છે. આ દ્રવિડ શિલ્પીઓ વિશ્વકર્મા વંશના બ્રાહ્મણ કુળના હોવાનો દાવો કરે છે. તેમના કેટલાક સિલોનમાં પણ વસે છે. કુંભકોણમ પાસે એક નાના ગામમાં ધાતુમૂર્તિઓમાં પ્રવિણ એવા શિલ્પીઓ વસે છે. આ વર્ગના શિલ્પીઓ માંસાહાર કરે છે. યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓ પુનર્લગ્ન કરતી નથી. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ મસ્તક મુંડાવે છે. તેઓ પાસે શિલ્પના હસ્ત લિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ પણ હોય છે. તેઓમાં ત્રણ ગોત્ર છેઃ (૧) અગસ્ત (૨) રાજગુરુ (૩) સન્મુખ સરસ્વતી. તેઓ સગોત્ર લગ્ન કરતા નથી.

આ વિરાટ વિશ્વ બ્રાહ્મણ આચાર્ય શિલ્પીઓમાં મરણ બાદ કુંવાર સ્ત્રી, પુરુષોને નનામીમાં સુવાડીને સ્મશાન લઇ જાય છે. પરિણિતને પાલખીમાં બેસારીને સ્મશાન ભૂમિ લઇ જવાનો રિવાજ છે. તેઓમાં અગ્નિ સંસ્કારની પ્રથા નથી પરંતુ તેઓ ભૂમિદાહ દે છે. આ વિચિત્ર રિવાજ છે.

આ દ્રવિડ શિલ્પીઓ પાસે નાયકર, પીલ્લેવાલ, કૈન્ટર અને મુદલીયાર લોકો કારીગર તરીકે કામ કરે છે પરંતુ તે મૂળ શિલ્પી જાતિના નથી.

૬. **(૧) વૈશ્ય (૨) મેવાડા (૩) ગુર્જર (૪) પંચોળી**—આ ચારે અને પંચાળ એમ પાંચે જાતિના શિલ્પીઓ વિશ્વકર્માના પુત્રો હોવાનો દાવો કરે છે. આમાં વૈશ્યશિલ્પીઓ પોતાને સર્વથી ઊંચા માને છે. તેઓ બીજા કોઈનું-બ્રાહ્મણ સિવાયનું-જમતા નથી. વૈશ્ય, મેવાડા, ગુર્જર અને પંચોળી આ ચારે વર્ગ કાષ્ટ કાર્ય કરે છે. પંચાળ લોહ કર્મ કરે છે. વૈશ્ય અને મેવાડા દેવાંશી કામ એટલે મંદિરના રથ,- પાલખી, ભંડાર આદિ વિશેષ કરે છે. તેઓ ચાંદીનું કામ પણ કરે છે. વૈશ્ય ઊંચા છે. બાકીના ઉતરોત્તર છે. ગુર્જર સિવાય બધા યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે જોકે હવે ગુર્જરો પણ જનોઈ પહેરે છે. સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ પુનર્લગ્ન કરે છે.

ગુર્જર અને પંચોળી ગામડામાં ખેતીના ઓજારોનું કામ કરતા. હવે તેઓ શહેરમાં મકાનોનું, ફર્નિચરનું વગેરે કામ સુંદર બનાવે છે. આ પાંચેમાં કોઇને રોટી બેટી વ્યવહાર નથી જોકે વૈશ્યનું બીજાઓ જમે છે. કાષ્ટકાર્ય કરનારાઓ ઇલોરગઢ યાત્રાએ જાય છે ત્યાં વિશ્વકર્માનું મંદિર હોવાનું માને છે. પરંતુ ખરી રીતે તો તે બૌધ મૂર્તિ વિશાળ છે પણ શ્રદ્ધાથી ત્યાં યાત્રા કરે છે.

પંચાળ શિલ્પીઓ—લોહ કર્મ કરે છે. વર્તમાનમાં તેઓ એન્જીનો અને મશીનરીનું ઢાળવા વગેરેનું વૈજ્ઞાનિક રીતે અજબ કામ કરે છે. આ પંચાળ ભાઇઓ ગામડાઓમાં ખેતીના ઓજારો કરી આપે છે. શહેરોમાં ફીટીંગ સામાન-વગેરેનું કામ કરે છે. તેઓમાંના ચાંદીના દાગીનાઓ પણ બનાવે છે અને વેપારી પણ છે. પંચાળભાઇઓમાં જ્ઞાતિ જાગૃતિ ઘણી છે તેથી તેઓમાં કેટલાક સુખી કુટુંબો પણ છે.

પંચાળ શિલ્પીઓ—આંધ્ર કર્ણાટકના પંચાનન શિલ્પીઓના માફક વિશ્વકર્માથી પોતાની ઉત્પત્તિ માને છે અને પંચાનનો પ્રમાણે કર્મ, ગોત્ર, વેદ, દેવ વગેરેને પ્રામાણિક રીતે માને છે.

૭ ગૌડ બ્રાહ્મણ શિલ્પીઓ—રાજસ્થાનના ઉત્તર ભાગમાં જયપુર, અલવર વગેરે આસપાસ અને ગામડામાં વસે છે. જયપુરમાં વિશેષ કરીને તેઓ મૂર્તિઓ બનાવવાનો વ્યવસાય કરે છે. જોકે તેઓ મંદિરોનું નિર્માણ પણ કરી શકે છે તેઓ પાસે શિલ્પના ગ્રંથો છે, બ્રાહ્મણ તરીકે વ્યવહાર રાખે છે, યજ્ઞોપવિત વિધિથી ધારણ કરે છે, પરંતુ શાકાહારી છે. આમાંના કેટલાક ગામડામાં વસનારા ખેતીનું પણ કામ કરે છે. પુનર્લગ્નની પ્રથા બહુ અલ્પ છે. આ વર્ગ ફકત પાષાણકર્મજ શિલ્પી તરીકે કરે છે. બહુ થોડા ધાતુમૂર્તિ ને ચિત્રકારીનું પણ કામ કરે છે.

૮. જાંગડ જાતિના શિલ્પી વર્ગ—મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તર પ્રદેશમાં વિશેષ કરીને તેઓ આંગીરસના અપભ્રંશ જાંગડ કહેવાતા હોય તેમ કેટલાકની માન્યતા છે. તેઓ લોહકર્મ વિશેષ કરીને કરે છે ગુજરાતના પંચાળ ભાઈઓની જેમ તેઓ મશીનરી વગેરે બનાવે છે. અન્ય સ્થળે કાષ્ટકર્મ પણ કરે છે. ચિત્રકારીનું પણ કામ કેટલાક કરે છે, ગામડમાંના ખેતીનું કામ પણ કરે છે, કેટલાક સાદું પાષાણ કામ પણ કરે છે, તેઓ વિશ્વકર્માને પોતાના ઈષ્ટદેવ માને છે. ભોપાલમાં તે જ્ઞાતિના વિદ્વાન વિશ્વકર્મા નામનું માસિક કાઢે છે, તેઓ દિલ્હી સુધી પણ વસતા હોય તેમ લાગે છે.

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રમાં કુંભારિયા કડીયા પથ્થર અને ચણતરનું કામ કરે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસ, માંગરોળ, પોરબંદર, ઊના વગેરે તે પંથકમાં સલાટ નામે ઓળખાતી જ્ઞાતિ છે. તેઓ પોતાને સોમપુરાની જ્ઞાતિના કહે છે પરંતુ તેઓ માંસ દારૂનો ઉપયોગ કરે છે. તે સોમપુરા જ્ઞાતિના અરધી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રમાં, કચ્છમાં વૈશ્ય, મેવાડા, ગુર્જર અને પંચોળી, સુતારો સિવાય સઇ સુતારના નામે ઓળખાતો વર્ગ છે. તેઓમાંના કેટલાક દરજીનું કામ કરે છે અને અમુક કાષ્ટકર્મ સુતારી કામ કરે છે.

પશ્ચિમ ભારતના ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર રાજસ્થાન, મેવાડના સોમપુરા શિલ્પીઓ અને ગૌડ બ્રાહ્મણ રાજસ્થાનના ઉત્તરે જયપુર અલવરવાળા શિલ્પીઓ બ્રહ્મણકુળના શિલ્પી છે. હજુ તેઓમાં બ્રહ્મત્વ કાંઇક અંશે રહ્યું છે. પંચાનન શિલ્પીઓ વૈશ્યકુળના અને ઓરિસ્સાના મહામાત્ર મહારાણા ક્ષત્રિયકુળના શિલ્પીઓ હોય તેમ અનુમાન છે દ્રવિડના શિલ્પીઓ કયા વર્ગના છે તે જોવાનું છે. બંગાળ, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ, સરહદપ્રાંત અને હિમાલયપ્રદેશના શિલ્પીકુળોનું સંશોધન કરવાની આવશ્યકતા છે.

ભારતના કેટલાક પ્રાંતોમાં ધર્માંધ રાજબળની વટાળ પ્રવૃત્તિથી ધર્મ-પરિવર્તનના કારણે કુળપરંપરાનો વ્યવસાયવાળો શિલ્પી વર્ગ નષ્ટ થયો. એવા લોકો શિલ્પના આજીવિકાના અભાવે અન્ય વ્યવસાયમાં પડી ગયેલા છે. કેટલાક હજુ મુસલમાન સલાટ તરીકે જીવે છે. તેઓ મૂળ તો ભારતીય શિલ્પીઓ છે.

કચ્છ પ્રદેશમાં સોમપુરા શિલ્પીઓને "ગઈધર" કહે છે તે ગજધરનું અપભ્રંશ છે. સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત આદિ પશ્ચિમ ભારતના જૂના લેખો શિલ્પ-શાસ્ત્રને સૂત્રધારથી ઓળખાવેલ છે. સૂત્રધારનો અપભ્રંશ-"ઠાટ" શબ્દથી શિલ્પીઓ પરસ્પર સંબોધતા. અંગ્રેજી રાજ્ય શાસનમાં કારીગરોના સમુહના ઉપરીને મીસ્ત્રી શબ્દથી સંબોધે છે. તે શિલ્પીઓ માટે યોગ્ય સંબોધન નથી. "શિલાવટ"નું અપભ્રંશ સલાટ જેને ઉત્તર ભારતમાં શિલાવટ કહે છે.

દ્રવિડ-મય સ્થપતિની એક શાખા અમેરિકાના મેકસીકોના પ્રદેશમાં જઈ વસેલ. હાલ પણ તેઓ માયા નામથી પૃથક જાતિ તરીકે ઓળખાય છે. તેના રીતરિવાજો-ધર્મ જુદા છે. તેઓ અમેરિકામાં ઇજનેરી કળામાં કુશળમાં કુશળ આ જાતિ ગણાય છે.

મયશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં શિલ્પીની મહત્તા ઘણી કહી છેઃ –

शिल्पिमाता शिलापुत्रो दासत्वं सवपूजका ।
मातामह पिता शिल्पि पुत्रांश्च सर्वं दैवताः ॥६॥
शिल्पिपूजा शिलापूजा शिल्पिदुखें न दुखितं ।
शिल्पिनो कल्पितं देव शिल्पि ब्रह्ममयं जगत् ॥७॥
धेनुर्गजतुरङ्गाश्च ग्रामक्षेत्राणि छत्रयुत् ।
शिल्पिनो मनः संतुष्टं देव संतुष्टरेव च ॥८॥
शिल्पि नमस्कया पूर्वं पश्चात ब्राह्मणो राजा ॥

પ્રતિમાના શિલા પુત્ર રૂપ શિલ્પીરૂપ માતાથી જન્મ ધારણ કરે છે અને તેના પૂજનારા દાસ છે. સર્વ દેવ પુત્રરૂપ છે. અને શિલ્પી માતા અને પિતા રૂપ છે. શિલાનું અને શિલ્પીનું પૂજન કરવું શિલ્પીના દુઃખે દુઃખી થવું. શિલ્પીને દેવરૂપ કલ્પવા. શિલ્પી એ બ્રહ્મમય જગતમાં છે તેને ગાયો, હાથી, ઘોડા, ગામ, ખેતર, છત્ર, ચામર આદિ ભેટ કરવા. શિલ્પીનું મન સંતુષ્ટ કરવાથી દેવ સંતુષ્ટ થાય છે. પ્રતિમા પછી સર્વ પ્રથમ શિલ્પીને નમસ્કાર કરી પછી બ્રાહ્મણ આચાર્ય ન રાજાને નમસ્કાર કરવા.

આપણા મહર્ષિઓએ નીતિશાસ્ત્રના નિયમો નક્કી કરી વિરૂદ્ધ વર્તનારને પાતક લાગવાનું કહી સમાજને સચેત કરેલ છે અને રાજાઓને પણ આજ્ઞા કરી છે કે તેવા મનુષ્યોને શિક્ષા કરવી. પાતકનું ફળ તેને ભોગવવાનું રહે છે. એ રીતે સ્થાપત્યના નિયમો વિરૂદ્ધ થયેલ બાંધકામથી શિલ્પી અને ગૃહ-સ્વામી યજમાનને તેના દોષનું ફળ ભોગવવાનું કહેલ છે. વર્તમાન કાળમાં આવા વેધને વહેમ ગણી માનવાને તાત્કાલિક બુદ્ધિએ તૈયાર નથી હોતા, પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે મહર્ષિઓએ રચેલા શાસ્ત્રોના નિયમો ઘણા ગહન અને ઊંડા વિચારને અંતે ઘડેલા છે. અને શાસ્ત્રીય નિયમો ખરેખર વ્યવહારૂ અને કેટલાક અગમ્ય છે તે જો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બારીકાઈથી તપાસી ઘટાવવામાં આવે તો તેનું મહત્ત્વ જણાયા વગર ન રહે. પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલાઓ ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ આવી વાતોને હમ્બગ માને છે તે ખોટું છે.

દ્વાર સામે થાંભલો આવે કે દ્વાર સામે ખૂણો પડતો હોય તો તે દૃષ્ટિનેજ બરાબર નથી લાગતું. દ્વાર સામે દ્વાર કે બારી કે જાળી હોવા જોઈએ. તેમ ન હોય તો વેધ કહેલ છે. પરંતુ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તે જરૂરી છે. તેમ હોય તો હવાનો સંચાર થાય. શાસ્ત્રમાં કહેલા માન પ્રમાણથી ઓછું હોય તો તે કામ નબળું થાય છે; અધિક હોય તો વજન વધીને ભારરૂપ થાય; પ્રમાણથી પાયો ઓછો હોય, ચણતરમાં સાંધચાળો ન હોય, નીચે કરતાં ઉપર જાડું હોય, છંદભંગ કે થરભંગ હોય કે સમસૂત્ર (લેવલમાં) ન હોય, દ્વાર સામે પાણીનો સતત પ્રવાહ વ્હેતો હોય, દ્વાર સામે માર્ગ પડતો હોય, એકં કરે બે ઘર હોય, ઘરના કે પશ્ચિમે નજીક કૂવો હોય, જે ઘર જોતાંજ ભયાનક લાગતું હોય, ઘરના ઓરડાઓની ભૂમિતળ ઊંચા નીચું હોય, દ્વાર સામે પાટડો આવતો હોય, ઘરની નીચેની ભૂમિથી વિપરીત તેની ઉપરની ભૂમિના દ્વાર, સ્તંભ, પાટ કે ભીંત આઘા પાછા મૂકેલા હોય વગેરે અનેક દોષો કહ્યા છે.

ગૃહના પ્રાસાદના પ્રતિમાના નગર કે રાજગૃહમાં એમ અનેક વેધ દોષ કહ્યા છે. વાસ્તુશાસ્ત્રમાં મકાન કે મંદિરોમાં અમુક માપ મેળવીને તેના પરથી તેનાં આય, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, ગણ, રાશી આદિ મેળવવાનું કહ્યું છે તે ખગોળ જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ સરખાવીશું તો તેનું રહસ્ય વૈજ્ઞાનિક રીતે બરાબર યોગ્ય સમજાશે. ઘર કે મંદિરની ભૂમિ નીચે શલ્ય (હાડકા) હોય તો તે દોષ છે તેથી ભૂમિ શુદ્ધિ કરવી જરૂરી છે. આ વસ્તુ જો વૈજ્ઞાનિક રીતે

ઊંડેથી વિચારવામાં આવે તો તે સત્ય છે અમુક અમુક સ્થાન પર ઘર ન કરવું તે જો વિચારવામાં આવે તો સત્ય જણાયા વગર ન રહે શાસ્ત્રકારોએ વિવિધ વેધદોષ ઉપર પાપ અને મૃત્યુનો ભય બતાવેલ છે, તેવા અજ્ઞાની શિલ્પીને નર્કનો અધિકારી કહ્યો છે, જ્યારે સ્વામી નિર્ધન થવાનો ભય બતાવેલ છે. એ રીતે સમાજને સજાગ કરેલ છે તે યોગ્યજ છે. બાંધકામના કોઇ પણ નિયમથી વિરૂદ્ધ કરવાનું ફળ વેધદોષનું ફળ ગૃહસ્વામી અને તેના કુટુંબને ભોગવવું પડે છે. આથી જ્ઞાની સમજદાર શિલ્પીને કાર્ય સોંપવું.

ભૃગુ સંહિતામાં શિલ્પના વાસ્તુ દ્રવ્યોમાં પાષાણ, ઈંટ, ચુનો, લાકડું, માટી, અષ્ટલોહ (મિશ્રધાતુ), મુખ્યત્વે કહી છે વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક કાળમાં બાંધકામના દ્રવ્યોમાં અનેક રીતે સંશોધનો થઇ રહ્યા છે. તેમાં જુદી જુદી જાતના વાસ્તુ દ્રવ્યો બનાવે છે. પરંતુ કેટલાક સ્થાને હવામાનને પ્રતિકૂળ દ્રવ્યો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ નુકશાન કારક થઇ પડે તેથી તેવાનો શાસ્ત્રકારોએ નિષેધ કરેલ છે. વર્તમાનકાળના વિજ્ઞાનના વિકસિત સંશોધનના સામે (ધર્મ વિરૂદ્ધ હોય તે સિવાય) આપણે કશું ન કહી શકીએ.

એક વસ્તુ મારે દુઃખ સાથે જણાવવી પડે છે કે વર્તમાનકાળમાં પ્રગતિના નામે ભારતીય કળાનો નાશ થઈ રહ્યો છે. તે આપણા દેશના કેટલાક પાશ્ચાત્ય કેળવણીકારો તે નાશના કારણભૂત છે. ભારતની કળાકૃતિ કરતાં પશ્ચિમનું સારૂં છે તેવું તેઓ મનાવે છે. આપણા રોટલો દાળ કરતાં પાંઉ બ્રેડ સારાં છે, આપણા સસ્તા કડુ કરીયાતાની ઔષધિ કરતાં પશ્ચિમી ઢબના ઔષધિના બાટલા સારા છે, ભારતની સંસ્કારી પતિવ્રતા આર્યનારી કરતાં પશ્ચિમની લજ્જા મર્યાદા વગરની નારી શ્રેષ્ટ છે. આવી અધોગતિની માન્યતાવાળા ભારતના પશ્ચિમી પક્ષપાતીઓની વિકૃત દૃષ્ટિમાં તેઓને દેશના કળા કે સાદાઈના ગુણો પ્રત્યે અભાવ છે.

ભારતમાં વર્તમાનમાં હમણાં શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને ચિત્ર એ ત્રણે કળામાં એવી વિકૃતિ પેઠી છે કે ભારતી કળાનો નાશ કરશે કે શું ? (૧) સ્થાપત્યમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ કરી પશ્ચિમના માળા જેવા ઢંગધડા વગરના વિકૃત અને કળા વિહિન ભવનો ઉભાં થઈ રહ્યા છે. (૨) સુંદર મૂર્તિઓનું સર્જન આંખને આનંદ આપતું તેના સ્થાને એક સુકા લાકડાનું ઠુંઠું કે જેને કોઇ હાથ પગ મોં માથું નથી તેવા શિલ્પની પ્રશંસા થઈ રહી છે. (૩) ચિત્રો સુંદર થતાં જે પ્રેક્ષકોને આનંદથી સભર કરી દેતા તેના સ્થાને

કાંઇ સમજ ન પડે તેવા બાળકોએ કરેલા રંગના લપેડા કે ગુણપાટ કોથળા પર રંગના ઢંગધડા વગરના પીછામાં કલ્પના સર્જીને તેના ગુણગાન ગવાય છે. પ્રેક્ષકને સમજાવવું પડે છે કે આ શું છે? આવા આવા વિકૃત ચિત્રો કરી જગતને મૂર્ખ બનાવે. યુરોપનો આવો એક ચિત્રકાર પિકાસો કે જે લાખો પાઉંડ આવા વિકૃત ચિત્રોમાં કમાયો છે તે પોતેજ કહે છે કે મને પણ કાંઇ સમજ નથી પડતી તેવા આડા અવળા રંગના પીછાએ પ્રદર્શનોમાં સુવર્ણચંદ્રક અપાવ્યા છે. દુનિયા મૂર્ખ છે, તે બીજાને મૂર્ખ બનાવી રહ્યા નો ખુલ્લો એકરાર કહે છે. આવુંજ એક મહિલા ચિત્રકાર કહે છે કે મારા પાળેલા વાંદરાએ કરેલા આડા ઉભા પીછાએ જગતમાં સુવર્ણ ચંદ્રક અપાવ્યો. એજ મહિલાએ જગતને ઉલ્લુ બનાવતું નિવેદન કર્યું.

મોડર્ન આર્ટના નામે ભારતીય કળાનો નાશ થઇ રહ્યો છે. આ કાંઇ કળાનો વિકાસ નથી પણ ભારતીય કળાની હાંસી થઇ રહી છે.

વર્તમાન કાળમાં શિલ્પ સ્થાપત્ય કળાને પ્રોત્સાહન આપનાર વર્ગ, ધર્માધ્યક્ષો, ધનાઢયો અને રાજાઓ હવે રહ્યા નથી તેથી કળાને પ્રોત્સાહન મળતું નથી તેમજ આ વિદ્યાના ગ્રંથોના સંશોધન પણ હવે થતાં નથી. આથી વર્તમાન કાળની સરકારે આ કળાને સર્વ રીતે વિકસાવવી જોઇએ. વર્તમાન સરકાર તો નૃત્ય. ગીત, નાટકચેટક અને ફોક ચિત્ર જેવી અસ્થાયી કળાને પ્રોત્સાહન આપી રહી છે. જ્યારે સ્થાયી શિલ્પ સ્થાપત્ય કળાની ઉપેક્ષા થઇ રહી છે. સરકારની ઉદ્દાસીનતા છે.

સ્થાપત્યાધિકારી- વાસ્તુશાસ્ત્રમાં યજમાને શિલ્પીના ગુણદોષ તપાસીને શ્રેષ્ઠ શિલ્પીને સત્કારીને કાર્યધુરા સોંપવી. શાસ્ત્રકારોએ બાંધકામના અધિકારી પ્રમાણેમાં ચાર વર્ગ પાડેલ છે. (૧) સ્થપતિ-પ્રમુખ, ચીફ એંજીનીયર (૨) સૂત્રગ્રાહી-રેખા ચિત્ર દોરનારો, શિલ્પીઓની ભાષામાં "સૂત્રછોડો" આર્ચિટેકટ (૩) તક્ષક-સૂત્ર પ્રમાણને જાણનાર-પાષાણ કાર્યમાં નકશી રૂપ કરનારો- (૪) વર્ધકી-બે પ્રકારના કહ્યા છે. એકતો કાષ્ટ કર્મ કરનાર, અને બીજા માટી કાર્યમાં નિપુણ (મોડલીસ્ટ).

પ્રાસાદ શિલ્પની રચના ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં કંઇક ભિન્ન ભિન્ન કહી છે. તેમાં મુખ્ય તો ઉત્તર ભારતની જુદી જુદી જાતો છે પરંતુ તે વિશેષ ભાગે નાગરાદિ જાતિની રચના છે. દક્ષિણ તરફની દ્રવિડ જાતિ અને ઉત્તર દક્ષિણ વચ્ચેની વેસર (યા વિરાટ ?) જાતિના પ્રાસાદો છે. શાસ્ત્રકારોએ

પ્રત્યેક પ્રાંતના ભિન્ન ભિન્ન તરીકે (૧) નાગર (૨) દ્રવિડ (૩) ભૂમિજ (૪) લતિન (૫) વિનાન (૬) મિશ્રક (૭) પુષ્પક (૮) સાવધારા એ મુખ્ય જાતિ કહી છે. ઉપરાંત બીજી પણ છ જાતિ કહી છે.

ઉત્તર ભારત કરતાં દ્રવિડના પ્રાસાદોની ભવ્ય અને વિશાળ વિસ્તારની રચના હોય છે. ઉત્તર ભારતમાં વિશેષ કરીને વિધર્મીઓની ધર્માંધતાના કારણે પ્રાસાદની રચના સંકુચિત થઈ હોય.

ભારતની પૂર્વે–સમુદ્રપાર હિન્દી ચીન, અનામ (ચંપા), કેંબોડીયા, સીયામ, થાઈલેંડ, જાવા, સુમાત્રાના ટાપુમાં ભારતીય સાહસિક પ્રજા દોઢ બે હજાર વર્ષથી વસીને ત્યાં ઘણાં જ ભવ્ય પ્રાસાદોની રચનાઓ આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરે તેવી છે. તે ભારતનાજ શિલ્પીઓની કૃતિ છે.

ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિઓ થઇ ગયા તેના ક્રમવાર ઉલ્લેખો મળવા દુર્લભ છે. જે કોઇ જાણમાં આવેલ તેની અહીં સંક્ષિપ્ત નોંધ આપેલ છે. સોમપુરા શિલ્પીઓ પશ્ચિમ ભારતમાં મુખ્યત્વે પાષાણનું કાર્ય કરે છે, તે ઉપરાંત ધાતુકામમાં પણ તેઓ પ્રવિણ હતા. તે પ્રાચીન પુરાવાઓ પરથી જાણી શકાય છે.

ગુપ્ત કાળમાં પાંચમી સદીના મરૂમંડપના શાર્ઙ્ગધર નામના શિલ્પી અને વિ. સં. ૭૪૪ માં ગુજરાતના શિલ્પી શિવનાગની બનાવેલ સુંદર ધાતુની મૂર્તિઓ મળે છે. બંગાળમાં પાલ રાજ્યકાળમાં નવમી સદીમાં ધાતુ કામના કુશળ કળાકાર ધીમન અને દીતપાલ હતા. તેના નમૂના નાલંદામાંથી મળેલ છે. વિ. સં. ૧૫૬૬ માં અચળગઢ આબુની ચતુર્મુખ મૂર્તિઓ શિલ્પી-વાચ્છાના પુત્ર દેવાના પુત્ર અર્બુદના પુત્ર હરદાસે બનાવેલ. ત્યાંની ૧૫૧૮ ની ધાતુ મૂર્તિ ડુંગરપુર નિવાસી સોમપુરા શિલ્પી લુંભા અને લાંપાએ ભરેલ છે. જોધપુરના કિલ્લાની તોપો સોમપુરા શિલ્પીએ સોળમી સદીમાં ભર્યાના તેના પર હજુ લેખો છે.

સાંચી સ્તૂપનો દક્ષિણનો કળામય દરવાજો ઇ. સ. પૂર્વની પહેલી સદીમાં પોતાના ખર્ચે બાંધનાર આંધ્રના શ્રી સાતપર્ણી રાજાના મુખ્ય સ્થપતિ આનંદ હતા. સારનાથ નામે શિલાલેખનો શિલ્પી વામન હતા. અર્જુનવર્માની ધારા પ્રશસ્તિના ઉત્કિર્ણક ઉત્તમ રૂપકાર સિંહાકના પુત્ર શિલ્પી રામદેવ હતા.

વિ. સં. ૯૯૯ પછી મુળરાજ સોલંકીના સ્થપતિ સોમપુરા ગંગાધરે રૂદ્રમહાલની રચના કરેલી. તે કાર્ય તેના પરિવારના પૌત્ર પ્રાણધરે સિદ્ધરાજના

કાળમાં પૂર્ણ કરેલ. વિ. સં. ૧૦૨૭ ના કાળમાં વિમળ મંત્રીના આબુના સુપ્રસિદ્ધ પ્રાસાદોના નિર્માતા **ગણધર** નામે સ્થપતિ હતા. ડભોઇના હીરાભાગોળના સ્થપતિ હીરાધર સોમપુરા હતા. તેની લોક વાર્તાઓ ગવાય છે. વિ. સં. ૧૨૮૫ ના કાળમાં વસ્તુપાળ તેજપાળના આબુના અદ્‌ભૂત મંદિરના સ્થપતિ શોભનદેવ વિશ્વકર્માના અવતાર રૂપ હતા અગ્યારમી સદીમાં પ્રમાણ મંજરી નામે કાષ્ટ શિલ્પગ્રંથના કર્તા નકુલના પુત્ર મલ્લદેવ હતા.

વિ. સં. ૧૪૯૫ ના અરસાના રાજસ્થાનના રાણકપુરના સુપ્રસિદ્ધ ચતુર્મુખ જૈન મહાપ્રાસાદની ધરણી વિહાર રચના દેપાક નામના સોમપુરા શિલ્પીએ કરેલ તેની લોક કથા ગવાય છે.

વિ. સં. ૧૧૭૩ માં દક્ષિણના કર્ણાટકના બેલુરના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરના નિર્માતા પંચાનન શિલ્પી ડંકનાચાર્ય હતા. પંદરમી સદીમાં મેવાડના કુંભારાણાના રાજ્ય કાળમાં કેટલાક સ્થાપત્યોની રચના ભારદ્વાજ ગોત્રના સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિ મંડન સોમપુરા હતા. તેન ત્રણ પેઢીના પુત્ર પૌત્રોએ રાજ્યાશ્રયે કામો બાંધેલા અને તે પરિવાર શિલ્પના ગ્રંથોની રચના પણ કરેલી છે સૂ. મંડન વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ હતા. સત્તરમી સદીમાં મેવાડના કાંકરોલી રાયનગર પાસેના રાયસાગરનો હજાર ફુટ લાંબો કાંઠો અને નવચોકીનું કાર્ય સોમપુરા શિલ્પીએ બાંધેલ તેને મેવાડના રાણાએ ગામ ગરાસ અને સત્તર હજાર રૂપ બક્ષિસમાં આપી સન્માન કર્યાનો લેખ છે.

વિ સં. ૧૮૯૦ માં પાલીતાણાના જૈનોના પવિત્ર શત્રુંજય પહાડની બે ભિન્ન ટેકરીઓ હતી. શેઠ મોતીશાહને મંદિરો માટે જોઇતી જમીન મેળવવા આ બે ટેકરી વચ્ચેનો ગાળો પૂરી વિશાળ ટૂંકો બાંધનાર એ યોજનાના સ્થપતિ શ્રી રામજી સાધારામ કુશળ સૂત્રધાર વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ થઈ ગયા. અમૂલ્ય કળાનો વારસો મૂકનાર શિલ્પીઓના નામો મળતા નથી. એવા નિસ્પૃહ અજ્ઞાત સ્થપતિઓને અમારા શતશઃ વંદન છે.

આ ગ્રંથ દીપાર્ણવ ગ્રંથની પૂર્તિરૂપે સંગ્રહ કરેલ છે. જુદા જુદા ગ્રંથોમાં કહેલા વેધ દોષ સંગ્રહેલ છે તેમાં વિશેષ કરીને જ્ઞાનસાર અપરાજીત, નિર્દોષ વાસ્તુ, ગૃહપ્રકરણ, વિશ્વકર્મા પ્રકાશ (ના તેરમા અધ્યાયનો ૧૧૨ શ્લોક છે)નો વિશેષ આધાર લેવામાં આવેલ છે. અહીં અનેક વેધદોષોને બહુ સુંદર રીતે સમજાવેલ છે. ભૂમિ કેવી પસંદ કરવી, ભૂમિ પરીક્ષા, સ્થળની પસંદગી, કેવી ભૂમિમાં ઘર ન કરવું, ત્યાજ્ય ભૂમિ, ભૂમિમાંથી

શલ્ય-હાડકાનું સંશોધન, તલવેધ, તાલવેધ, તુલાવેધ, સ્વરવેધ, કોણવેધ, કૂપવેધ, છાયાવેધ, વૃક્ષવેધ આદિ ઘરોમાં અનેક વેધદોષો કહેલ છે. વિશ્વકર્મપ્રકાશમાં કહેલા ૧૬ અંતસ્થિત વેધ અને દશ બહિસ્થિત વેધ, ગૃહાદ્ભુત, અકસ્માત-વૃક્ષાદ્ભુત વેધ, વાસ્તુમર્મ વગેરે ચાર પ્રકારના વાસ્તુ દ્રવ્યના ગુણદોષ કહ્યા છે.

પ્રાસાદના વેધોમાં માનહીન, અધિકવેધ, છંદભેદ, શ્રેણીભંગ, જાતિભેદ, વિષમસ્તંભ, ભિન્નદોષ, ધ્વજહીન વગેરે તથા લિંગ અને પ્રતિમાના અનેક દોષો, દ્રવ્યદોષ, પ્રતિમાના ચેષ્ટા વેધ. ખંડિત પ્રતિમાનો નિર્ણય, જીર્ણોદ્ધાર વિધિ, તેના ગુણદોષો. વાસ્તુના ફરતા દેવોના કયા સ્થાનમાં દ્વાર સ્થાપનના ગુણદોષ, પ્રાસાદના દેવતાન્યાસ, શલ્યવિજ્ઞાન અને તેના સંશોધન અને અને તેનો મંત્ર.

ગૃહપ્રાસાદના પ્રારંભના શુભ મુહૂર્ત, વૃષચક્ર, દ્વારચક્ર, સ્તંભચક્ર, મોભપાટચક્ર, ઘંટા આમલસારાચક્ર, વાસ્તુ પુરુષોત્પત્તિ અને તેમાં અંગપરના દેવ દેવીઓના સ્થાપન, વજ્રલેપના બે પ્રકાર, પૂજાવિધિ, ગણપતિ વાસ્તુ દિગ્પાલ, પૂજામંત્રો, પૂજાદ્રવ્યોની યાદી, ગજપૂજન અને સૂત્રધાર પૂજનવિધિ આદિ.

આ સર્વ વિષયોનો સંગ્રહિત ગ્રંથ દીપાર્ણવ ગ્રંથની પૂર્તિ રૂપે આપેલ છે. પૂર્વાચાર્યોએ જે કહેલું છે તેજ મેં વ્યવસ્થિત રીતે આપવા પ્રયાસ કર્યો છે.

જ્ઞાનસાર અપરાજિતનો ૧૬ સોળ અધ્યાયમાંનો નિર્દોષ વાસ્તુ પહેલું પ્રકરણ છે. તે વૈક્ષ અને અપરાજિતના સંવાદ રૂપે છે. વિશ્વકર્મા પ્રકાશના તેરમા અધ્યાયની અક્ષરશઃ આવૃત્તિ "પ્રયોગ મંજરી" નામે સંક્ષિપ્ત ગ્રંથ પોતાના નામે ઉત્તર ભારતના કોઈ પંડિતે ચડાવ્યો છે.

આ ગ્રંથમાં આખા પાનાના બારેક આલેખન, ડ્રોઈંગ અને બીજા અરધા પાનાના પાંચેક આલેખનો છે.

આ ગ્રંથમાં અન્ય ગ્રંથોના પ્રમાણો લેવામાં આવ્યા છે. તેની જુદી નોંધ ૩૫ ગ્રંથોની આપવામાં આવી છે.

સૂત્રસંતાન,	પ્રાસાદમંજરી,	પ્રકીર્ણકવાસ્તુ,	ઇશ્વરસંહિતા,
અપરાજિતસૂત્ર,	પ્રાસાદમંડન,	આયતત્વ	પ્રતિષ્ઠામયુખ
જયગ્રંથ,	રૂપમંડન,	અગ્નિપુરાણ,	બૃહદ્દસંહિતા
દીપાર્ણવ,	દેવતામૂર્તિપ્રકરણમ્,	મત્સ્યપુરાણ,	શુક્રનીતિ
ક્ષીરાર્ણવ,	વાસ્તુરાજ,	ગરુડપુરાણ,	વિવેકવિલાસ,
વૃક્ષાર્ણવ,	કલાનિધિ,	મયમતમ,	આચારદિનકર,
જ્ઞાનરત્નકોશ,	પરિમાણમંજરી,	શિલ્પરત્નમ,	ગર્ગવાસ્તુ,
વિશ્વકર્મપ્રકાશ,	નિર્દોષવાસ્તુ,	વિષ્ણુસંહિતા,	ગૌતમીતંત્ર.
ઠક્કુરફેરુવાસ્તુસાર,	ગૃહપ્રકરણમ્,	વૈખાનાસાગમ્,	

પૃથક પૃથક પ્રાચીન શિલ્પગ્રંથોના આધારે સંગ્રહિત આ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ શુદ્ધિ કે પ્રુફ શુદ્ધિની ક્ષતિ જણાય ત્યાં સુજ્ઞ વાચકો હંસવૃત્તિ ધારણ કરશે એવી આશા રાખું છું. શિલ્પના ગ્રંથો વ્યાકરણ દોષ રહિત છે તેવું નથી. એટલે આ તો શિલ્પીઓની ભાષા છે. તે રીતે તેને સ્વીકારવા વિનંતી છે. કવિની જીહ્વામાં સરસ્વતી વસે છે, જ્યારે શિલ્પીના કર-કમળમાં સરસ્વતી ને કળાદેવી વસેલા છે. એટલે શિલ્પીના સાહિત્ય અને કૃતિ તરફ વિશાળ દૃષ્ટિ રાખવી. એક વિદ્વાને કહ્યું છે:—

ज्योतिषे तंत्रशास्त्रे च विवादे वैद्यशिल्पके ।
अर्थमात्रं तु गृहणीयान्नात्र शब्दं विचारयेत् ॥

જ્યોતિષ, તંત્રશાસ્ત્ર, વિવાદગ્રંથ, આયુર્વેદ અને શિલ્પગ્રંથોમાં તેની ભાષાના શબ્દોનો બહુ વિચાર ન કરતાં તેનો ભાવાર્થજ ગ્રહણ કરવો.

અંગત નોંધ- શિલ્પ સ્થાપત્યનો અમારો વંશ પરંપરાનો કૌટુંબિક વ્યવસાય છે. ઉત્તરાવસ્થા થતાં પહેલાં મને ઘણા વખતથી હમેશાં એવું રહ્યા કરે કે શિલ્પગ્રંથોના લોકભોગ્ય ભાષામાં અનુવાદ તેના મર્મ અને આલેખનો સાથે પ્રકાશિત થાય તો પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન મળે. જોકે ઘસાતી જતી સ્થિતિમાં જો તેવો પ્રયાસ થાય તો કંઇક જળવાય તેવો હું પ્રયાસ કરૂં તો મને આત્મસંતોષ થશે એવું હું માનુંછું.

આવા ગ્રંથોમાં દીપાર્ણવ-પ્રાસાદ મંજરી હિંદી અનુવાદ, પ્રાસાદ મંજરી ગુજરાતી અનુવાદ અને અંગ્રેજી અનુવાદ તથા વેધવાસ્તુ પ્રભાકર તેના હિંદી ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત થઇ રહ્યો છે તેથી મને આનંદ થાય છે. આ ઉપરાંત ક્ષીરાર્ણવ, વૃક્ષાર્ણવ અને એડીયા પ્રાસાદ તિલકના અનુવાદ

તૈયાર છે પણ પ્રકાશિત થાય તેમ ઈચ્છું છું પરંતુ હું અંગત રીતે આટલું બધું કાર્ય કઈ રીતે પ્રકાશિત કરી શકું? આર્થિક મુશ્કેલી છે. પ્રયાસ છે કે આ ત્રણ ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થાય.

આવા કાર્યમાં ક્ષતિઓ જાણે અજાણે થતી હોય એ સ્વાભાવિક છે. મારા વ્યવસાયના અંગે મારે પ્રવાસ રહેતો હોવાથી પ્રુફ રીડીંગમાં ક્ષતિઓ રહી જવા પામી હોય ત્યાં સુજ્ઞ વિદ્વાનો હંસવૃત્તિ ધારણ કરશે એવી આશા રાખું છું.

ગ્રંથના મૂળ શ્લોકનો આધાર રાખીને અનુવાદ કરવાનો પ્રયાસ કરેલ છે. કેટલીક વખત જુદો અર્થ કરી મતભેદ ઉભો થાય. કેટલીક વખત શાસ્ત્ર પ્રમાણ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની ભિન્નતાના કારણે આવા મતભેદો તીવ્ર બને છે. કેટલીક વખત અમુક પ્રાદેશિક શિલ્પીઓની કાર્ય પદ્ધતિ પરથી પણ મતભેદ ઉભો થાય છે. પરંતુ સુજ્ઞ વિદ્વાનોએ દુરાગ્રહ સેવવો ન જોઈએ. પૂર્ણ વિચાર કરીને અન્ય મતને નિષ્કારણ ઉતારી પાડવા ન જોઈએ. કારણો, સંજોગો તપાસવા જોઈએ.

કેટલાક વિદ્વાનોનો સમાગમ થાય છે. ત્યારે તેઓ પ્રાચીન વિદ્યા પ્રતિ આદર દર્શાવી ભલામણ કરે છે કે 'આપના સક્રિય અને સિદ્ધાંતિક જ્ઞાનનો વારસો બીજાને પાછલી પ્રજાને આપવો જોઈએ." જોકે તેઓનું આ સૂચન યોગ્ય છે પરંતુ વિદ્યાના પ્યાસી ઉત્કંઠિત ઉમેદવાર હોવો જોઈએ. વિદ્યા સોમપુરા યુવાનો ગ્રહણ કરે તેવા પ્રયાસે બે ત્રણ વખત કરેલા પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ પોતાની અંદરની ઉત્કંઠા જોઈએ. આથી મારા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા તે કહેતાં મને દુ:ખ થાય છે.

ચાલુ ક્રિયા સાથે ગ્રહણ કરનારા મને બહુ અલ્પ મળ્યા છે. તેટલા પૂરતોય મને કંઈક સંતોષ માની લઉં છું. પરંતુ વિદ્યાના અનુવાદ તેના મર્મ અને આલેખન સાથે ગ્રંથોના પ્રકાશનથી વધુ સંતોષ માની લઉં છું તે પણ ઘણું છે.

શ્રી સોમનાથજીના સાંધર મહાપ્રાસાદનું નિર્માણ મારા હસ્તે થતાં તેમજ પાટણ, મુંબઈ, કલ્યાણ, અમદાવાદ, હૈદ્રાબાદ, કેરાલા (મલબાર), આગમ મંદિર પાલીતાણા, પ્રયાસપાટણ, જામનગર, રાજકોટ વગેરે અનેક સ્થળોએ પ્રાસાદોમાં નિર્માણ શિલ્પ ગ્રંથોના સૂત્રોનો સમન્વય કરી કરેલ અને તેમાં શ્રી સોમનાથજી જેવા સાંધાર મહાપ્રાસાદ ગુજરાતમાં આઠસો વર્ષે બંધાયો.

આથી આવા સાંધાર મહાપ્રાસાદોના યમ નિયમો બીજા સાધારણ નિરધાર પ્રાસાદથી ભિન્ન હોવાથી એ ભગિરથ કાર્ય કરવામાં બૌદ્ધિક શ્રમ લેવો પડે તેવું તે કાર્ય હતું. જોકે અમારા કુળના અભ્યાસ અને જૂના આલેખનોના આધારે મને ઘણા મદદરૂપ થયા. આથીજ હું આવું મહાકાર્ય પ્રભુ કૃપાએ કરવા સફળ થયો કોઇપણ વિદ્યાની સાધના વહેલા મોડી પણ ફળદાતા થાય છેજ તેવું મારા અંગત અનુભવોથી માનુંછું.

વેધદોષના વિશે વિવેક વિલાસમાં મુનિશ્રીએ ઘણી સુંદર ભાષામાં કહ્યું છેઃ—

ग दोषो यत्र वेधादि यत्र संमार्जनादिकम् ।
वहु द्वाराणि नो यत्र यत्र धान्यस्य संचय ॥१॥
पूज्यन्ते देवता यत्र यत्राभ्युत्थानमादरात् ।
यत्र ज्येष्ठ कनिष्ठादि–व्यवस्था सुप्रतिष्ठिता ॥२॥
भानवीया विशन्त्यन्त–र्भानवो यत्र नैव च ।
दीप्यते दीपको यत्र पालनं यत्ररोगिणाम् ॥३॥
श्रान्त संवाहना यत्र तत्रस्यात्कमल गृहे ।

જ્યાં વેધ આદિ દોષ નથી જ્યાં ઘણી ચોખ્ખાઇ છે. જ્યાં પેસવા નીકળવાના બહુ દ્વારો નથી. જ્યાં ધાન્યનો સંગ્રહ ઘણો છે જ્યાં દેવતા પૂજાય છે. જ્યાં અતિથિનો આદર થાય છે. જ્યાં નાના મોટાની મર્યાદા જળવાય છે. જ્યાં સૂર્યના કિરણો છાપરામાંથી અંદર પેસતા નથી. જ્યાં દીપક સારીપેઠે પ્રકાશ આપે છે. જ્યાં રોગી લોકોનું રક્ષણ થાય છે. અને જ્યાં થાકેલા મનુષ્યને આરામ મળે છે એવા પ્રકારના ઘરમાં હંમેશા લક્ષ્મી વાસ કરે છે.

वृक्ष गुणदोष—खर्जुरी दाडिमी रम्भा कर्कन्धूर्बीजपूरका ।
उत्पद्यन्ते गृहे यत्र तन्निकृतानि मूलतः ॥१॥
प्लक्षाद्रोगोदयं विद्या–दश्वत्थात्तु सदाभयम् ।
नृपपीडा वटानेत्र व्याधि मुदुम्बरात् ॥२॥

ખજુરી, દાડમી, કેળ, બોરડી અને બીજોરૂના વૃક્ષ જો ઘર આગળ ઉગે ત્યાં ઘરનો સમુળગો નાશ થાય. ઘર નજીક પીપરનું વૃક્ષ હોય તો રોગ થાય. પીપળો હોય તો સદા કાળ ભય ઉત્પન્ન થાય. વડ હોય તો રાજાનો ઉપદ્રવ થાય અને ઉંબરો હોય તો નેત્રનો વ્યાધિ થાય.

लक्ष्मी नाशकरः क्षीरी कण्टकी शत्रुभीप्रदः ।
अपत्यघ्नः फली तस्मा–देषां काष्टमपि त्यजेत् ॥३॥

દૂધ નીકળે તેવા વૃક્ષો જો ઘર સમીપ હોય તો લક્ષ્મીનો નાશ થાય. કાંટાળા વૃક્ષથી શત્રુનો ભય ઉપજે. ફળવાળા વૃક્ષથી સંતતિનો નાશ થાય. તેમ એ વૃક્ષનું લાકડું પણ તજી દેવું.

कश्चिदूचे पुरो भागे वटाश्लाघ्य उदुम्बरः ।
दक्षिणे पश्चिमे भागे–ऽश्वत्थः प्लक्षस्तगोत्तरे ॥४॥ विवेकविलास

કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે ઘરના આગળ દક્ષિણ ભાગમાં ઉંબરો પશ્ચિમ ભાગમાં પીપળો અને ઉત્તર ભાગમાં પીપર સારો જાણવો. (વિવેકવિલાસ)

શિલ્પ સ્થાપત્યને કલા સાહિત્યના ગ્રંથોના પ્રકાશન અંગે શ્રીમાન્ શ્રી શ્રીગોપાલજી નેવટીયાજી શેઠ સાહેબના પ્રયાસથી શ્રી બીરલા કન્સર્નના આર્થિક પ્રોત્સાહન માટે તેઓશ્રીનો હું ઘણોજ ઋણી છું.

પૂજ્ય પિતાશ્રી અને વડીલોએ વિદ્યાના સંસ્કાર સિંચ્યા અને માર્ગદર્શનો આપ્યા. તેઓનું ઋણ મારાથી વાળી શકાય તેમ નથી. બાળવયે અંગ્રેજી વિદ્યાભ્યાસની મહેચ્છા હતી પરંતુ વિધિએ જુદુંજ નિર્માણ કરેલું હતું. કેટલાક કારણોસર કૌટુંબિક વ્યવસાયની સાધના કરી વિદ્યાની તપ આરાધનાએ પ્રભુ કૃપાએ મને ઠીક ફળ આપ્યું.

આ ગ્રંથનું હિન્દીકરણ મારા પરમમિત્ર શ્રી કપીલરાય જયસુખલાલ આચાર્ય કોવિંદે કરી આપી મને આભારી કરેલ છે. તેમજ આ ગ્રંથનું છપાઇ કામ પાલીતાણામાં પ્રેમભક્તિ મુદ્રણાલયના વિદ્વાન માલિક શ્રી દુદાભાઈ ગોવિંદભાઈ ધામેલિયા એમ. એ., ટી. ડી. (ઈંગ્લેન્ડ) એ સુંદર અને સમયસર છાપી આપ્યા બદલ તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમજ મુદ્રણાલયના પ્રેસ કામદારોને પણ ધન્યવાદ.

सर्वे सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखं आप्नुयात् ॥

इतिशुभं भवतु

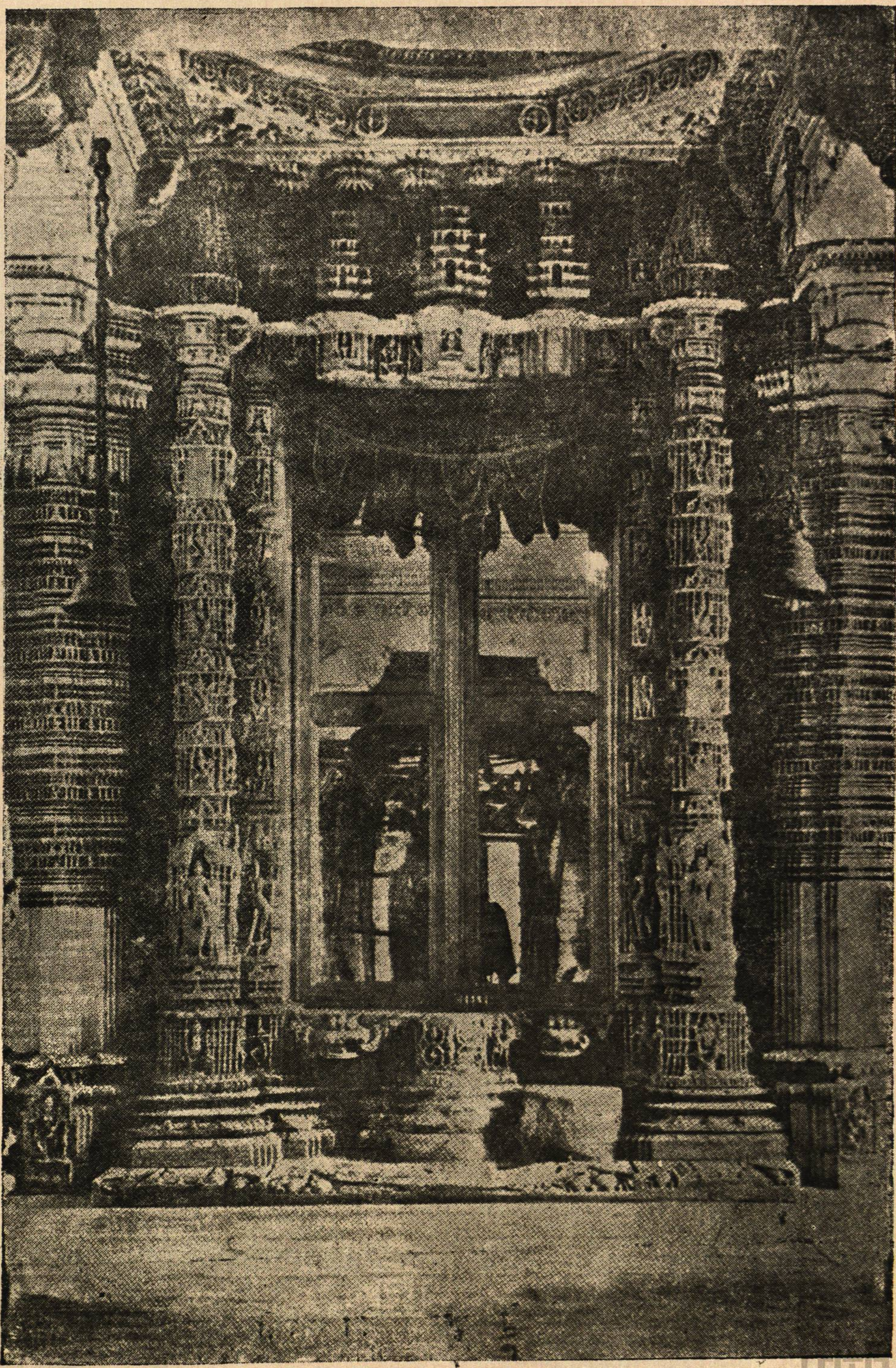
વિ. સં. ૨૦૨૧ આશ્વિન વદ ૦))
દીપોત્સવી
તા. ૨૪ ઓકટોબર ૧૯૬૫
શિલ્પી નિવાસ–પાલીતાણા
(સૌરાષ્ટ્ર)

સ્થપતિ–
પ્રભાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપુરા
શિલ્પ વિશારદ.

श्री वेधवास्तु प्रभाकर

अनुक्रमणिका

॥ संपूर्ण ॥

समदल रुपस्तम्भ शाखायुक्त द्वार आबु

हींडोल्क तोरणयुक्त विविध स्तम्भो   आबु

॥ ॐ ॥

ग्रन्थ संपादकको अभिनन्दन पत्रिका

आदिदेव महादेव कृपापात्रो महातनुः ।
ओघडजो महाप्राज्ञ शिल्पशास्त्र विशारदः ॥ १ ॥

कैलासस्य महामेरो र्जीर्णोद्धारकारकः ।
प्रभाशंकर नामायं मान्यः केषां न कारकः ? ॥ २ ॥

सत्यं सत्य पुनः सत्य सत्यधर्म प्रवर्तकः ।
वृक्षार्णव शिव प्रोक्ते क्षीरार्णव यतनो हरिः ॥ ३ ॥

ग्रन्थानां शिल्पशास्त्रस्य पुनरुद्धारकारकः ।
आदिदेव नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं विशारद ॥ ४ ॥

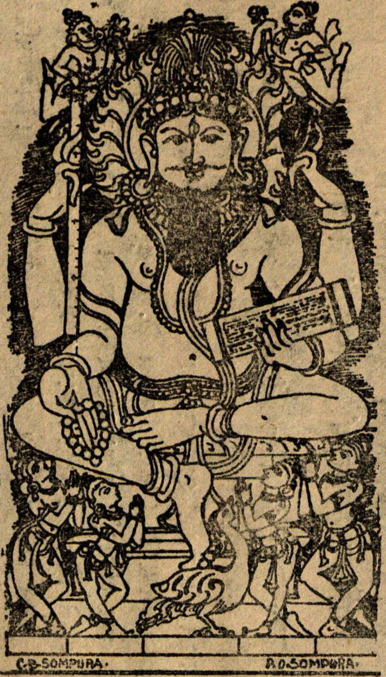
આદિદેવ એવા શ્રી શિવજીની કૃપાવડે મહાપ્રાજ્ઞ ઓઘડભાઈના સુપુત્ર **શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ** શિલ્પવિશારદે શ્રી સોમનાથજીનો મહામેરુ કૈલાસ પ્રાસાદનો આપે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે. શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ સંસારમાં કોને માન્ય નથી ? (સર્વને માન્ય છે.) સત્યધર્મની પ્રવૃત્તિઓ માટે વૃક્ષાર્ણવ તથા ક્ષીરાર્ણવ જેવા મહાગ્રંથો રચના શિવજી અને હરિ દ્વારા રચાયેલા બન્ને શિલ્પના મહાન પ્રાસાદ ગ્રંથોનો આપે તેના મર્મ સમજાવી જીર્ણોદ્ધાર કરેલ છે. આદિદેવ એવા શ્રી મહેશને તથા શિલ્પવિશારદ શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈને અમારા વંદન હો.

आदिदेव महादेव की कृपा पात्र महाप्राज्ञ ओघडभाइके सुत महाप्राज्ञ शिल्पशास्त्र विशारद महामेरु कैलास के जीर्णोद्धार कारक श्री प्रभाशंकरजी संसारमें कीसके मान्य नही है ? अपि तु सबके है। य सत्य है ओर बारबार सत्य है कि शिवजी द्वारा रचित "वृक्षार्णव" और हरि रचित "क्षीरार्णव" सत्यधर्मके प्रवर्तक है। शिल्पशास्त्रके ग्रंथोके पुनरुद्धारक है। आदिदेव ! आपको नमस्कार हो और शिल्पविशारद ! आपको भी नमस्कार है ।

शुभेच्छक स्नेहाधीन
मनःसुखलाल लालजीभाइ सोमपुरा

श्री सरस्वती

श्री विश्वकर्मा

श्री गणपति

श्री सरस्वत्ये नमः ॥ श्री विश्वकर्मणे नमः ॥ श्री गणेशाय नमः ॥

स्थपति प्रभाशंकर संग्रहित

॥ वेधवास्तु प्रभाकर ॥

॥ स्तुति ॥

श्री विघ्नेशं नमस्कृत्यं हंसारुढां सरस्वतीम् ।
ब्रह्मा विष्णु महेश्वरा श्रिया गौरीं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

શ્રી ગણુપતિને નમસ્કાર કરૂં છું. હંસવાહીની સરસ્વતી-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, લક્ષ્મી અને ગૌરીને હું (પ્રભાશંકર) નમસ્કાર કરૂં છું. ૧

श्री गणेशजी, हंसवाहीनी सरस्वती, ब्रह्मा, बिष्णु, महेश, लक्ष्मी एवं गौरीजीको में (प्रभाशंकर) नमस्कार करता हु । १

॥ ग्रन्थकर्ता परिचय ॥

भारद्वाजमुने गौत्रे शिल्पि श्री रामजीगुरुः ।
तत्पुत्रो नेमजी नाम भवानीशंकरात्मजः ॥ २ ॥

तज्जोह्मोऽघडजी वयंः प्रभाशंकर निर्मिता ।
विश्वकर्मा प्रसादेन पूर्वाचार्येदितं शिवम् ॥ ३ ॥

ભારદ્વાજ મુનિના ગોત્રમાં શિલ્પશાસ્ત્રી (મંબલજી-નરભેરામ-લાધારામના પુત્ર) રામજીભાઇ વંશમાં થયા તેના પુત્ર નેમજી, તેમના ભવાનીશંકર, તેમના ઓઘડભાઈ અને તેમના કનિષ્ઠ પુત્ર નામે પ્રભાશંકર શિલ્પશાસ્ત્રી છે. શ્રી વિશ્વકર્માની પ્રસન્નતાથી પૂર્વાચાર્યોએ કહેલું વેધવાસ્તુશાસ્ત્ર મેં (પ્રભાશંકરે) નિર્માણ કર્યું. ૨-૩

भारद्वाज मुनिके गोत्रमें शिल्पशास्त्री (मंगलजी—नरभेराम—छाधाराम तत्पुत्र) रामजीभाइ वंशमें हुआ। रामजीभाइके सुपुत्र नेमजी, ऊनके भवानी शंकर, ऊनके ओघडभाइ हुए। ओघडभाइके कनिष्ठ पुत्र प्रभाशंकर नामके शिल्पशास्त्री है जिन्होंने श्री बिश्वकर्माके प्रसादसे पूर्वाचार्योंने कहे हुए वेधवास्तुशास्त्रका निर्माण किया। २–३

अथ भूपरीक्षा १—क्षेत्रमादौ परीक्षेयं गन्धवर्ण रसप्लवैः।
मधुपुष्पाम्ल शीतानि गन्धानि विप्रानुपूर्वीतः ॥ ४ ॥
शीता रक्ता च हरिता कृष्णा वर्णा तथा क्रमात्।
मधुरां कटुकां तिक्तां कषायां च रस क्रमात् ॥ ५ ॥

વાસ્તુ ક્ષેત્રની પ્રસંદગીમાં પ્રથમ ભૂમિની પરીક્ષા તેનાં ગંધ, વર્ણ, સ્વાદ અને ઢાળ ઉપરથી કરવાની કહી છે. મીઠી સુગંધવાળી–બ્રાહ્મણને, પુષ્પ જેવી–ક્ષત્રિયને, ખાટી–વૈશ્યને, અને તીખી–શૂદ્ર વર્ણને શ્રેષ્ઠ જાણવી. સફેદ, રાતી, લીલી અને શ્યામ વર્ણની ભૂમિ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે શ્રેષ્ઠ જાણવી. સ્વાદિષ્ટ, કડવી, તીખી અને તુરી સ્વાદવાળી ભૂમિ અનુક્રમે બ્રાહ્મણાદિ ચતુર્વર્ણને યોગ્ય જાણવી. ૪–૫

बास्तु विद्यामें जमीनकी जांचः—

भूमिकी जांचमें ऊसकी गन्ध, वर्ण, स्वाद और ढाल परसे करनेका कहा है। खुशबुदार ब्राह्मणोंके लिये, पुष्प सुरभित क्षत्रियोंके लिये, खट्टी वैश्योंके लिये, और तिक्ष भूमि शुद्रोंके लिये श्रेष्ठ है। रंग यानी कि वर्णकी दृष्टिसे सफेद, लाल, हरे और श्याम वर्णकी भूमि ब्राह्मणादि चतुर्वर्णके अनुक्रममें योग्य है। स्वादिष्ट, कडुआ, तीखा और कषाय स्वादवाली जमीन अनुक्रममें ब्राह्मणादि चतुर्वर्णके लिये योग्य है। ४–५

---

१ भूपरीक्षा कई प्रकारसें होती है। जमीनके अन्दर गाड बनाके फिर उसी मिट्टी को इसी गाडमें भरना। जो मिट्टी भरनेसे वृद्धि हो तो उत्तम अगर घटे तो नेष्ट समझना। नाज बोकर भी परीक्षा होती है। जमीनमें १ गज ×१ गज×१ गज प्रमाणका गड्ढे में पानी भरके सो कदम चलकर वापस आना। इस समयमें जो पानी पूरा भरा हुआ हो तो ऊत्तम भूमि, पानी न रहेवे तो नेष्ट जानना। भूमिके आकार परसें भी कसोटी हो सकती है। लेकिन यह सब जो ग्राम, शहर, नगर बसानेके समय हो सकता है। शहरमें मिली हुई जमीन के गुण दोषकी जांच तो ऊसके आकार परसे की जा सकती है।

अत्यंत वृद्धिदं नृणां ईशान प्रागुदक् प्लवम् ।
पुरुषाधः स्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् ॥ ६ ॥ अग्निपुराणम्

ઈશાન અને પૂર્વ તરફના ઢાળવાળી જમીન સર્વને અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારી જાણવી. ઘરની ભૂમિમાં શલ્ય દોષકારક છે, પરંતુ કદાચ જમીન મથાળેથી માણસના માથોડાથી નીચે જો શલ્ય હોય તો તે ઘરને વિશેષ દોષકર્તા નથી. (પરંતુ પ્રાસાદને અને રાજભવનને પાષાણ, જળ કે વાળુ=રેતી સુધી ખોદી જમીન શલ્ય કાઢી નાખવા. શલ્ય એટલે હાડકા, કોલસા, રાખ, વાળ, ચામડું —એ દોષકારક કહ્યાં છે. પરંતુ ધાન્ય કે સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય શ્રેષ્ઠ કહ્યાં છે. પણ તે કાઢી લેવા.) ૬

इशान और पूर्वकी ढालू भूमि मालीकके लिये श्रेष्ठ वृद्धि कर्ता है। घरकी भूमिमें शल्य दोषकारक है परंतु पुरुष प्रमाणसे निम्न शल्य दोषकर्ता नही है। (किन्तु प्रासाद और राजभवनके लिये पत्थर, जल, या वालु आजाय वहां तक खुदाइ जरुरी है) हड्डी, कोयला, बाल, भस्म और चमडा को शल्य कहेते है। धान्य—सुवर्णादि द्रव्य श्रेष्ठ द्रव्य कहलाते है फिर भी ऊनको निकाल लेना चाहिये। ६

पसंद करने लायक भूमि—कौनसी भूमि वर्ज्य है ?

स्मशाने पर्वताग्रे च क्षारभूमिं तथैव च ।
उदकाश्रिता चैत्यास्थि उरे जाश्रिता युद्धभूमिः ॥ ७ ॥
म्लेच्छ चांडाल कुग्रामन् त्यक्त्वा भूमि वसेन्नरः ।
पूर्वाऽपर सोम श्रेष्ठा भू यमि दिग् विवर्जिता ॥ ८ ॥

સ્મશાન પૂર્વકાળમાં હોય તેવી જમીન, પર્વતની ટોચવાળી, ખારવાળી, પાણીના ધોધવાળી કે પ્રવાહવાળી, ભેજવાળી, જ્યાં પૂર્વકાળે દેવમંદિર કે સ્થાનક હોય તેવી જમીન, સર્પના રાફડાવાળી, જ્યાં પૂર્વે યુદ્ધ થયું હોય તેવી જમીન, મ્લેચ્છો, ચાંડાળો જેવા ક્ષુદ્ર વર્ણ વસેલા હોય તેવી જમીન કે તેના પાડોશની જમીન, કુગ્રામ—જ્યાં સજ્જનો ન વસતા હોય અને દુર્જનો વિશેષ વસતા હોય તેવા ગ્રામને કુગ્રામ કહે છે—આવા નેષ્ટ સ્થાનોની ભૂમિ પર મનુષ્યે વસવાટ માટે ઘર, ભવન કે દેવમંદિર પણ ન બાંધવું. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર મુખવાળી જમીન શ્રેષ્ઠ જાણવી. પરંતુ દક્ષિણ મુખની જમીન (શક્ય હોય ત્યાં) તજવી. ૭-૮

(નોટઃ—વર્તમાનકાળમાં આ સૂત્ર જળવાતું નથી, જૈન મંદિર શહેરને વિષે ચારે દિશામાંથી ગમે તે દિશામાં કરવાનું કહ્યું છે.)

भूतकालमें जहां स्मशान हो एसी जमीन, पहाडकी चोटी हो, क्षार युक्त हो, प्रचंड जल प्रवाह आता हो, कोइ स्मारक हो, देवमंदिर हो, साँपका बील हो, युद्धभूमि हो, म्लेच्छ चांडालो जेसे वर्ण बसे हो, या ऊनकी पडोशमें के उपरोक्त स्थानो पर रहेनेके लिये मकान और देवमंदिर नहीं करना चाहियें। पूरब, पच्छम और उत्तराभिमुख भूमि श्रेष्ठ है। किन्तु दक्षिणाभिमुख जमीन वर्ज्य है।
(वर्तमानकालमें यह सूत्रकी मुश्किल है. जैनमंदिर किसी दिशामें होता है इसमें दोष नही है) ७–८

शीत काले उष्णदा च उष्ण काले शितप्रदा।
प्रशस्ता सर्वोत्तमा भूमिर्भाषिते विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥

જે જમીન ઠંડીના કાળમાં ગરમ હૂંફવાળી જણાય અને ગરમીના સમયમાં ઉનાળામાં ઠંડક આપે તેવી ભૂમિ સર્વોત્તમ જાણવી. તેવી ભૂમિ વસવાટને યોગ્ય વિશ્વકર્માએ કહી છે.

झाडमें जो उष्मादात्री हो, गर्मीमें ठंडी–शित प्रदान करती हो, वह भूमि बसने के लिये सर्व श्रेष्ठ कहा है। एसा श्री विश्वकर्मा कहेते है। १

अथ दिग् साधनम्—

दिग्शुद्धि कृते वास्तौ दिग्मूढ वास्तु वेधकृत्।
जीर्णे तु स्थापिते वास्तु वेधोदोषो न विद्यते ॥१०॥

જયાશય, નગર, દેવમંદિર, રાજભવન, ઘરો આદિ વાસ્તુ શુદ્ધ દિશાનું સાધન કરીને શુદ્ધ દિશામાં બાંધવા. પરંતુ તે દિગ્મુખ વિદિશામાં થાય તે દિગ્મૂઢ વાસ્તુવેધ જાણવો. પરંતુ જીર્ણ વાસ્તુ ભવન કે પ્રાસાદ કે ગૃહ જો દિગ્મૂઢ હોય તો તેના જીર્ણોદ્ધારમાં તેનો દોષ ન જાણવો.

जलाश्रय, नगर, देवप्रासाद राजभवन और गृहादि वास्तु दिग्साधन होनेके बाद शुद्ध दिशामें निर्माण करना चाहिये। किन्तु यदि दिग्मूढ

विदिशामें हो तो ऊसे दिग्मूढ वस्तुवेध समझना । परंतु जीर्ण वास्तु भवन या प्रासाद यदि दिग्मूढ हो तो भी जीर्णोद्धार में दोष नही है।

पूर्वोत्तरे च दिग्मूढं मूढं पश्चिम दक्षिणे ।
तय मूढं अमूढं वा तत्तु तीर्थं समं हितम् ॥ ११ ॥

પૂર્વ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચે એટલે કે ઈશાનકોણ તરફ વક્ર દિગ્મૂઢ હોય અગર પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચે એટલે નૈઋત્યકોણ તરફ વક્ર દિગ્મૂઢ હોય તો તે દિગ્મૂઢ ન જાણવું. તે તીર્થસમાન જાણવું. (તીર્થસમાન હિતકર છે.) ૧૧.

पूर्व और उत्तर के बीच अर्थात् इशानकोणमें या पश्चिम और दक्षिण के बीच नैऋत्यकोणमें वक्र दिग्मूढ होतो दिग्मूढ न मानना। यह तीर्थ समझना चाहिये (तीर्थ सम हितकर है.) ११

सिद्धायतन तीर्थेषु नदीना संगमेषु च
स्वयंभू र्बाण लिङ्गेषु तत्र दोषो न विद्यते
जिनेन्द्राणां समवसरणे दिग्दोषो न विद्यते ॥[२]॥[३] सूत्रसंतान

વળી દિગ્મૂઢનો દોષ ક્યાં ક્યાં નથી લાગતો તે કહે છે કે સિદ્ધપુરુષોના આશ્રમમાં, તીર્થસ્થાનમાં, નદીના સંગમ સ્થાને, સ્વયંભૂ લિંગના મંદિર માટે દિગ્મૂઢનો દોષ લાગતો નથી; વળી જૈન તીર્થંકરના સમવસરણની રચના કરવાની હોય ત્યાં દિગ્મૂઢનો દોષ લાગતો નથી. ૧૨.

दिशादोष कहां नही लगता है ? सिद्धपुरुषोंके आश्रममें, तीर्थ-स्थानमें, नदीका संगम स्थानमें, स्वयंभू बाण लिंग के मंदिरमें, दिग्मुख का दोष लगता नही. और जैन तीर्थंकरोंकी समवसरणकी रचनाका स्थानमें दिशादोष लगता नही । १२

शल्य शुद्धि—जलांतिकं स्थितं शल्यं प्रासादे दोषदं नृणाम् ।
तस्मात्प्रासादिकीं भूमिं खनेत् शिला जलान्तिकाम् ॥१३॥

---

२ इस श्लोकका अर्थ और रीतसे बिठानेका मत है। कि पूर्वादि दिशाओंमें जमीन न हो तो दिग्मुख होता है । दुसरा मत यह भि होता हे कि तीर्थ स्थानमें यातो जीर्णोद्धारमें ऐसा हो तो दोष नही है ।

३ अपराजित सूत्र १९१

દેવમંદિરમાં શલ્ય જળ સુધી દોષકારક કહ્યું છે. તેથી પ્રાસાદની ભૂમિ પાણી આવે ત્યાં સુધી કે બાઝેલ પથ્થર (મોરમ) કે ઊંડે રેતી આવે ત્યાં સુધી પાયો ખોદવો. (જે પ્રદેશમાં રેતાળ ભૂમિ=જમીન હોય ત્યાં શલ્ય શુદ્ધિ થાય તેટલે ઊંડે પાયો ખોદીને શિલા સ્થાપન કરવી.) ૧૩

देवमंदिरमें शल्य जल तक दोषकर्ता कहा है। इससे प्रासाद भूमिके लिये तो जल या ठोस पत्थर तक यातो गहरेमें रेत आ जावे वहां तक नींव गाडना चाहिये। (जिस प्रदेशमें रेतीली जमीन हो वहां शल्य शुद्धि वहां तक गहरे जाकर कूर्मशिला रोपण करना चाहिये। १३

[४]पाषाणं तं जलांतं वा वालुकांतं खनेद् भूमिम्।
केशां गारा काष्ट लोहा स्थिकांतां शोधयेत् भूमिम् ॥१४॥ प्रकीर्ण वास्तु

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે પથ્થર આવે ત્યાંસુધી કે પાણી આવે ત્યાંસુધી ઊંડે કે રેતી આવે ત્યાંસુધી પાયો ખોદી ભૂમિ શુદ્ધ કરીને શિલા સ્થાપના માટે (દેવમંદિરની ભૂમિનું) ખનન કરવું. કેશ-(વાળ) કોલસા-લાકડું, લોઢું, હાડકાં, રાખ આદિ શલ્યનું શોધન ભૂમિમાં કરી જમીન શુદ્ધિ કરવી. (ખોપરી શીંગડા વગેરે શલ્ય છે. ધાતુ, દ્રવ્ય ને ધાન્યને પણ ઉત્તમ શલ્ય કહ્યું છે પણ તે કાઢી લેવું.) ૧૪

कई आचार्योंका मंतव्य है. कि शिला स्थापनके लिये देवभूमिको पत्थर, पाणी या तो गहरे में शुद्ध वालू आजाय वहां तक नींव खोदना

---

४ वास्तुराज और कलानिधि ग्रंथोमें देवमंदिरका नींव कीतना गहरे खोदना :—

शिलान्तं वा जलान्तं वा वालुकान्तं खनेत्तं च।
गोपुरं च महाक्षारि इश्यंते खात लक्षयाम् ॥ वास्तुराज

દેવમંદિર-ગોપુર-બલાણકાદિનો પાયો પથ્થર કે પાણી આવે ત્યાંસુધી કે જ્યાં એકલી રેતીજ આવતી હોય ત્યાં ઊંડે બાઝેલી રેતી સુધી ખોદવો. તે ખાતનાં લક્ષણ જાણવા. પાયો ઊંડો ખોદવાનો હેતુ શલ્ય શોધન અને ભવનની દ્રઢતાનો છે તે લક્ષમાં રાખીને કાર્ય કરવું.

देवमंदिर-गोपुर-बलाणकादि का नींव पाषाण, जल या द्रढ वालु-तक खोदना यह खानक लक्षण जानना-घेरा नींव खोदनेका हेतु शल्य शोधन और भवनकी द्रढताका है।

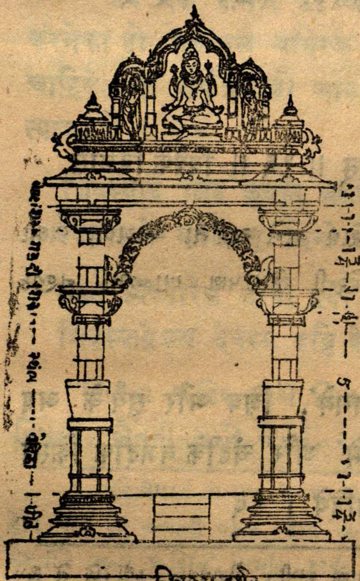
भस्माङ्गार काष्टेन नख शाषण चर्मणिः
शृङ्गास्थि कपालश्च शल्य शुद्धि कृते सति ॥ मत्स्यपुराण.

चाहिये । बाल, कोयला, लकडी, लोहा, हड्डी, भस्म=राख आदि शल्योंका शोधन करके जमीन शुद्ध करना । १४

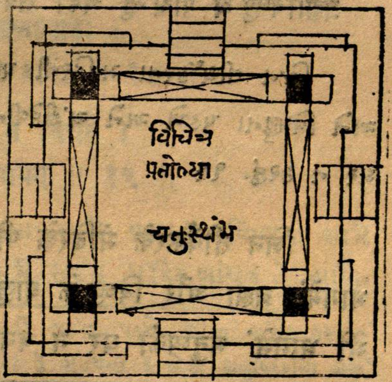
अथ गणितः

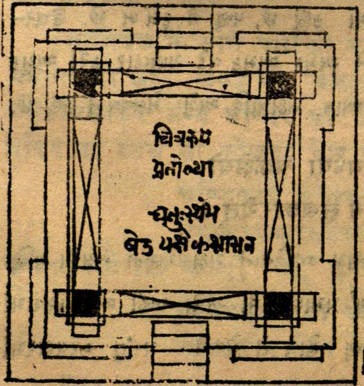
आय ऋक्षं गण चंद्रं चतुरंङ्गा प्रयोजयेत् ।
आयव्ययोरंश शुद्धिर्नं जीर्णो चिंतयेत्गृहे ॥१५॥ प्रकीर्णं वास्तु

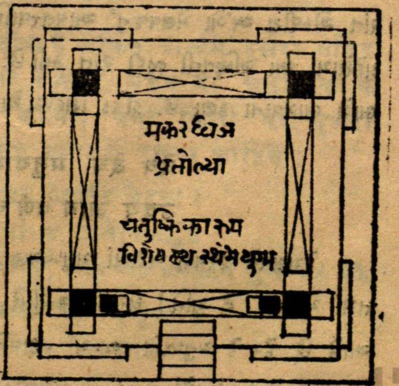
प्रतोल्या स्वरूप

चित्ररूप दर्शन

P.O.S.

૯ નવીન પ્રાસાદ કે રાજભવન કે ઘરોમાં (૧) આય (૨) નક્ષત્ર (૩) ગણુ (૪) ચંદ્ર એ ચાર અંગો ગણિતનાં મેળવવાં, પરંતુ જીર્ણોદ્ધાર વાસ્તુમાં આય, વ્યય કે અંશકની શુદ્ધિ જોવાની જરૂર નથી. ૧૫

नवीन प्रासाद राज्यभवन और गृहोमें (१) आय (२) नक्षत्र (३) गण और (४) चंद्र इन चार गणित के अंगोको मिलाना, लेकिन जीर्ण वास्तुमें आय, व्यय या अंशको शुद्धिकी जरुरत नहि है । १५

દેવમંદિરની કઈ દિશામાં ઘર ન કરવું:—

वर्जयेदर्हतः पृष्ठमग्रं तु शिव सूर्ययोः ।
ब्रह्माविष्णुश्च पार्श्वन्तु चंडी सर्वत्र वर्जयेत् ॥ १६ ॥ विवेक विलास

જિન તીર્થંકરના મંદિરની પાછળ, શિવ અને સૂર્યના આગળ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના પડખે અને ચંડીદેવીના મંદિરની કોઈપણ બાજુમાં નજીક ઘર ન કરવું. ૧૬

जिन तीर्थंकरके मंदिरके पीछले भागमें, शिव और सूर्य के अग्र भागमें, ब्रह्मा और विष्णु के बाजु=पार्श्वमें और चंडीके नजदीक किसी भी भागमें मनुष्यको घर न बनाना चाहिये । १६

---

૯ નોટ—નાગરાદિ શિલ્પગ્રંથોમાં શ્લોક ૧૫ પ્રમાણે ગણીત મેળવવાનું કહ્યું છે તે ઉપરાંત એકવીશ અંગો મેલવવાનું આયતત્ત્વાદિ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે, પણ તે દુર્લભ છે. ઉત્તર–પ્રદેશોમાં આ ગણિતની જુદી રીત કહી છે: ક્ષેત્રફલને અમુક અમુક વડે ગુણાકાર કરી અમુક ભાગે ભાગવાના કહ્યા છે. દ્રવિડ શિલ્પગ્રંથોમાં પણ આય, નક્ષત્રાદિ અંગો મેલવવનું કહ્યું છે.

देव देव मनुयाग राक्षमध्या चक्रक्षेयो
उदय आब वर्ण च हे मुनि सुखकारयेत् ॥

દેવાલયને દેવગણ ઘરોમાં મનુષ્યગણુ અને અધમ જાતિનાને રાક્ષસગણુના નક્ષત્રો ગણિતમાં મેળવવા હે મુનિ! ઘરની ઉભણીને આય વર્ણ પ્રમાણે દેવો એવો અહીં અર્થ કરવામાં આવે છે. દેવ કે મનુષ્યનો જન્મ નક્ષત્રનો જે ગણુ હોય તે મેળવો. પરંતુ વ્યવહારમાં શિલ્પીઓ ને ધર્માચાર્યો તે મતનું સમર્થન કરતા નથી.

नाभिवेधः–६ अग्रतः पृष्ठतश्चैव वाम दक्षिण तोऽपिवा ।
प्रासादं कारयेदन्यं नाभिवेधं विवर्जयेत् ॥१७॥ अपराजित सूत्र

કોઈ પણ પ્રાસાદની આજુબાજુ બીજો પ્રાસાદ કરવાનો હોય તો આગળ, પાછળ કે પડખાનો ગર્ભવેધ થવા ન દેવો. મૂળ પ્રાસાદના ગર્ભે અન્ય પ્રાસાદ કરવો. જો ગર્ભવેધ થાય તો નાભિવેધનો દોષ જાણવો અને તે તજવો. ૧૭

जब एक प्रासाद की आगेपीछेके बगलमें अन्य प्रासाद निर्माण करनेका हो, तब मूल मंदिरके आगे पीछे या बगलका गर्भवेध न होना चाहिये. जो गर्भवेध हो जाय तो इसे नाभिवेध कहते है । वह अवश्य त्याज्य है । १७

शिवस्याग्रे शिवं कुर्यात् ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽग्रतः ।
बिष्णोरग्रे भवेद्विष्णु जिनो जैने रवो रविः ॥ १८ ॥

ब्रह्मा विष्णोरेक नाभौ द्वयों र्दोषो न विद्यते ।
शिवस्याग्रेऽन्य देवस्य दृष्टि वेधान्महाभयम् ॥ १९ ॥

શિવના મંદિર સામે શિવનું, બ્રહ્માના સામે બ્રહ્માનું, વિષ્ણુના સામે વિષ્ણુનું, જૈનના સામે જૈનનું, સૂર્યના સામે સૂર્યનું મંદિર બાંધવું તે નાભિ-

---

૬ નાભિવેધમાં સન્મુખ કે પાછળ તો ઠીક છે, પરંતુ પડખે બીજું મંદિર કરવાનું હોય અને જો જગાની વક્રતા હોય તો ગર્ભગૃહના કે મંડપના કે છેવટ ચતુષ્કિકાના ગર્ભ મેળવીને અન્ય મંદિરનું નિર્માણ કરવું; તેમ કરતાં એક બીજાનાં સ્તંભ કે કોણના વેધ ન થાય તે લક્ષમાં રાખવું.

नाभिवेध में आगे पीछेकी बात तो ठीक है लेकिन पार्श्वमें दूसरा मंदिर बनाना हो और जगह की वक्रता हो तो गर्भगृह. मंडप या चतुष्किका के गर्भ मिलाकर अन्य मन्दिर का निर्माण करना, वर्ना किसी एक दुसरा मंदिर का स्तंभ या कोणका वेध न हो यह ख्यालमें रखना चाहिये ।

चण्डिकाग्रे भवेन्माता, यक्षः क्षेत्रादि भैरवः ।
ज्ञेयास्तेषामभिमुखे ये येषां च हितैषिणः ॥

ચંડિના સામે કોઈ માતાનું, યક્ષ, ક્ષેત્રપાળ, ભૈરવનું, એમ એક સામસામે મુખે થઈ શકે.

जिमेंद्रस्य तथा यक्षा देवाश्च जिनमातृकाः ।
आश्रयन्ति जिन सर्वे ये चोक्ता जिनशासनः ॥

જિન, યક્ષ, વગેરે સર્વ જિનશાસનના દેવ-દેવીઓ જિનના આશ્રયના છે.

વેધ તજીને બાંધવું. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના મંદિર એક સામસામા એક નાભિએ બાંધવામાં આવે તો દોષ નથી, પરંતુ શિવમંદિરની સામે અન્ય કોઈ પણ દેવ સ્થાપન ન કરવા; કારણુ કે દૃષ્ટિવેધથી મહાભય ઉપજે છે. સૂર્યના માટે પણુ તેમજ અન્ય ગ્રંથમાં કહ્યું છે. ૧૮-૧૯

शिवमंदिरके सामने शिवका, ब्रह्माके सामने ब्रह्माका, विष्णुके सामने विष्णुका, जिनके सामने जिनका, सूर्यके सामने सूर्यका मंदिर नाभिवेध छोडकर करना. ब्रह्मा और विष्णु के मंदिर एक ही नाभि पर करना इसमें दोष नही किन्तु शिव मंदिर के सामने किसीके भी मंदिरकी स्थापना न करना क्योंकि इससे द्रष्टिवेधसें महाभय पैदा होता है। (अन्य ग्रन्थोमें सूर्यके लिये भी अैसा ही कहा है) १८–१९

प्रसिद्ध राजमार्गेच प्राकारस्यान्तरेऽपि वा ।
त्यक्त्वा द्विगुणीतां भूमि तत्र दोषो न विद्यते ॥२०॥ सूत्रसंतान

નાભિવેધમાં કે અન્ય બીજા વેધ વચ્ચે જો પ્રસિદ્ધ રાજમાર્ગ હોય, કિલ્લો હોય અગર કોઈ અંતર વંડી જેવું હોય અગર તે વેધસ્થાનથી બમણી ઊંચાઈ જેટલી ભૂમિ તજીને જો તે વેધ હોય તો તેનો દોષ લાગતો નથી. ૨૦

नाभिवेध या अन्यवेध बीचमें सरेआम राजमार्ग हो, किल्ला हो या दिवारका अंतर जैसा हो या वेधस्थान से द्विगुणी भूमि छोडकर जो वेध हो तो उसका दोष नही है। २०

उच्छायाद् भूमिं द्विगुणा त्यक्त्वा चैत्ये चतुर्गुणाम् ।
वेधादि दोषो नैवस्यादेवं त्वष्टुं मतं तथा ॥२१॥ आचार दिनकर

આ ચાર દિનકરમાં કહ્યું છે કે ઘરની ઊંચાઈથી બમણી ભૂમિ તજીને અને જિન ચૈત્ય મંદિરની ઊંચાઈથી ચારગણી ભૂમિ તજીને જો સામે વેધાદિ દોષ હોય તો તે દોષ લાગતો નથી એવું વિશ્વકર્માનું કથન છે. ૨૧

आचार दिनकर ग्रन्थमें कहा है कि घरकी ऊंचाइसें द्विगुणा भूमि तजना और जैनमंदिर की उंचाइसें चौगुनी भूमि छोडकर जो सामने वेधादि दोष हो तो भी वह दोष लगता नहीं है अैसा विश्वकर्माका कथन है। २१

कुर्मे कुम्मे पटेद्वारे पद्मारव्यां यां तु पौरुषे ।
घट ध्वजयोः प्रतिष्ठा यामेव पुण्याह सप्तके ॥ २२ ॥

પ્રાસાદ બનાવતાં ચૌદ વખત મુહૂર્તોમાં વાસ્તુ શાન્તિ કરવાનું કહ્યું છે. પરંતુ તેમાંયે (૧) શિલા સ્થાપન સમયે, (૨) કુંભિસ્તંભે, (૩) પાટ સ્થાપને (૪) દ્વાર સ્થાપન, (૫) પદ્મશિલા સમયે, (૬) પ્રાસાદ પુરુષ સ્થાપને– આમલસારો સ્થાપન સમયે અને છેલ્લે, (૭) ધ્વજા પ્રતિષ્ઠા સમયે એમ સાત વખત પુણ્યાહ પ્રસંગે મુહૂર્તે અવશ્ય વાસ્તુ પૂજન કરવું. ૨૨

प्रासाद निर्माण कालमें चौदह मुहूर्तमें वास्तु शान्ति करनी चाहिये. फिर भी ऊसमें शिला स्थापन समय पर कुंभस्तंभ द्वार स्थापन पाट भारोट लगाने पद्मशिला लगाने वक्त प्रासाद पुरुष स्थापन काले आमल सारा ध्वजा प्रतिष्ठा समय अिन सात पुण्याह प्रसंगोपर वास्तु पूजन अवश्य करना । २२

अथ प्रासाद वेधादिः—

विभक्ति तलच्छन्दाय शिखरोर्ध्वं हि कारयेत् ।
ऊर्ध्वा भिधानकं ख्याते तलच्छेद तथाभिधम् ॥ २३ ॥

પ્રાસાદના તળચ્છેદનો વિભાક્ત પ્રમાણે જ ઉપર શિખર કરવું, ઉપરનું શિખર જે નામથી ઓળખાતું હોય તેજ તળચ્છેદ રાખવું; તેમાં ફેરફાર કદિ ન કરવો. ૨૩

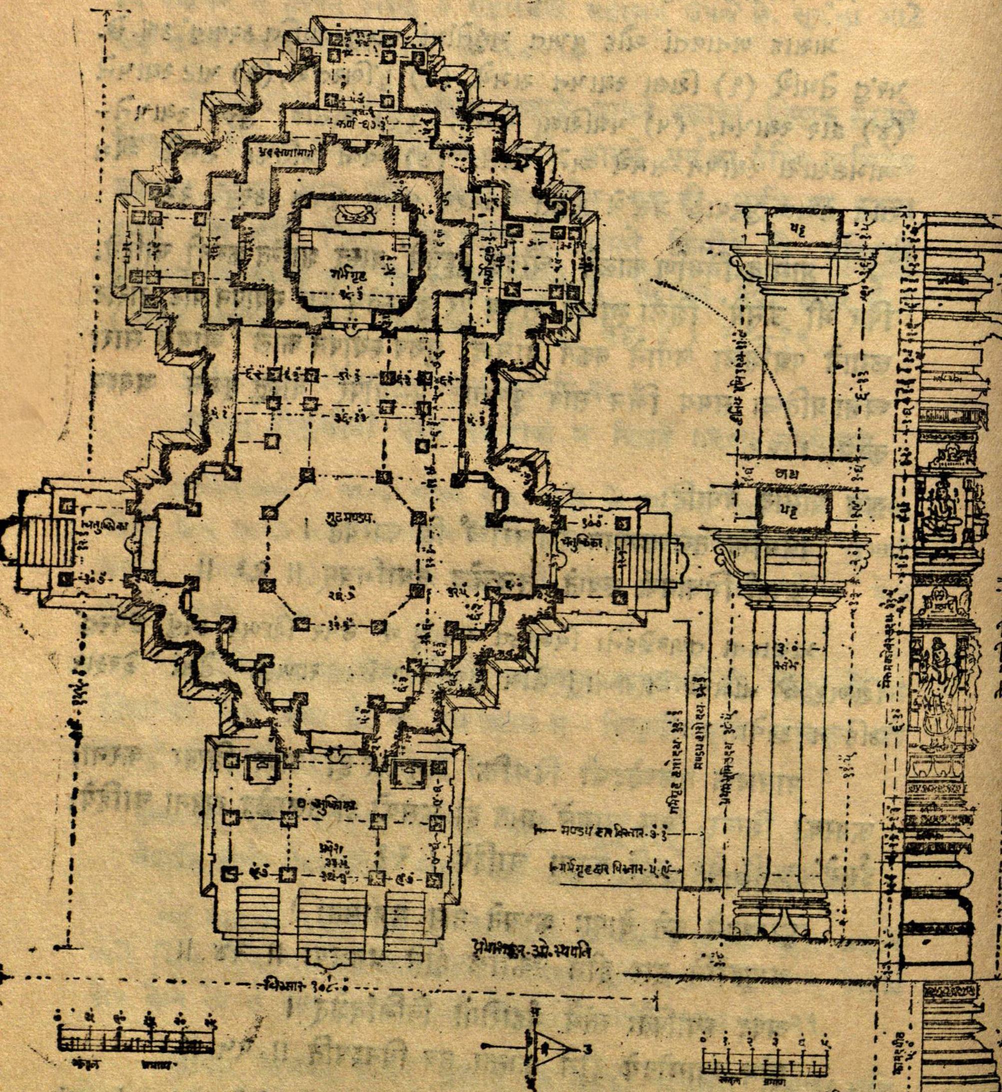
प्रासादके तलच्छेदकी विभक्ति अनुसार ही ऊपर शिखर करना; ऊपरका शिखर जिस नामसें ज्ञात हो ऊसको ही तलच्छेद रखना चाहिये; ईसमें कभी फेर नहीं करना चाहिये । २३

हीनमाने कृते दोषाः कथ्यते तान् समासतः ।
आयुर्हानि द्वार हीने ७कौलि हीने धनक्षयः ॥ २४ ॥
अपद स्थापितैः स्तंभै र्महारोगो विनिर्दिशेत् ।
स्तंभ व्यासोदये हीने कान्ता तत्र विनश्यति ॥ २५ ॥

શાસ્ત્રમાં કહેલા માનથી ઓછું કરવાથી થતા દોષો હું કહું છું: દ્વાર માનથી હીન કરવાથી આયુષ્ય ઘટે, કૌલી નાની કરવાથી લક્ષ્મીનો

७ नालिहीने-प्रनालहीने पाठान्तरे

श्री तारङ्गा जैन महाप्रासाद. (अनुपात)

નાશ થાય કે પ્રનાળહીનથી પણ તે ફરી સ્તંભનાપદથી વિમુખ જો સ્તંભ સ્થાપન કરવાથી મહારોગ ઉત્પન્ન થાય. સ્તંભની જાડાઇથી કે ઊંચાઇથી ઓછું કરવાથી સ્રીનો નાશ થાય. ૨૪–૨૫

शास्त्रमें कहे हुए प्रमाणसें हीनक्रम करनेसें होते हुए दोषोंका वर्णन अब में करता हूँ—द्वार मानसे कम करनेसे आयुष्य घटता है. कौली हीन या प्रनाल हीन सें लक्ष्मी का नाश होता है. पदके स्थानसें ओर जगह पर स्तंभ रखने सें महारोग होता है, स्तंभके प्रमाणसे पतला या ऊंचाइ में प्रमाणसे हीन स्तंभ से स्त्रीका नाश होता है। २४–२५

प्रासादे पीठ हीने तु नश्यंति गजवाजिनः ।
रथोपरथ हीने तु प्रजा पीडा विनिर्दिशेत् ॥ २६ ॥

जंघा हीने भवेत् बन्धोर्नाशः कर्तुकारेदिको स्तथा ।
शिखरे हीनमाने तु नश्यंति पुत्र पौत्रकाः ॥ २७ ॥ अपराजित

પ્રાસાદ પીઠ વગરનું કરવાથી હાથીઘોડાના વાહનોની સમૃદ્ધિનો નાશ થાય, પ્રાસાદના રથ ઉપરથનાં ઉપાંગો આદિમાનથી ઓછા કરવાથી પ્રજાને પીડા કરાવે, મંડોવરની જંઘા ઓછી કરવાથી ભાઇઓ અને કર્તા કરાવનારનો નાશ થાય, શિખર પ્રમાણથી નાનું કરવાથી પુત્રો અને પૌત્રોનો નાશ થાય. ૨૬–૨૭

प्रासाद के पीठ बीना करने से हाथी घोडाका वाहनकी समृद्धिका नाश होता है. प्रासादके अंगो पाङ्ग रथ उपरथ भवादि मानसें काम करनेसें प्रजाको पीडा होती है। मंडोवरकी जंघा हीनसे भाईयों कर्ता और कराने वालोंका नाश होता है। प्रमाणसें छोटा शिखर बनानेसें पुत्र परिवारका नाश होता है। २६–२७

अति दीर्घे कुलोच्छेदो ह्रस्वे व्याधि समुद्भवः ।
स्थपुटे स्थापने पीडा कर्ता तत्र विनश्यति ॥ २८ ॥

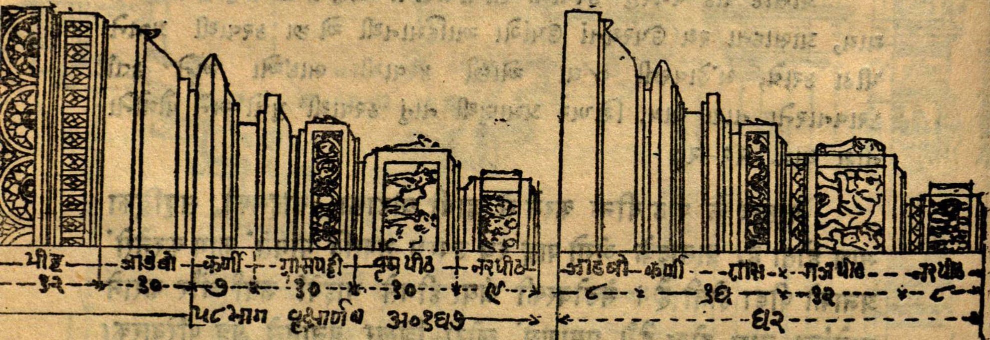
स्कंध हीनो कबंधश्च समसंधि शिरोगुरु ।
अप्रसारिते पादश्च पंचैते धन नाशकाः ॥ २९ ॥ अपराजितसूत्र

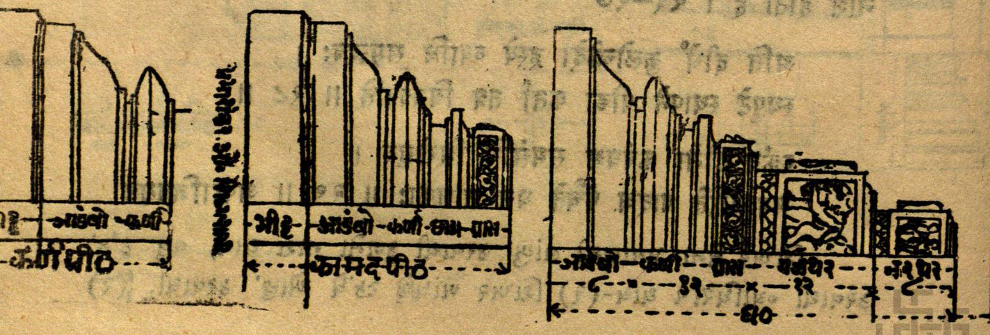
શિખર તેના પ્રમાણથી લાંબું કરવાથી કુળનો નાશ થાય, વધુ ટૂંકું કરવાથી વ્યાધિરોગ થાય-(૧) શિખર બાંધણે સ્કંધે ઓછું કરવાથી, (૨)

ચપટ ઘરોમાં બંધવગરનું શિખર, (૩) સાંધચાળા વગરનું કામ, (૪) નીચેથી સાંકડું અને માથા ભારે કામ, (૫) પ્રમાણથી નીચે સાંકડું હોય એ પાંચ દોષ ધન=લક્ષ્મી નાશ કરવાવાળા છે. ૨૮-૨૯

शिखरप्रमाणसे लम्बा करनेसें कुलका नाश होता है. छोटा करनेसें व्याधि रोग होता है. स्थुल नीचेसें बेहद मोटा करनेसें करानेवालोंको पीडा कारक और नाश करने वाला होता है । (१) शीखर बांधणे काम हो (२) चपट थरके बंध विना (३) सांध पर सांध हो (४) ऊपर चौडा और नीचेसे संकडा (५) प्रमाणसे नीचेका संकडा हो ऐसा पांच दोष लक्ष्मीका नाश करता है । २८-२९

दिग्मूढो नष्ट छन्दश्च ह्यायते हीने शिरोगुरुः ।
ज्ञेया दोषास्तु चत्वारो प्रासादाः कर्मदारुणाः ॥३०॥ अपराजितसूत्र

વળી બીજા ચાર દોષો કહ્યા છે-(૧) દિગ્મૂઢ હોય, (૨) છંદભંગ, (૩) વ્યયથી ઓછો ને અશુભ આય હોય અને (૪) માથા ભારે કામ હોય તે પ્રાસાદ કર્મમાં મહાભયંકર ચારે દોષો જાણવા. ૩૦

और चार दोष कहा है—(१) दिग्मूढ हो (२) छंदभंग हो (३) व्ययसे कम और अशुभ आय हो (४) और शिरसें भारी कार्य हो तो वह प्रासाद कर्ममें महाभयंकर चार दोष है। ३०

मानाधिकं न कर्तव्यं मानहीनं न कारयेत्।
शास्त्रोक्त विधि मानेन शुभदं सर्वकामसु ॥ ३१ ॥ निर्दोषवास्तु

શાસ્ત્રમાં કહેલા માનથી અધિક ન કરવું, તેમ માનથી ઓછું પણ ન કરવું, પરંતુ શાસ્ત્રોમાં કહેલા માન વિધિથી સર્વ કાર્ય કરવાથી તે શ્રેયને આપનારૂં જાણવું. ૩૧

शास्त्रमें कहे हुए मानसे हीन या अधिक कार्य न करना किन्तु शास्त्रोंके कहे अनुसार विधिमानसे करनेसे कार्य श्रेयस्कर होता है। ३१

यमचुल्लीवेधः—

एक द्वित्रिकं मात्राभि गर्भगेहं यदायतम्।
यमचुल्ली स्तदा नाम कर्तृ भर्तृं विनाशिकः ॥३२॥ अपराजित सूत्र

પ્રાસાદનો ગર્ભગૃહ (મંડપ કે ચોકીના પદ) પહોળાઈથી એક બે ત્રણ માત્રા ઊંડાઈમાં વધુ હોય તો તે બાંધનાર અને બંધાવનારનો વિનાશ કરનારો યમચુલ્લી નામનો વેધ જાણવો. ૩૨

प्रासादका गर्भगृह (मंडप या चोकीकापद) चोडाइसे एक दो या तीन मात्रा सें भी गहराइ में जास्ती हो तो वह कराने वाले और शिल्पी का विनाशक यमचुल्ली वेध कहेते है। ३२

अगत्यां लोपयेद्च्छाला शालायां मंडपं तथा।
मंडपे नैव प्रासादो ग्रस्त श्चेद् दोषकारकः ॥३३॥ प्रासादमंडन

જગતીથી શાલા (ચોકી), ચોકીથી મંડપ અને મંડપથી પ્રાસાદનો ગર્ભગૃહે એમ ઉત્તરોત્તર ભૂમિતલ ઊંચાં ઊંચાં કરવાં, તેમ ન કરવાથી દોષ કારક થાય છે. તેથી તે ઉપર કહ્યા તેમ ઉત્તરોત્તર ભૂમિ ઊંચી કરતાં જવું. ૩૩

जगतीसे शाला (चौकी), चौकीसे मंडप और मंडपसे प्रासादका गर्भगृह यही रीतसे उत्तरोत्तर भूमितल उंचा-उंचा करना। भूमितल

नीची करने से दोषकारक है। (इससे उपर कहे अनुसार उत्तरोत्तर भूमि ऊंची कराते जाना) ३३

भित्तेः पृथुत्वे यन्मानं तच्छृत क्रम ऊर्ध्वतः ।
गर्भमध्ये यदा रेखा महामर्म क्षया वहा ॥ ३४ ॥ सूत्रसंतान

પ્રાસાદની ભીંતની જાડાઈના માન પ્રમાણે ઉપર શિખરના શૃંગો ક્રમથી ચઢાવવા. પરંતુ મૂળશિખરની રેખા=પાયચો જો ગર્ભગૃહમાં ગળે તો તે નાશ કરનારો એવો મહામર્મ ઉપજાવનારો દોષ ઉત્પન્ન થાય, માટે ગભારામાં શિખરનો પાયચો ગળવા ન દેવો. ૩૪

प्रासादकी दीवारोंकी चौडाइके मान अनुसार ऊपरके शिखरोंके शृंङ्ग क्रमसे चढाना. परन्तु शिखरकी मुख्य रेखाका पायचा अगर जो गर्भगृहमें गलता हो तो वह नाशकर्ता एसा महामर्म दोष पैदा करता है। (इस लिये गर्भगृहमें शिखरका पायचा गलना न चाहिये) ३४

८ छन्दभेदा न कर्तव्यो जाति भेदा न वा पुनः ।
उद्भवेच्च महामर्मो जाति भेदे कृते सति ॥ ३५ ॥ सूत्रसंतान

---

८ છંદભેદનો સામાન્ય અર્થ શિલ્પીઓમાં એક સરખુ જેવું, એક બાજુ હોય તેવું બીજી બાજુ હોવું જોઈએ એમ મનાય છે. પરંતુ છંદભેદ સમજવા માટે ઘણું વાચવું વિચારવાનું છે. તેવું સાહિત્ય શિલ્પમાં છે. સંગીત, કાવ્ય, રાગ, રાગણી, સ્વર આદિમાં લઘુગુરુ કહ્યા છે; તેવી રીતે શિલ્પમાં પણ તેના છ પ્રકાર છંદના બનાવેલ છે: (૧) મેરુછંદ (૨) ખંડછંદ (૩) પતાકાછંદ (૪) સૂચિછંદ (૫) ઉદ્દિષ્ટછંદ (૬) નષ્ટછંદ કહ્યા છે.

મેરુછંદમાં નાગરા, દ્રાવિડાદિ, ભૂમિજાદિ. લતિનાદિ, સાંધાર, વિરાટાદિ એ છ છંદ કહ્યા છે; એવી જ રીતે ગૂઢમંડપના છ છંદ–સતાવીશ મંડપના છંદ, વિતાન (ઘુમટ)ના છંદ, શાલાના છંદ, પીઠના છંદ, લિંગના છંદ, વેદિકાના છંદ, નગરના છંદ, જળાશયના છંદ, રથયંત્રના છંદ, એમ અનેક છંદો કહ્યા છે. તે બધું ઘણું વિચારવા સમજવા યોગ્ય છે.

छंदभेदका सामान्य अर्थ शिल्पिओंमें एक समान; एक ओर हो ऐसा दूसरी ओर समान हो ऐसा होता है किन्तु छंदभेद समझनेमें खूब मननीय विचारणीय साहित्य शिल्पशास्त्रमें है. संगीत, काव्य, कला, स्वर, राग, रागिनी आदिमें लघुगुरु कहा है. ऐसा शिल्पमें भी छ प्रकारके भेद बताये है. (१) मेरुछन्द (२) खन्डछन्द (३) पताकाछन्द (४) सूचिछन्द (५) उदिष्ट छन्द (६) नष्टछन्द कहा है। मेरुछन्दमें (१) नागरा (२) द्राविड (३) लतिन (४) भूमिज (५) विराट (६) सांधार छन्द है. गूढनृत्य चंद्रावलोक, भद्राव-लोक आदि ऐसे मंडपके छन्द है. वितान (गुंबज) के छन्द, शालाका छंद, पीठके छंद, लिङ्गके छंद, वेदिका छंद, नगर के, जलाश्रयोंके, रथयंत्रके आदि अनेक छंद कहे है. यह सब मननीय है।

છંદભેદ કે જાતિભેદના દોષો થવા ન દેવા; જાતિભેદથી મહામર્મનો દોષ ઉપજે છે. ૩૫

छन्दभेद और जाति भेदके दोष न होना चाहिये. जातिभेदसे महामर्म दोष पैदा होता है। ३५

पद हीनं न कर्तव्यं प्रासाद मठ मंदिरम् ।
एक स्तंभे कृते द्वारे पुत्र पत्नी धन क्षयः ॥ ३६ ॥ सूत्रसंतान

દેવપ્રાસાદ, રાજપ્રાસાદ, મઠ કે જળાશયમાં પદ હીન ન કરવું. એક સૂત્રમાં જ્યાં સ્તંભો આવે તેમજ મૂકવા. આડા એક સ્તંભ કે એકી સ્તંભો કે ઘરના વચ્ચે એકજ સ્તંભ આવે તો તે વેધથી પુત્ર, સ્ત્રી અને લક્ષ્મીનો નાશ થાય. ૩૬

देवप्रासाद, राजप्रासाद या मठ या जलाश्रयोमें पद हीने न करना, एक सूत्रमें जहां स्तंभो पंक्तिमें खडे करना. द्वारके मध्यमें स्तंभ नींदनीय है. एकी स्तंभो या घरमें एक स्तंभ होनेसें वेधदोषसे पुत्र, स्त्री और लक्ष्मीका नाश होता है। ३६

दीर्घं मानाधिकं ह्रस्वे चक्रे चापि सुरालये ।
छन्दभेदे जातिभेदे हीनमाने महद्भयम् ॥ ३७ ॥ सूत्रसंतान

દેવાલય માનથી લાંબું, ટૂંકું કે વાંકું કે છંદભેદ કે જાતિભેદથી પર હોય કે માનહીન હોય તે દોષથી મહાભય ઉપજે છે. દ્વાર વચ્ચે એક સ્તંભ કે ખૂણો શાખના ગાળામાં હોય તે દોષ મહાભય ઉપજાવે. પરંતુ દ્વારના ગાળામાં સ્તંભ કે બે ખૂણા ગળતા હોય તો દોષ નથી. (युग्मेषु भवेद् श्रेष्ठ) ३७

देवालय मानसे लंबा, टूंका, वक्र या छंदभेद या जातिभेदसे पर हो या मानहीन होता महा भय कर्ता है. दरवाजेकें बीच एक स्तंभ या कोना गलता हो तो दोष है किन्तु दो स्तंभ या कोने गलते होतो दोष नहीं है। ३७

समतलं च विषमं संघाटो मुखमंडपे ।
भित्यंन्तरे यदा स्तंभः पट्टादि नैव दृश्यते ॥ ३८ ॥ सूत्रसंतान

પ્રાસાદના આગળ મુખમંડપ જોડતા જો બે ખંડ ઊંચાનીચા વચ્ચે ભીંતનું

અંતર હોય તો સ્તંભ કે પાટ આદિ સમવિષમ, આઘાપાછા કે ઊંચાનીચા હોય તો તેમાં દોષ લાગતો નથી. (અંતર ન હોય તો દોષ જાણવો.) ૩૮

प्रासादके सन्मुख मंडप जोडनेमें बिचमें दीवारका अंतर हो तो स्तंभो या पट्टादि सम विषम या उच नीचा हो तो दोष नहीं होता है। ३८

क्षणमध्येषु सर्वेषु स्तंभमेकं न दापयेत् ।
दद्याद्युग्माकारमेव मूलगर्भं न पीडयेत् ॥ ३९ ॥

એક ખંડ કે પદની વચ્ચે આડો એક સ્તંભ ન મૂકવો, પરંતુ બે જોટે સ્તંભ મૂકવા. પણ ગર્ભ પીડાવા ન દેવો. (ગર્ભ દબાવા ન દેવો.) ૩૯

एक खंड या पदके बीच एकही स्तंभ न रखना. बल्कि दोका योग युग्म स्तंभ रखना. किन्तु मूल गर्भ दबना न चाहिये । ३९

अल्पलेपं बहुलेपं समसंधिः शिरो गुरुः ।
अप्रतिष्ठा पादहीनं तच्च वास्तु विनश्यति ॥ ४० ॥ सूत्रसंतान

ચણતર કામમાં સાંધામાં ઓછો ચૂનો કે બહુ ચૂનો ભરેલ હોય તેમજ ચણતર કામમાં નીચે ઉપરના થરને સાંધ ચાળો ન હોય તો અગર કામ માથાભારે (નીચે ઓસાર ઓછો ને ઉપર વધુ હોય) હોય અગર પાયા પીઠ વગરનું હોય તેવું વાસ્તુ પ્રાસાદ, રાજભવન, મઠ કે જળાશય નાશને કરનારૂં જાણવું. ૪૦

काममें चुनाकम या ज्यादा हो. थरका सांध चाला न हो. मस्तक भारि काम हो या तो नीम पीढ वगैरा कम हो यह वास्तु नाशकरने वाला जानना । ४०

अथभिन्नदोषः—भिन्नदोषकरं यत्स्यात् प्रासाद मठ मंदिरम् ।
मूषकै र्जालकै द्वारा रश्मिभि श्च प्रभेदितम् ॥ ४१ ॥
ब्रह्मा विष्णु शिवार्काणां भिन्नदोषान्नदूष्यते ।
जिन गौरि गणेशानां गृहे भिन्नं विवर्जयेत् ॥४२॥ सूत्रसंतान

પ્રાસાદ, મઠ કે મંદિરને ભિન્નદોષ કહ્યો છે; ઉંદર કે કરોળીયાના જાળાં હોય અગર ભીંતો ફાટીને સૂર્યના કિરણો ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશતાં હોય તો તે ભિન્નદોષ જાણવો: બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવના દેવમંદિરોમાં ભિન્નદોષ લાગતો નથી; પરંતુ જિન, પાર્વતી અને ગણેશના મંદિરોમાં ભિન્નદોષ લાગે છે. ૪૧-૪૨

प्राचीन द्वार

प्रासाद गढ या मंदिरको भिन्नदोष कहा है चूहे या मकडाके जाले हो या दीवार जर्जरीत होनेसे सूर्यका किरण गर्भगृहमें दाखिल होती हो तो भिन्नदोष कहते है. ब्रह्मा, विष्णु या महेशके मंदिरोंमें भिन्नदोष नही लगता; वरना जिन, पार्वती और गणेशजीकी मंदिरोंमे भिन्नदोष लगता है । ४१–४२

मंडलं जालकं चैव कीलकं सुषिरं तथा ।
छिद्रं संधिश्चकाराश्च महादोषा इति स्मृता ॥ ४३ ॥ सूत्रसंतान

પ્રાસાદ કે ઘરમાં ભમરા મંડળ કરે, કરોળીયા જાળાં કરે, જીવડાં ખોતરી બાંકા પાડે ભમરા દર કરે-છિદ્ર પાડે, (પ્લાસ્તર) ચૂનામાં તડો પડે, પોપડી પડે, ભીંતોમાં ચીરાડો પડે તે મહાદોષકારક ભિન્નદોષ જાણવા. અર્થાત્ કર્તાએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. ૪૩

प्रासाद या घरमें भौंरे, मकडी, भुनगे आदि भिंतोमें, जाले छिद्र आदि करे या चूनेमें फटीव करें तो यह महादोष कारक भिन्नदोष समझना अर्थात् कर्ताको प्रासाद भवनका जीर्णोद्धार करानां चाहिये । ४३

भूत प्रेत पिशादि राक्षसा श्च वसन्तिकैः ।
तस्मात्प्रासाद निष्पन्ने सर्वथा प्रोक्षणं चरेत् ॥ ४४ ॥

મયઋષિએ કહ્યું છે કે પ્રાસાદ દેવ વગરનો અપૂજ્ય (વાશી) રાખવાથી તેમાં ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, રાક્ષસનો વાસ થાય છે માટે પ્રાસાદમાં હંમેશા દેવ પધરાવવા. ૪૪

मय ऋषिने कहा है किं प्रासाद देवहीन अपूज्य रखनेसें उसमें भूत प्रेत पिशाच और राक्षसका वास होता है. अतः प्रासादमें हमेशा देव विराजमान करना । ४४

निश्चिन्हं शिखरं द्रष्ट्वा ध्वजाहीनं तथैव च ।
असुरा वास मिच्छन्ति ध्वजाहीने सुरालये ॥४५॥ प्रासाद मंडन

ધ્વજાના ચિહ્ન વગરના દેવાલય જોઈને અસુરો વાસ કરવાને ઈચ્છે છે; માટે મંદિરમાં દેવ પધરાવીને ધ્વજા ચઢાવવી. ધ્વજા વગરનો પ્રાસાદ ન રાખવો. ૪૫

ध्वजा चिन्ह विनाका शिखर देवालयका देखकर असुर बास करना चाहते है इस लिये मंदिरमें देब प्रस्थापित करके प्रासादका शिखर ध्वजाहीन नहीं रखना । ४५

९ शुकनासा समा घंटा न्यूना श्रेष्ठा न चाधिका ।
एतन्माने न वारांगनाख्ये मंडपे च बलाणके ॥४६॥ सूत्रसंतान

શિખરના શુકનાસ બરાબર મંડપનો આમલસારો કે શામરણની મૂલ ઘંટા સમસૂત્રમાં રાખવા, પરંતુ શુકનાસથી ઘંટા નીચી હોય તો શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ શુકનાસથી ઘંટા ઊંચી ન રાખવી એજ માન પ્રમાણ નૃત્યમંડપ કે બલાણક (પ્રવેશદ્વાર પરનો મંડપ)ના આમલસારા સમસૂત્રમાં રાખવા કે શુકનાસથી નીચા રાખવા. ૪૬

शिखरके शुकनास बराबर मंडपका आमलसारा था उसके शामरणकी मूल घंटा समसूत्रमें रखना. शुकनाससें नीची घंटा उत्तम. किंतु शुकनाससे ऊंचो घंटा नही रखना. इसी मानके समसूत्र नृत्यमंडप या बलाणक (प्रवेश मंडप)का आमलसारा=घंटा रखना । ४६

न कदापि ध्वजादंडो स्थाप्यो वै गृहमंदिरे ।
कलशामलसारौ च शुभदौ परिकिर्तितौ ॥ ४७ ॥ विवेकविलास

ગૃહસ્થના ઘરમાં જો ગૃહમંદિર હોય તો તે પર કદાપિ ધ્વજદંડ ન ચઢાવવો; પરંતુ આમલસારો અને કળશ ચઢાવવાથી તે શુભને દેનારૂં જાણવું. ૪૭

गृहस्थके घरमें अगर देवमंदिर हो तो उस पर कभी ध्वजदंड नही चढाना. किन्तु आमलसारा और कलश चढानेसें शुभ देनेबाला समझना । ४७

---

૯ અપરાજિત સૂત્ર સંતાનના સૂત્ર ૧૮૫ ના તેરમા શ્લોકમાં આ મતનું સમર્થન કરે છે જ્યારે તેજ ગ્રંથ અન્ય સ્થળે શુકનાસના બરાબર મંડપનો આમલસારો સમસૂત્રમાં રાખવાનું કહી ઘંટા નીચો ન રાખવો તેવું કહે છે. પ્રાસાદમંડન, વાસ્તુરાજ, વાસ્તુમંજરી, જ્ઞાનરત્નકોશ આદિ ગ્રંથોમાં અહીં ઉપરોકત આપેલા મતનું સમર્થન કરે છે.

अपराजित-सूत्रसंतान के सूत्र १८५ के तेरमे श्लोकमें इस मतका समर्थन करते है हालोकि इसी ग्रंथमें अन्य स्थल पर शुकनास बराबर मंडपकी घंटा समसूत्र रखना. नीची नहीं रखनेका कहा है। प्रासादमण्डन, वास्तुराज, वास्तुमंजरी, ज्ञानरत्नकोश आदि ग्रंथोमें यहां उपरोक्त दिये हुए मतका समर्थन किया गया है।

—अथ देव प्रतिमा गृहपूजा प्रमाणादि दोषाः ।

गृहपूजा योग्य प्रतिमा प्रमाणः—

अंगुष्ठ पर्वादारभ्य वितस्ति यावदेवतु ।
गृहेषु प्रतिमा पूज्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥ ४८ ॥ मत्स्यपुराण

મત્સ્યપુરાણ કારે કહ્યું છે કે અંગુઠાના પર્વથી વહેંત (નવ આંગુલ) સુધીની દેવ પ્રતિમા ઘરને વિષે પૂજવી. તેથી મોટા પ્રતિમા ગૃહપૂજામાં બુદ્ધિમાને ન રાખવી. નવ હાથની મૂર્તિ સુધી દેવાલયમાં અને તેથી વિશેષ મોટી મૂર્તિ ખુલ્લામાં પૂજવાનું વિશ્વકર્માએ અન્ય ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. નિર્દોષ-વાસ્તુમાં બાર આંગળ સુધીની મૂર્તિ બ્રાહ્મણને ઘેર, નવ આંગળ સુધીની મૂર્તિ ક્ષત્રિયને ઘેર, સાત આંગળની વૈશ્યને ઘેર, પાંચ આંગળ સુધીની શૂદ્રના ઘરને વિષે પૂજવા કહ્યું છે. ૪૮

मत्स्यपुराण कारने कहा है कि अँगूठेको पोरसे बालिश्त (नौ इंच) भरकी देव प्रतिमा घरमें पूजना. इससे बडी प्रतिमा गृहपूजामें बुद्धिमानको नहीं रखना चाहिये नौ हाथकी मूर्ति देवालयमें पूँजना और इससें बडी खुल्लेमें पूजनेका कहा है) । ४८

(निर्दोष वास्तु ग्रन्थमें बारह आंगुल तफकी मूर्ति ब्राह्मणोंके घर, नौ आंगुलकी क्षत्रियोंके, सात आंगुलकी वैश्योंके, और पांच इंचकी मूर्ति शूद्रोंके घरमें पूँजनेका कहा है ।)

गृहे लिङ्ग द्वयं नार्च्यं गणेशत्रयमेव च ।
शक्ति त्रयं तथा शंख मत्स्यादि दशकांकिम्ः ॥ ४९ ॥

द्वे चक्रे द्वारिकायास्तु शालिग्राम द्वयं तथा
द्वौ शंखो नार्चयेत् तत्र सूर्यं युग्मं तथैव च ।
तेषां च पूजने नैव उद्वेगं प्राप्तुयांद्गृही ॥ ५० ॥ रुपमण्डन

ગૃહસ્થના ઘરને વિષે એક પૂજામાં બે લિંગ, ત્રણ ગણપતિ, ત્રણ દેવીમૂર્તિ, ત્રણ શંખ, મત્સ્યાદિ દશ અવતારો, દ્વારકાના બે મુખવાળા બે શાલિગ્રામ દ્વારકાનાં બે શંખ, અને બે સૂર્યની મૂર્તિઓ તે સર્વ એક પૂજામાં પૂજવા નહીં. તેથી ઉદ્વેગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૯–૫૦

गृहस्थके घरमें पूजामें दो लिङ्ग, तीन गणपति, तीन देवीमूर्तियां, तीन शंख, मत्स्यादि दश अवतार, द्वारिकाके दो मुखवाले दो शालिग्राम, द्वारिकाके दो शंख ओर सूर्यकी दो मूर्तियां–ईन सब एक पूजामें रखना नहीं चाहिये, क्योंकि उससे उद्वेगकी प्राप्ति होती है ।

नैक हस्तादि तोऽन्यूने प्रासादे स्थिरतां नयेत् ।
स्थिरं न स्थापयेद्गेहे गृहीणां दुःख कृचयत् ॥ ५१ ॥ सूत्रसंतान

એક ગજથી નાની દેરીમાં સ્થિર લિઙ્ગ કે પ્રતિમાનું સ્થાપન ન કરવું ગૃહસ્થે પોતાના ઘરમાં મૂર્તિ કે લિઙ્ગની સ્થિર સ્થાપન કદી ન કરવી. સ્થિર કરવાથી તે દુઃખદાયક થાય છે. (રૌદ્ર પ્રતિમા ચંડી, ભૈરવાદિની ગૃહસ્થને ઘેર સ્થાપના ન કરવી. પૂજામાં પ્રતિમા ચળ રાખવી.) ૫૧

एक गजसे छोटी देवकुलिकामें स्थिर लिङ्ग या प्रतिमाकी स्थापना करना नहीं । गृहस्थको अपने घरमें मूर्ति या लिङ्गकी स्थापना नही करना । स्थिर करनेसें गृहस्थको दुःख कारक होता है । रौद्र प्रतिमा चंडी–भैरवादिकी स्थापना गृहस्थके घर कभी नही करना. पूजाके लिये चल प्रतिमा ही रखना । ५१

प्रतिमा काष्ट लेपाश्म दंत चित्रायसां गृहे ।
मानाधिका परिवार रहिता नैव पूजयेत् ॥ ५२ ॥ मत्स्यपुराण

પ્રતિમા (૧) કાષ્ટની, (૨) લેપની, (૩) પાષાણની, (૪) દાંતની, (૫) ચિત્રની, (૬) લોહ–પંચધાતુની, જો માનથી ન્યૂન કે અધિક હોય કે પરિવાર રહિત હોય તો તે ગૃહસ્થના ઘરે પૂજવી નહિ. અર્થાત્ ધાતુની પ્રતિમાનું ગૃહે પૂજન કરવું. (નોટઃ– ચિત્ર, લેપ કે દાંતની પ્રતિમાના દોષ અન્ય ગ્રંથોમાં કહ્યા નથી.) ૫૨

प्रतिमा (१) काष्टकी (२) लेपकी (३) पाषाणकी (४) दांतकी (५) चित्रकी–ओर पंचधातु लोहकी मानसे अधिक या कम हो या परिवार रहित हो तो गृहस्थके घर पूजना नहीं अर्थात् धातुकी प्रतिमाका गृह पूजन करना । (नोटः चित्र, लेप या दांतकी प्रतिमाका दोष अन्य ग्रन्थोमें कहा नही है) ५२

नेमिनाथो वीर मल्लीनाथौ वैराग्यकारका: ।
त्रयो वै मंदिरे स्थाप्या न गृहे शुभदायका ॥ ५३ ॥ आचार दीनकर

જૈન તિર્થંકરોમાં (૧) નેમનાથજી, (૨) મહાવીરસ્વામી અને (૩) મલ્લીનાથજી એ ત્રણે વૈરાગ્યકારક છે તેથી એ ત્રણ પ્રતિમાઓ પ્રાસાદને વિષે સ્થાપન કરી પૂજવી શુભદાયક છે, પરંતુ ઘર મંદિરમાં તે ત્રણે પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરવી શુભકારક નથી. ૫૩

जैन तिर्थंकरोंमे नेमिनाथजी, महावीरस्वामि और मल्लीनाथजी ये तीनों वैराग्यकारक है । जिससे इन तीनोंकी प्रतिमाऐं प्रासादमे स्थापन करना शुभदायक है, लेकिन घरमंदिरमें यह तीनोंकी प्रतिमाओंकी स्थापना शुभदायक नहीं है । ५३

अथ प्रतिमा दोषा—

किलिका छिद्र सुषिर—त्रस जालक संधयः ।
मंडलानि च गारश्च महादूषण हेतवे ॥ ५४ ॥ देवतामूर्ति प्रकरणम्

પ્રતિમાના દ્રવ્ય–પાષાણ કે કાષ્ટમાં ખીલા, છિદ્ર, પોલાણ, જીવના જાળાં, સાંધા, મંડલાકાર રેખા કે ગાર ગાંઠા હોય તેવા દૂષણવાળું દ્રવ્ય દોષ કારક જાણવું. ૫૪

प्रतिमाके द्रव्य–पाषाण या काष्टमें कील, सुराख, पोल, जीवजंतुके जाले, सांधा, मंडलाकार रेखा, गार या गांठ हो तो यह दूषणवाला द्रव्य दोषकारक है । ५४

रक्षितव्ये परिवारे दोषदा वर्णसंकराः ।
न समांगुल संख्येष्टा प्रतिमा मानकर्णिके ॥५५॥ रुपमंडन. दे.मू.प्र.

પ્રતિમાના પરિવારમાં કે પરિકરમાં પથ્થરની વર્ણસંકરતા (બે રંગ અગર રેખાવાળા) હોય તો તે દોષકારક છે. પ્રતિમાની ઊંચાઈનું પ્રમાણ એકી આંગુલનું રાખવું ઇષ્ટ છે. ૫૫

प्रतिमाके परिवारमें या परिकरमें पत्थरकी वर्णसंकरता (दो रंगवाला या रेखावाला) हो तो वह दोषमय है । प्रतिमाकी ऊंचाइका प्रमाण सम अंक न रखना ईष्ट है, दो अंगुल (दोहरा) नहीं रखना । ५५

पाणिपाद विहिनांजातु धनक्षय विनाशिनी ।
चिरंपर्युषिता यातु नादर्तव्या यतस्ततः ॥ ५६ ॥ मत्स्यपुराण

ટૂંકા હાથ પગવાળી કે અંગ વગરની પ્રતિમા ધનનો નાશ કરે છે. અવાવરૂ પ્રતિમાઓ જયાં ત્યાંથી ગ્રહણ ન કરવી. ૫૬

छोटे हाथ पांववाली या अंगहीन प्रतिमा धरका नाश करती है। इधर ऊधरसे जैसी तैसी पडी हुई विनउपयोगी प्रतिमा ग्रहण नहीं करना । ५६

१० नासाहीना श्रियं हन्ति दुःख दैन्ये कपोलयोः ।
ऊग्रवक्रू प्रतिमा शीघ्रं निहनिष्यति नायकम् । ५७ ॥ मयमतम्

મયઋષિ કહે છે કે નાસિકાહીન પ્રતિમા લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે, બેઠેલા ગાલવાળી પ્રતિમા દુઃખ આપનારી જાણવી, ભયંકર દેખાવની પ્રતિમા કરાવનારનો શિઘ્ર નાશ કરે છે. ૫૭

मयऋषि कहेते है कि नासिकाहीन प्रतिमा लक्ष्मीका नाश करती है। बेठे हुए गालवाली प्रतिमा दुःखदाता समझनी, भयंकर दिखाती हुई प्रतिमा करानेवालेका जल्दी नाश करती है। ५७

---

१० પૂજનિક મુખ્ય પ્રતિમા ભયંકર સ્વરૂપવાળી પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભારતમાં બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે. જો કે મુખ્ય પ્રાધાન્ય સ્થાપિત ન હોય તેવા સ્વરૂપવાળી મૂર્તિઓ ભયંકર હોય તેવી શિવના સ્વરૂપોમાં અઘોરશ્વરાદિ વિષ્ણુમાં નૃસિંહાવતાર સ્વરૂપ, ચંડી કાલીદેવી સ્વરૂપો, ચંડીના સ્વરૂપમાં શરીરનાં પાંસળા હાડકાં દેખાતી સ્તન લબડતા પેટ ઉપર વીંચ્છી દેખાતી –સર્પના આભૂષણોવાળી મૂર્તિઓ જૂની જોવામાં આવે છે, તેવી મૂર્તિઓ પૂજનિક બહુ ઓછી છે, વિશેષે કરીને પ્રાસાદની જંઘા કુંભના વિભાગમાં કોતરેલી હોય છે. જો કે પૂર્વ ભારતમાં બંગાળમાં "કાળી" ની મૂર્તિ જીભ કાઢેલી ભયંકર રૂપવાળી શત્રુનું મર્દન કરતી પ્રમુખ રીતે પુજાય છે.

भयंकर पुज्य मुख्य प्रतिमा पश्चिम और ऊत्तर भारतमें कम देखनेमे आती है। हालांकि प्रधान रुपसे स्थापित न हो एसे स्वरुपवाली भयंकर मूर्ति हो-जैसे कि शिवकी अघोरेश्वर विष्णुका नृसिंहावतार चंडी और कालीकास्वरुप, चंडीका शरीरकी हडीया देखाइ देते है। लटकते स्तनवाली पेट पर बिच्छुवाली एसा रुद्रस्वरुपवाली पुरानी मूर्तियां हम देखते है। किंतु मुख्य प्राधान्य स्थान पर पूज्य होने के बजाय प्रासादकी जंघा कुंभा के थरके विभागमें बनायी हुअी है। पूर्व भारतमें बंगालमें कालिकीकी मूर्ति मुंहसे जीहवा नीकलती हुई शत्रुके मर्दन करती पूजाती है। प्रसिद्ध मैसुर प्रांतमें महिषासुरमर्दिनीकी मूर्तियां भी पूजाती है।

उर्ध्वंद्रष्टिश्च रौद्री च राष्ट्र राज्ञोः क्षयंकरी ।
अधोद्रष्टिश्च रौद्री च अर्चके निहनिष्यति ॥ ५८ ॥

यदि नासाग्रद्रष्टि स्यात् शिल्पाचार्यो विनश्यति ।
पार्श्वदृक् बंधुनाशाय समद्रष्टिं तु कारयेत् ॥५९॥ देवतामूर्ति प्रकरणम्

પ્રતિમાની ઊંચી કે વિકરાળ દષ્ટિ હોય તો રાજા અને રાજ્યનો નાશ કરે, નીચી કે ક્રોધાયમાન દષ્ટિવાળી પૂજનારનો નાશ કરે, નાસિકા તરફ દષ્ટિવાળી પ્રતિમા શિલ્પી અને આચાર્યનો નાશ કરે, પડખે દષ્ટિવાળી ભાઈઓનો નાશ કરે, માટે સમદષ્ટિવાળી પ્રતિમા કરાવવી. ૫૮–૫૯

प्रतिमाकी द्रष्टि उर्ध्व या रौद्र हो तो राष्ट्र और राजाका नाश करती है । नीची और क्रोधित द्रष्टिवाली प्रतिमा पूजकका नाश करती है । नाककी ओर द्रष्टिवाली शिल्पी और आचार्यका नाश करती है । बगलमें द्रष्टिवाली प्रतिमा भाईओंका नाश करती है । अतः समद्रष्टिवाली प्रतिमा करानी चाहिये । ५८–५९

जंघा हीना भवेत् भक्षा कटि हीना च घातिनी ।
अधो हीनानि दुःखाय शिल्पिनो भोग वर्जिता ॥ ६० ॥

भाले नखे मुखे चैव क्षोणोऽधिके कुलक्षयः ।
कृशा द्रव्या विनाशाय दुर्भिक्षाय कृशोदरी ॥ ६१ ॥ अपराजित

પાતળી જાંઘવાળી પ્રતિમા ભક્ષણ કરે, કેડથી પાતળી કર્તાનો ઘાત કરાવે, નીચેથી પાતળી પ્રતિમા દુઃખ આપે અને શિલ્પીની સમૃદ્ધિનો નાશ કરે. કપાળ, નખ, મુખ વગેરે પાતળા હોય તેવી પ્રતિમાથી દુકાળ પડે. ૬૦–૬૧

पतली जांघवाली प्रतिमा भक्षण करती है. कमरसे पतली कर्ताका घात कराती है. नीचेसे पतली दुःखदायक और शिल्पिकी समृद्धिका नाशकरनेवाली है. कपाल, नख, मुख आदि पतले हों एसी प्रतिमासे अकाल होता है । ६०–६१

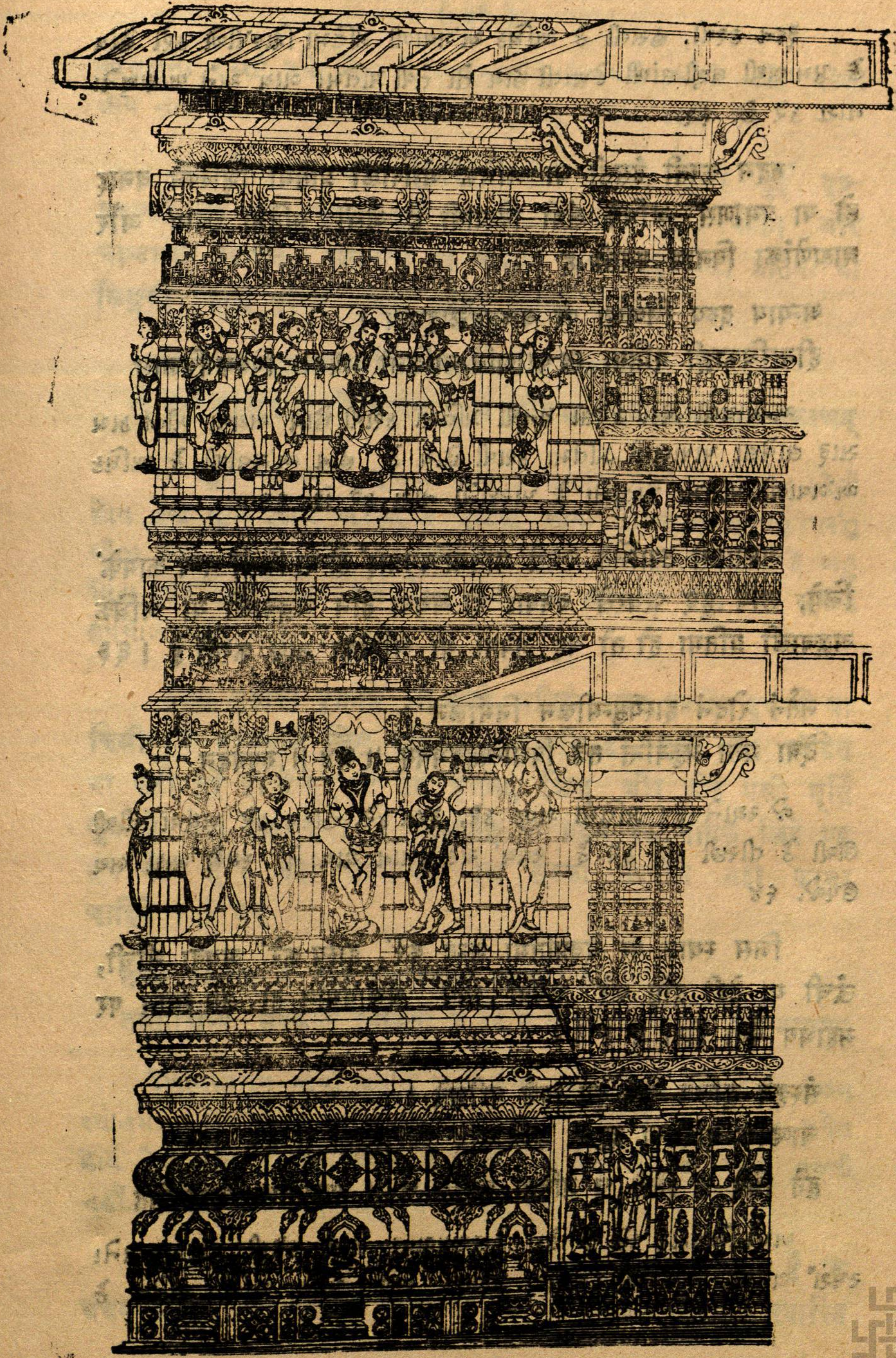
११

रुदंती च हसन्ती चाधिकाङ्ग च शिल्पिना ।
अति दीर्घा च द्रष्टा वेद गौ ब्राह्मण विनाशिनी ॥ ६२ ॥

---

११ मदिकाङ्गा पाठान्तर मदसे भरे हुए अङ्गवाली.
विष्णुसंहिता–पतनं चलनं स्वेदो हसनं चैव रोदनम् ।
उत्पादन हतिभैरे दाहः प्रध्वंसनं बलात् ॥ ८ ॥

सां ार–महाप्रासादका द्वयजंघायुक्त मंडोवर

રૂદન કરતી, હસતી કે અધિક અંગવાળી પ્રતિમા શિલ્પીએ કરી હોય કે પ્રમાણથી ઘણી લાંબી દેખાતી હોય તો તેવી પ્રતિમા ગાય અને બ્રાહ્મણનો નાશ કરે છે. ૬૨

रुदन करती हंसती या अधिक अंगवाली प्रतिमा शिल्पिने बनाइ हो या प्रमाणसे अधिक लंबी दिखाती है अैसी प्रतिमा गाय और ब्राह्मणोंका विनाश करती है ।

अन्याय द्रव्य निष्पन्ना पर वास्तुदलोद्भवा ।
हीनाधिकाङ्गी प्रतिमा स्व परोन्नति नाशिनी ॥६३॥ विवेक विलास

અન્યાયથી પેદા કરેલા ધનથી પ્રતિમા કરાવી હોય અથવા બીજા કામ માટે લાવેલા પાષાણની પ્રતિમા કરાવી હોય કે હીન અંગવાળી કે અધિક અંગવાળી પ્રતિમા પોતાનો કે પારકાનો નાશ કરે છે. ૬૩

अन्यायसे उपार्जित धनसे प्रतिमा बनवाई हो या किसी अन्य कामके लिये, लाये हुए पत्थरसें बनवाई हो अथवा हीन अङ्गवाली या अधिक अङ्गवाली प्रतिमा हो तो वह अपना या औरोंका नाश करती है । ६३

नर्तनं रोदनं हास्यमुन्मीलन निमीलने ।
देवा यत्न प्रकुर्वन्ति तत्र विद्यान्महद्भयम् ॥ ६४ ॥ रुपमंडन

જે સ્થાને દેવ પ્રતિમા શબ્દ કરે, રૂદન કરે, હાસ્ય કરે અથવા નીચી ઊંચી કે તીરછી દૃષ્ટિ કરે કે સ્વયં ચલાયમાન થાય તે સ્થળે મહા ભય ઉપજે. ૬૪

जिस स्थान पर देवप्रतिमा शब्द करें, हास्य करें अथवा नीची, ऊंची या टेढी द्रष्टि करें अथवा स्वयं चलायमान हो उस स्थान पर महाभय पैदा होता है । ६४

संस्कृते तुलिते चैव दुष्ट स्पर्श परीक्षते ।
चाण्डाल पतितया द्रष्टया सूतिकादि निरीक्षिता ॥ ६५ ॥
हृते बिंबे च लिंगे च प्रतिष्ठा पुनरेव च ॥ सूत्रसंतान–अपराजित

અપરાજિતકાર કહે છે કે: કારણવશાત્ તોલ કરેલી, દુષ્ટ મનુષ્યનો સ્પર્શ થયેલી, ચોરાયેલી અગર પરીક્ષા કરવી પડેલ મૂર્તિ, પતિત કે

ચાંડાલનો સ્પર્શ થયો હોય કે રજસ્વલા કે સુવાવડી સ્ત્રીની દૃષ્ટિ પડેલી હોય તેવી પ્રતિમા કે લિંગની ફરીથી પૂર્વવત્ પ્રતિષ્ઠા કરવી. ૬૫

अपराजितकार कहेते है कि किसी कारणसे तुली हुई, दुष्ट-मनुष्यसे छूई हुई, चुराई हुई या तो जांचकी हुई, पतित और चाण्डालसे स्पर्शीत, रजस्वला या जच्चासे देखी हुई अैसी प्रतिमा या लिङ्गकी फिरसे पूर्ववत् प्रतिष्ठा करनी चाहिये । ६५

अति ताब्द शतास्यान्मूर्तिः स्थापिता या महत्तमै ।
खंडिता स्फूटिताप्यर्चाऽ अन्यथा दुःख दायिका ॥६६॥ देवतामूर्ति प्रकरणम्

જે મૂર્તિ સો વર્ષથી પૂજાતી હોય કે મહાત્મા પુરુષે એ સ્થાપન કરેલી હોય તેવી મૂર્તિ કદાચ ખંડિત કે ફાટેલી હોય તોપણ તે પૂજવી; પરંતુ બીજી એવી ખંડિત મૂર્તિ પૂજવાથી દોષ લાગે છે. (શિવલિંગ કે બહુ મોટા તીર્થને માટે આ સૂત્ર યોગ્ય છે. ત્યાં સામાન્ય રીતે આ સૂત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ.) ૬૬

जिस मूर्तिको पूजनेमें सो वर्षसे अधिक समय व्यतीत हुए हो या किसी बडे महात्माने जिस मूर्तिकी स्थापनाकि हो, एसी मूर्ति खंडित या फटी हुई हो ते हुए भी उसे पूजना, किन्तु और कोइ एसी मूर्ति पूजनेमें दोष होता है । (शिवलिङ्ग या बहुत बडे तीर्थके लिये यह सूत्र योग्य है । वहां सामान्यतः इस सूत्रका उपयोग नही करना चाहिये ।) ६६

तत्तत् स्थानेषु ये देवा स्थापिताश्च महत्तरैः ।
तत्सान्निध्यं सर्वकाले व्यंङ्गिता न पि न त्यजेत् ॥ ६७ ॥ वैखानसागम्

વૈખાનસાગમ અર્ચા પદ્ધતિ અને ઇશ્વર સંહિતાકાર કહે છે કે ઉત્તમ સ્થાનમાં મહાપુરુષોએ સ્થાપન કરેલ કે તેમની સાનિધ્યમાં સ્થાપન થયેલ હોય તેવી મૂર્તિ કે લિઙ્ગ, વ્યંગ હોય તો પણ કોઈ કાળે તે મૂર્તિ તજવી નહીં. (શિવલિંગ અને મહાતીર્થ માટે) ૬૭

वैखानसागम अर्चा पद्धति और ईश्वरसंहिताकार कहते है कि उत्तम स्थानमें महापुरुषोंने स्थापनकी हो या ऊनके सान्निध्यमें स्थापित

हुइ हो अैसी मूर्ति या लिङ्ग व्यङ्ग होते हुए भी कभी उनका त्याग नही करना चाहिये (शिवलिङ्ग और महातीर्थके लिये) ६७

खंडितं स्फुटितं भग्नं चलितं चालितं तथा ।
पतितं पातितं जीर्णमग्निलिङ्गो समुद्धरेत् ॥ ६८ ॥ प्रासादमण्डन

ખંડિત થયેલું કે ફાટેલું કે ભાંગેલું :કે ચલિત થયેલ કે ચલાયેલ લિંઙ્ગ હોય, તે પાપીઓથી અપવિત્ર થયું હોય, અગ્નિથી બળેલું હોય, તો પણ તેવી શિવલિંગ (ન તજવી) ને લેપાદિથી સમુદ્ધાર કરવો. ૬૮

खंडित, फटाहुआ, टूटाहुआ, चलितहुआ या हटायाहुआ, पापीओंसें अपवित्र हुआ हो, आगसे जलाहुआ हो फिर भी एसे शिवलिङ्ग (का त्याग न करते) का लेपादिसे समोद्धार करना । ६८

नवीनापि जीर्णोद्धार्चाया चातिव शोभना ।
परिष्कृता ऽ परिष्कृता वा तत्र दोषो न विद्यते ॥ ६९ ॥ १२

નવીન કે જીર્ણ પ્રાચીન પ્રતિમા હોય પણ તે મૂર્તિ રમ્ય અને અતિ મનોહર આકર્ષક હોય તો તે ગમે તેવી અવસ્થામાં પરિષ્કાર કે અપરિષ્કાર (ખંડિત કે ત્રુટિત) હોય તો પણ તેવી મૂર્તિ દોષિત ગણાતી નથી. (આ સૂત્ર અપવાદ રૂપ છે.) ૬૯

नयी या जीर्ण प्रतिमा हो पर अगर यह मूर्ति रम्य अति मनोहर आकर्षक हो तो चाहे कोअीभी अवस्थामें परिष्कृत या अपरिष्कृत (खंडित या टूटी हुअी) हो तो भी वह दोषित नहीं है । (यह सूत्र अपवाद रुप है) ६९

नख केशा भूषणादि शस्त्र वस्त्राद्यलंकृतिः ।
विषमा व्यंगिता नैव दूषयेन्मूर्ति रंगकम् ॥ ७० ॥ अपराजितसूत्र

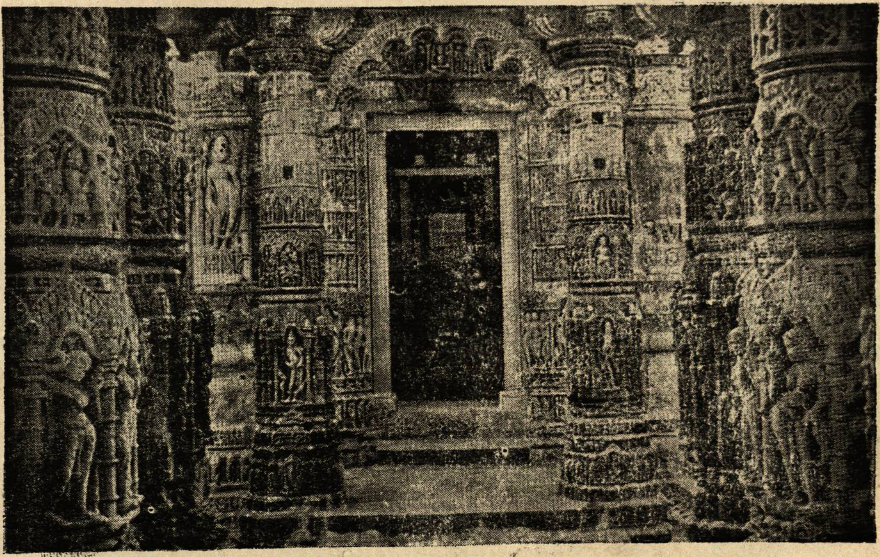

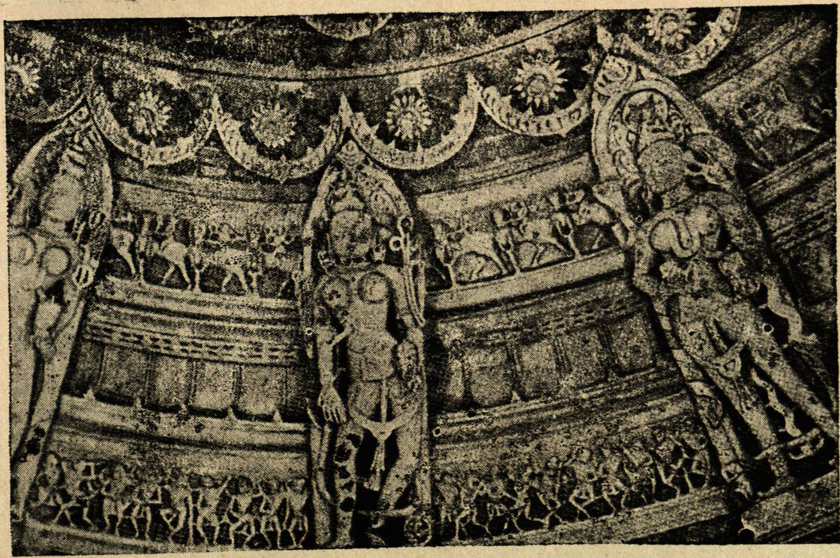
१२ શુક્રાચાર્ય પણ કહે છે- शास्त्रमान विहिनं यद्रम्यं न तद्विपाश्चिताम् ।
एकेषामेवेतद्रम्यं लग्नं यत्र च यस्य हृत ॥ १०९-अ.४

જે મૂર્તિ શાસ્ત્રપ્રમાણથી રહિત હોય તે વિદ્વાનોને રમ્ય લાગતી નથી પરંતુ કેટલાએકનો એવો મત છે કે જેનું મન જ્યાં આગળ લાગ્યું હોય તેને તે પ્રિય લાગે છે

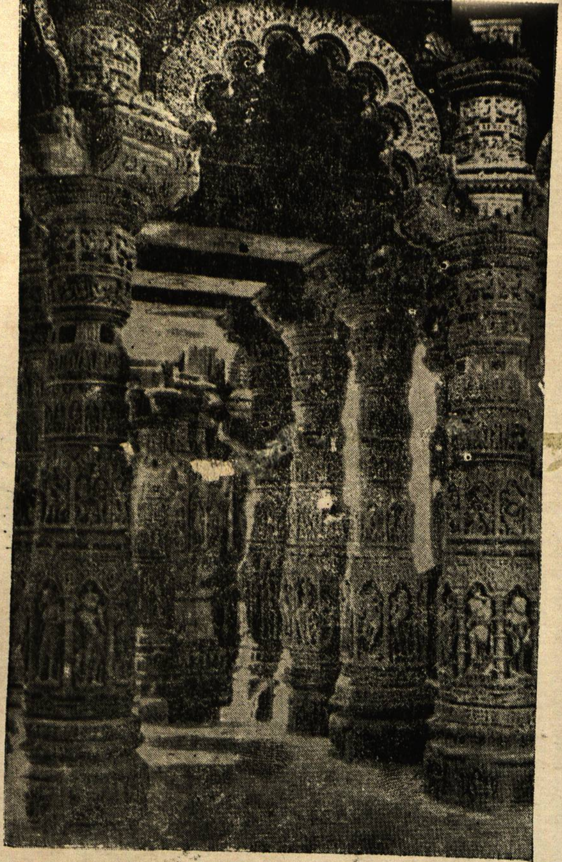
शुक्राचार्य भी कहेते हैं जो मूर्ति शास्त्रप्रमाण विहिन हो वह तज्ञों को रम्य नहि. किन्तु [illegible] एसा मत है जिसका मन जहाँ लग्न हो, अुसे वह प्रिय और [illegible]ता है । (जाकी जासें प्रीत ताही ताको सुहात)

सूर्य मंदिर. मोढेरा (गुजरात)

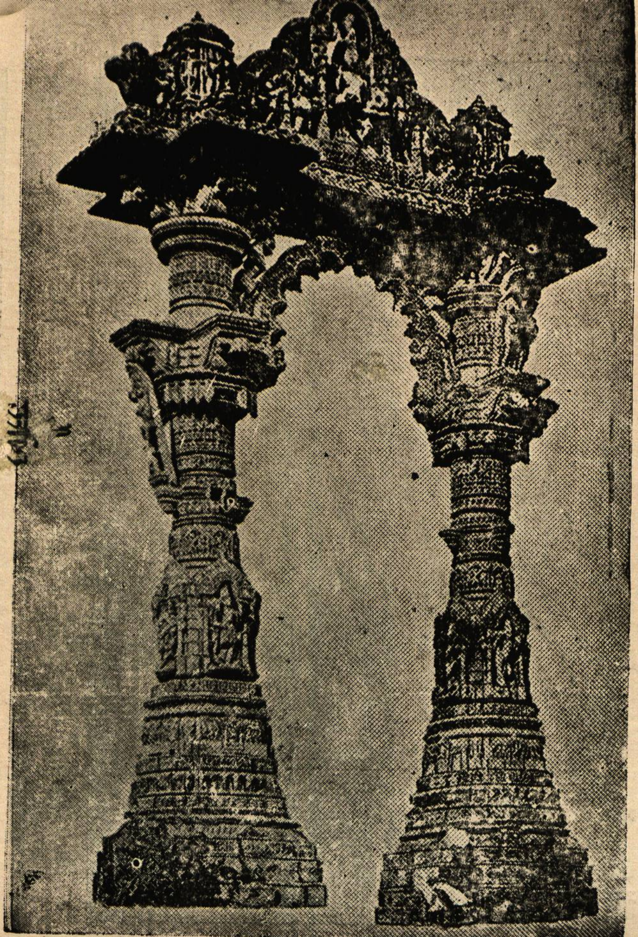

वितान (गुंम्बज) आबु

तोरण (कमान) स्तम्भपंक्ति नृत्यमंडप. मोढेरा (गुजरात)

प्रतोल्या तोरण. बडनगर (गुजरात)

જે મૂર્તિના નખ, કેશ, આભૂષણ, અસ્ત્ર, શસ્ત્ર કે આભૂષણો વિષમ-અયોગ્ય, વાંકા કે ખંડિત થયા હોય તો પણ તે મૂર્તિના અંગને દૂષિત કરતા નથી, તેથી તેવી મૂર્તિ વ્યંગ કે ખંડિત ગણાતી નથી. ૭૦

जिस मूर्तिके नख, केश, आभूषण, अस्त्र, शस्त्र या वस्त्रोंके आभूषण विम अयोग्य और टेढे, खंडित हो गये हों तो भी वे मूर्तिके अङ्गोको दूषित करते नहीं जिससे एसी मूर्तिको व्यंगित–खंडित नहीं मानना । ७०

शान्ति पुष्टादि कृत्यैश्च पुनः सा च समीकृता ।
पुनरथोत्सवं कृत्वा प्रतिमाऽर्च्यते सदा ॥ ७१ ॥ वैखानसागम

ઉપર કહી તેવી ખંડિત થયેલી મૂર્તિનાં આભૂષણ, અસ્ત્રશસ્ત્ર વગેરેને ફરીથી યોગ્ય બનાવીને શાન્તિ પુષ્ટાદિ કાર્યો વડે તેમજ ફરીથી રથોત્સવ-વરઘોડો કાઢીને તે મંગળ પ્રતિમાનું સ્થાપન કરી અર્ચન-પૂજન કરવું. ૭૧

उपरोक्त कहीहुई एसी मूर्तिके आभूषण, अस्त्र, शस्त्रादि फिरसे योग्य बनाकर शान्ति पुष्टादि कार्योसे और र[illegible]त्सव करके उस मंगल प्रतिमाको स्थापना करना, और पूजन–अर्चन करना । ७१

स्थापिता चैव या मूर्ति र्व्यङ्गिता चेद्विसर्जयेत् ।
तन्मूर्तिः प्रकर्तव्या नान्यमूर्तिः प्रवेशयेत् ॥ ७२ ॥

नख केशा धंगकैश्चहारैः कंठ विभूषणैः ।
कंकणै कटिसूत्रैश्च कीरीट कुंडलादिभिः ॥ ७३ ॥

वनमाला तुरगा या नूपुरैः पाद कंक[illegible]ः ।
शस्त्राद्यायुध भेदेश्च व्यङ्गि तामपि न [illegible] त्यजेत् ॥ ७४ ॥

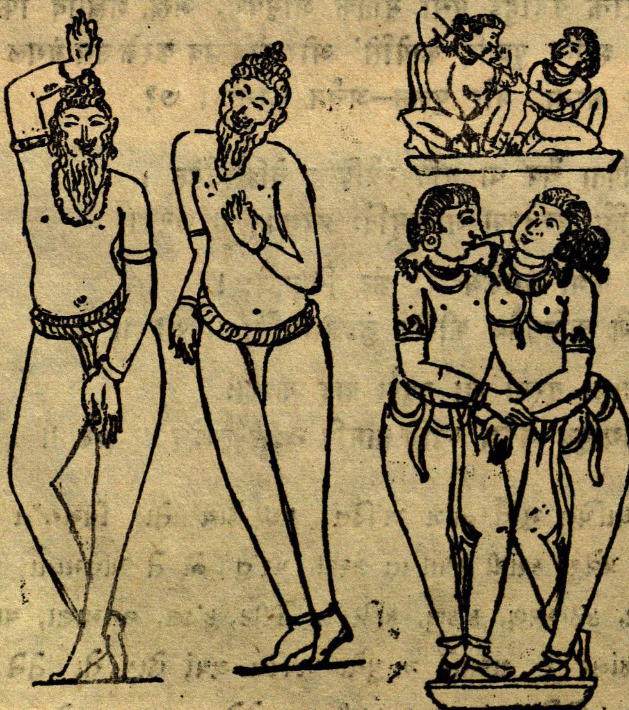
સ્થાપિત મૂર્તિ વ્યંગ ખંડિત થઇ હોય તો વિસર્જન કરી અન્ય મૂર્તિનો પ્રવેશ કરાવી સ્થાપિત કરવી. પરંતુ જો તે પ્રતિમાના નખ, કેશ, અંગહાર, કંઠાભરણ, કંકણ, કટિસૂત્ર, કિરીટ, કુંડલ, વનમાલા, વાહન ઘોડો, નૂપુર, ઝાંઝર કે શસ્ત્રાદિ આયુધો ખંડિત થયાં હોય તો તેને સુધરાવીને પુનઃ ક્રિયા વિધિવત્ સ્થાપન કરવી. પણ તેનો ત્યાગ ન કરો. ૭૨-૭૩-૭૪

स्थापित मूर्ति व्यंग खंडित हुई हो तो विसर्जन करके अन्य मूर्ति प्रतिष्ठ करके स्थापित करना. किन्तु अगर मूर्तिके नख, केश, अंगहार, कंठाभूषण, कंकण, कटिसूत्र, किरिट, कुंडल, वनमाला, वाहन. अश्व, नूपुर, झांझर, शस्त्रादि आयुध खंडित हुए हों तो उनको समुद्धार करके विधिवत् स्थापन करना. किन्तु त्याग नहीं करना । ७२–७३–७४

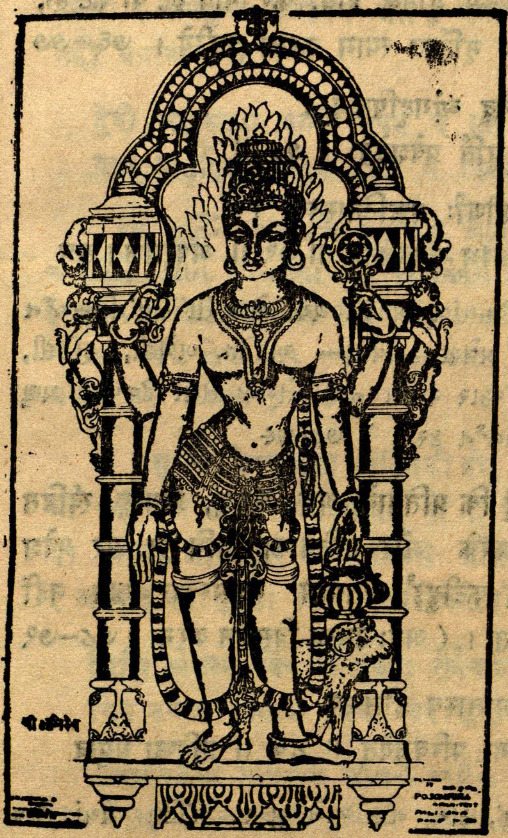
धातु रत्न विलेपोत्था व्यङ्ग संस्कारयोग्यक ।
काष्ट पाषाण जा भग्ना संस्कार हींनदेवता ॥ ७५ ॥ रुपमण्डन

ધાતુ કે રત્નની મૂર્તિ ખંડિત કે વાંકીચૂકી થઈ ગઈ હોયતો તે પણ સંસ્કાર યોગ્ય પૂજનિક જાણવી. પરંતુ પાષાણુ કે કાષ્ટની પ્રતિમા ખંડિત થઈ હોય તો તે સંસ્કારને યોગ્ય ન જાણુવી. (અન્ય ગ્રંથમાં ધાતુ, લેપ, ચુનાની પ્રતિમા વિકલાંગ ખંડિત થઇ હોય તેને ફેર સુધારી પૂજવાનું કહ્યું છે. પણ તે કયાં કેવા સ્થાને તે વિચારીને કરવું.) ७५

जंघाना तापसरुप अने युग्म स्वरुपो

अग्नीदेवनुं स्वरुप

धातु या रत्नकी प्रतिमा खंडित या टेढी मेढी हो गई हो तो भी संस्कार योग्य पूजनीक जानना. परन्तु पत्थर या लकडीकी मूर्ति खंडित हो गई हो तो वह फिर संस्कारके योग्य नहीं है। (अन्य ग्रन्थोमें धातु, लेप, चूनेकी प्रतिमा विकलांग हुइ हो तो फिर सुधार कर पूजनेका कहा है। पर कहां और किस स्थान पर यह सब सोचके कार्य करना।) ७५

दोषो लघुत्तरे बिंबे नैव त्याज्यं कदाचन ।
बाहुच्छेदे करच्छेदे पावच्छेदे तथैव च ॥ ७६ ॥
तथैव स्फुटिते भिन्ने यस्मिन्नवयवे गते ।
वैरूप्यं जायते यस्य तत् त्याज्यं प्रायशो भवेत् ॥७७॥ शिल्परत्नम्

श्री कुमार शिल्परत्न ग्रंथमां कहे छे के जे मूर्ति बहु दोष के विशेष खंडित न होय तेवी मूर्तिनो त्याग न करवो. परंतु जेमां हाथ, कांडु, पग तूटेलां होय के फाटेल होय, अवयव खंडित थया होय तेवी कदरूपी मूर्ति होय तो तेनो त्याग करवो. ७६-७७

शिल्प रत्न ग्रन्थमें कहते हैं कि जो मूर्ति बहु दोषी या विशेष खंडित न हो उसे त्यागना नहीं. पर जिस मूर्तिके हाथ, कर, पांव टूटे या फटे हो, अवयव खंडित हो एसी विरुप मूर्तिका त्याग करना चाहीये। ७६-७७

अङ्गोपाङ्गैश्च प्रत्याङ्गौ कथंचिद् व्यंगदूषिताम् ।
विसर्जयेत् तां प्रतिमामन्य मूर्तिं प्रवेशयेत् ॥ ७८ ॥

या खंडिताश्च दग्धाश्च विशीर्णाः स्फुटितास्तथा ।
न ता सां मंत्र संस्कारो गताश्च तत्रदेवताः ॥ ७९ ॥ अपराजित सूत्र

પ્રતિમાનાં અંગ, ઉપાંગ, પ્રત્યાંગ ખંડિત થયાં હોય તો તેનું વિસર્જન કરી બીજી પ્રતિમાનો વિધિથી પ્રવેશ કરાવવો— ખંડિત, બળેલી, ફાટેલી, કે તડકેલી પ્રતિમામાં મંત્ર સંસ્કાર રહેતા નથી. તેમજ તેમાં દેવપણું પણ રહેતું નથી. (તેથી તેનું વિસર્જન કરવું.) ૭૮-૭૯

अपराजितकार कहेते है कि प्रतिमाके अङ्ग, उपाङ्ग, प्रत्याङ्ग, खंडित हुए हो तो उसका विसर्जन करके और प्रतिमाका विधि पुरः सर प्रवेश कराना। खंडित, जलीहुई, फटीहुई प्रतिमामें मंत्रसंस्कार रहते नहीं और उसमें दैवत्व भी नहीं रहता। (अतः उसका विसर्जन करना) ७८-७९

बाहुपाद शिरोहीनां कर्णनासास्य हीनकम् ।
तादृशां परिवाराणां प्रतिमा परिवर्जयेत् ॥ ८० ॥ प्रतिष्ठा मयुख

જેના હાથ, પગ, માથું, કાન, નાક અને મુખ ખંડિત થયાં હોય તેવી પ્રતિમા તેમજ તેવાં પરિવાર (પરિકર)નો પણ ત્યાગ કરવો. ૮૦

प्रतिष्ठा मयुखकारने कहा है कि जिन मूर्तिके हाथ, पांव, शिर, कान, नाक और मुख खंडित हुए हो ऐसी प्रतिमा और उसके परिवार (मुख प्रतिमाके इंर्दगिर्द परिकर) का भी त्याग करना। ८०

क्वचित्तु बाल सदृशं सदैव तरुणां वपुः ।
मूर्तिनां कल्पयेच्छिल्पी न वृद्ध सदृशं क्वचित् ॥ ८१ ॥ शुक्राचार्य

શિલ્પીએ મૂર્તિનું સ્વરૂપ હમેશાં તરુણ-જુવાન બનાવવું. કદાચ કોઈ વેળા બાળક જેવું બનાવવું પડે પરંતુ કોઈપણ વેળા વૃદ્ધ સ્વરૂપ (પૂજનીય) મૂર્તિનું બનાવવું નહિ. ૮૧

शिल्पिने मूर्तिका स्वरुप हमेशा तरूण—युवान बनाना, कभी बाल-स्वरुप (बालकृष्ण गजानन जेसे) बनाना किन्तु जइफ=वृद्ध स्वरुप कभी नही बनाना । ८१

देवो भ्रष्टास्तथा भग्नो विषमे च तटे स्थितः ।
यथा प्रतिष्ठितश्चार्यैस्तत्र दोषो न विद्यते ॥ ८२ ॥ अपराजित सूत्र

દેવ મૂર્તિને અસુરોએ ભ્રષ્ટ કરી હોય, ખંડિત કરી હોય, તેવું વિષમ જંગલનું સ્થાન કે નદીના તટ પર વિષમ સ્થિતિમાં હોય તો તેને આર્ય (પૂજ્ય) લોકોએ જેવી રીતે પ્રતિષ્ઠા કરી હોય તેવો જીર્ણોદ્ધાર કરી ફરી પ્રતિષ્ઠા કરવી તેમાં દોષ નથી. (અપવાદ રૂપ સૂત્રનો વિકટ પરિસ્થિતિમાં પ્રયોગ કરી શકાય.) ૮૨

असुरोने देवमूर्तिको खंडितकी हो, भ्रष्टकी हो एसा जंगल स्थान हो या नदी तट पर विषम स्थितिमें हो तो आर्य लोगोंने जिसकी प्रतिष्ठा की हो उसका जीर्णोद्धार करके फिरसे प्रतिष्टा करनेमें कोइ दोष नहीं । (अपवाद रुप सूत्रका विकट परिस्थितिमें उपयोग करना चाहिये) ८२

भित्ति संलग्न बिंब च पुरुषः सर्वथाऽशुभः ।
चित्र मयाश्च नागाद्य भित्तौ चैव शुभावहाः ॥ ८३ ॥ आचारदीनकर

ગર્ભગૃહમાં પાછળની ભીંતને અડીને પ્રમુખ દેવ પ્રતિમા કે શ્રેષ્ઠ પુરુષની મૂર્તિ બેસારવાથી હમેશાં અશુભ ફળ દે છે, પરંતુ ચિત્રમય દેવ દેવી કે નાગ આદિ ભીંતને અડીને હોય તો તે શુભ જાણવું. ૮૩

गर्भगृहमें पीछकी दिवारको छुकर मुख्य देव या श्रेष्ठ पुरुषकी मूर्ति बिठानेसें हमेशा अशुभ होता है । किन्तु चित्रमयदेव देवियां नाग आदि दीवारसे संलग्न होवे तो शुभ है । ८३

आयुध जिन देवानां केशांतदधिकं न हि ।
कृते कारयित्वा स्वामी गृहकर्ता विनश्यति ॥ ८४ ॥ आचारदीनकर

જિનશાસનમાં કહેલા ચાર નિયકા (૧) ભૂવનપતિ (૨) વ્યંતર (૩) જ્યોતિષી (૪) વૈમાનિક એ ચારે યોનીના દેવોની મૂર્તિઓનાં શસ્ત્ર કેશાન્ત (માથા સુધી)થી અધિક ઊંચા કરવાં નહિ. જો અધિક કરે તો કરાવનાર

સ્વામી ઘર અને કરનારનો વિનાશ થાય છે. (નોટ : આ નિયમ જિન-દેવોના વિષયમાં હશે. રૌદ્ર પ્રતિમા ચંડી, કાળી, ભૈરવ, ક્ષેત્રપાલાદિ દેવ-દેવીઓના વિષયમાં આ નિયમ કદાચ ન પણ જળવાય. તેમ પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં જોવાય છે. જૈનદર્શનમાં તેમ હોય.) ૮૪

जिनशासनमें कहे हुए चार निकाय-(१) भुवनपति (२) व्यंतर (३) ज्योतिषी (४) वैमानिक-इन चार योनियोके देवोकी मूर्तिके शास्त्र के प्रान्तसे अधिक ऊंचे न करना वर्ना कराने वाला स्वामि, गृह और करने वालेका नाश होता है।

(नोट : रौद्र प्रतिमा भैरवचंडी क्षेत्रपालादि देव देवीयांके बारेमें यह नियम पालित नहि हो. एसा प्राचिन मूर्तिओंसे दीखाता है) ८४

जीर्णोद्धारादि कार्यमें प्रतिमा उत्थापन बारेमें :—

प्रासाद प्रतिमोत्थानंश्चरे लग्ने शुभेदिने ।
लंचेन चालयेद् देवं सर्व दोष विवर्जिते ॥ ८५ ॥

लंचनं च गजाश्वस्य रुपकं वज्रकं तथा ।
शिल्पिना ह्रियते दोषा सर्वकाम फलप्रदम् ॥ ८६ ॥

દોષ રહિત એવા શુભ દિવસે ચળ લગ્નમાં પ્રાસાદની પ્રતિમાનું ઉત્થાપન કરવું, પ્રથમ લંચન વડે દેવને ચલિત કરવા, હાથી કે અશ્વનું ચાંદીનું કે વજ્રનું લંચન સર્વ કામનાને ફળ દેનારૂં છે. આ રીતે લંચનથી પ્રતિમા ઉત્થાપન સારા શિલ્પી દ્વારા કરાવવાથી દોષ લાગતો નથી. ૮૫-૮૬

दोष रहित शुभदिनको चल लग्नमें प्रासादकी प्रतिमाका उत्थापन-करना. प्रथम लंचनसें देवको चलित करना. हाथी, अश्व, रंजत या वज्रका लंचन सर्वकामनाओका फलदाता है. इस तरह लंचनसें प्रतिमोत्थापन किसी अच्छे शिल्पि द्वारा करानेसें दोष नहीं लगता। ८५-८६

सोमपुरा स्व हस्तेन संचरे देवशुद्धये ।
शिल्पि हस्ते कृते सौख्य शुद्र वर्ण विवर्जयेत् ॥ ८७ ॥

સોમપુરા જ્ઞાતિના શિલ્પીના હાથથી દેવ શુદ્ધિ કરવી, કેમકે સોમપુરા શિલ્પીની તે શુદ્ધિ સુખકારક થાય છે. દેવ શુદ્ધિના કાર્યમાં શુદ્રવર્ણને તજવો. ૮૭

सोमपुरा ज्ञातिके शिल्पिसें देवशुद्धि कराना क्योंकि उससें सुख प्राप्त होता है. देव शुद्धिके कार्यमें शुद्र त्याज्य है । ८७

वापिकूप तडागादि प्रासाद भवनादि च ।
जीर्णान्युद्धारयेद्यस्तु पुण्यमष्टगुणं लभेत् ॥ ८८ ॥

જીર્ણ થયેલાં જળાશયો-વાવ, કૂવા, તળાવો, પ્રાસાદ અને ઘર આદિ જીર્ણોદ્ધાર કરવાથી જે પુણ્ય નવાથી થાય તેનાથી આઠ ગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૮

जर्जरित जलाशय-वावडी, कुआ, तालाव-देवमंदिर और मकानादिका जिर्णोद्धार करनेसे नया करानेसे आठ गुणा पुण्य प्राप्त होता है । ८८

अचाल्यं चालयेद्वास्तु विप्रवास्तु शिवालयम् ।
न चालयेत् सर्वदा तं हि चलिते राष्ट्र् विभ्रम ॥ ८९ ॥

જે વાસ્તુ ન પડે તેવું હોય, બ્રાહ્મણનું ઘર કે શિવાલય ચાળવવું (પાડવું) નહીં, જો તે પાડે તો સર્વદેશનો અને રાષ્ટ્રનો નાશ થાય. ૮૯

जो वास्तु गिरे एसा न हो, ब्राह्मणका घर या शिवालय इन सबको गिराना नहिं । अगर गिरावे तो देश और राष्ट्रका नाश होता है । ८९

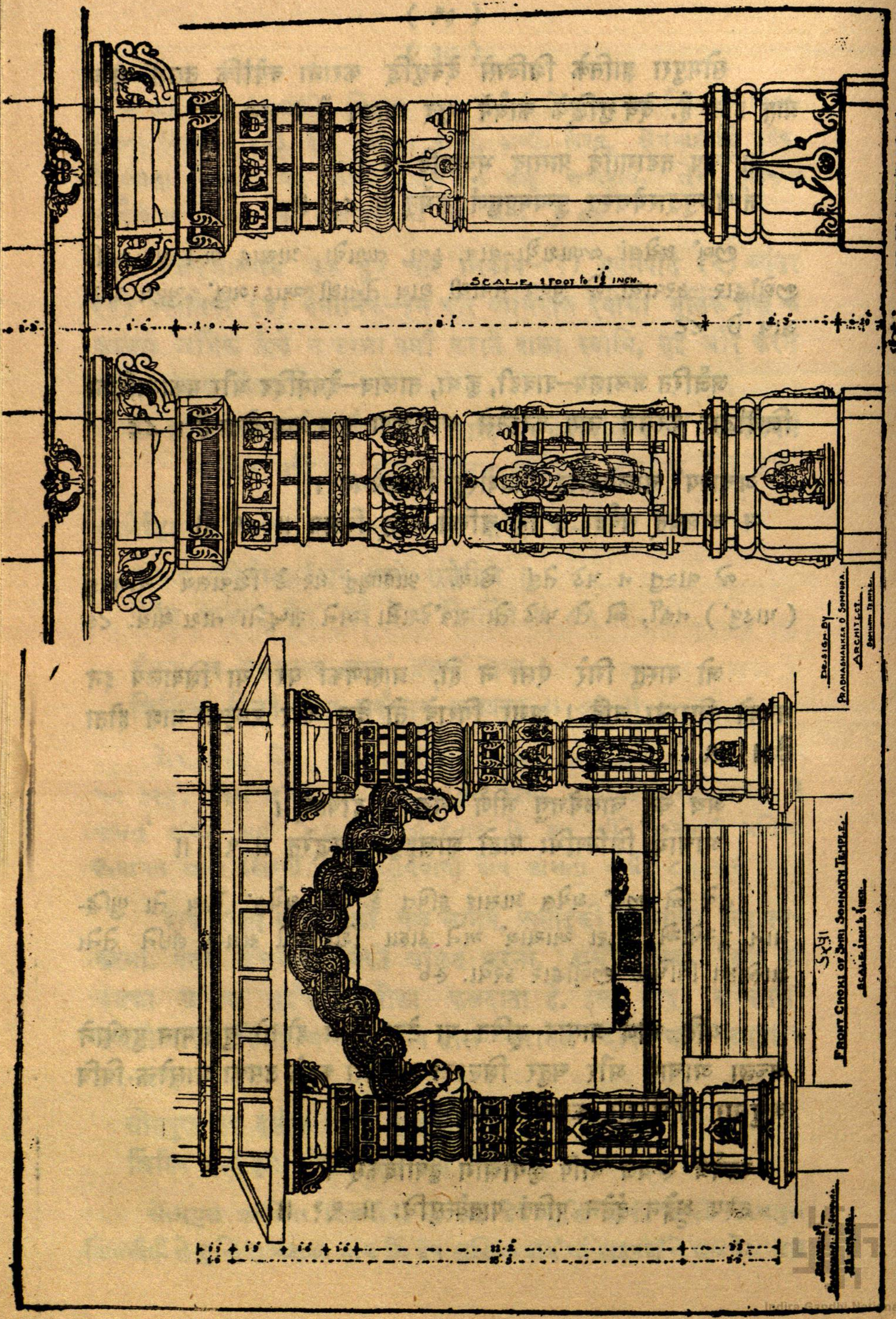
अथ चेत् चालयेत्तु जीर्णं व्यङ्ग च दूषितम् ।
आचार्यैं शिल्पिभिः प्राज्ञो शास्त्रदृष्ट्या समुद्धरेत् ॥ ९० ॥

હવે જો જીર્ણ થયેલ પ્રાસાદ દૂષિત કે વાંકુ થયેલું હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સારા આચાર્ય અને ડાહ્યા શિલ્પીની સલાહ લઈને તેનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જીર્ણોદ્ધાર કરવો. ૯૦

यदि जीर्ण प्रासाद दूषित या टेढा हुआ हो तो बुद्धिमान पुरुषोने अच्छा आचार्य और चतुर शिल्पका मशविरा करके उसका शास्त्रोक्त विधि अनुसार जीर्णोद्धार करना । ९०

स्वर्णजं रूप्यजं वापि कुर्यान्नाग वृषादिकम् ।
तस्य शृङ्गेन दंतेन पतितं पातयेत्सुधिः ॥ ९१ ॥

स्तंभो द्वार अने तोरण

શુભ મુહૂર્તમાં જીર્ણોદ્ધારનો પ્રારંભ કરવો. વાસ્તુનું દેવનું પૂજન અને શિલ્પીને સંતુષ્ટ કરીને સોના કે ચાંદીના હાથીના દંતૂશળ કે નંદીના શીંગડાથી પહેલું પાડવાનો પ્રારંભ કરવો. ૯૧

शुभमुहूर्तमें जीर्णोद्धारका प्रारंभ करना वास्तुदेवका पूजन और शिल्पीको संतुष्ट करके सुवर्ण या चांदीके हस्तीदंत या नंदीके सींगसे गिरे हुएको गिराकर जिर्णोद्धारका प्रारंभ करना । ९१

१३ तद्रूपं तत्प्रमाणं च पूर्वसूत्रं न चालयेत् ।
हीने तु जायते हानिरधिके स्वजन क्षयः ॥ ९२ ॥

જીર્ણોદ્ધાર કરતાં જૂનું જે માપનું હોય તેટલા જ માપનું કરવું તેનું પૂર્વનું સૂત્ર ચાળવવું નહિ. જો પહેલાના જૂનાથી ઓછું કરે તો હાનિ-નુકશાન થાય અને વધુ કરે તો પોતાના કુટુંબનો નાશ થાય. ૯૨

जीर्णोद्धार करनेसे जिस प्रमाण=मापका हो ईतने ही प्रमाणका करना. पहेलेका सूत्र चलायमान नहीं करना. यदि कम हो जाय तो हानिकर्ता है और जास्ती हो जायतो स्वपरिवारका नाश होता है । ९२

वास्तु द्रव्याधिकं कुर्यात् मृत्काष्टे शैलजंहिवा ।
शैलजे धातुजे चैव धातुजे रत्नजं तथा ॥ ९३ ॥

પ્રાસાદાદિ વાસ્તુ કાર્યનો જીર્ણોદ્ધાર કરતાં જે દ્રવ્ય હોય તેનાથી અધિક દ્રવ્યનું કરવું એટલે માટીનું હોય તો ઈંટ લાકડાનું કરવું, લાકડાનું હોય તો પાષાણનું કરવું. પાષાણનું હોય તો ધાતુનું કરવું અને ધાતુનું હોય તો

---

૧૩ જીર્ણોદ્ધારમાં દિગ્મુઢનો દોષ નથી. તેમજ જીર્ણમાં આય નક્ષત્રાદિ ગણિત પણ મેળવવાની જરૂર નથી. તે રીતે તેમાં દોષ ગણાય તેમ શાસ્ત્રકારો આજ્ઞા કરે છે. જીર્ણ તેથી નાનું કે મોટું ન કરવું. જે વસ્તુનું હોય તેથી હીન વસ્તુનું ન કરવું તેમજ અન્ય સ્થળની બીજા સ્થળની લાવીને નવામાં ન વાપરવી.

संकोचे मरणं प्रोक्तं विस्तारे तु भयक्षयम् ।
न द्रव्यं श्रेष्ठ द्रव्यं वा तत्कार्यं तत्प्रमाणकम् ॥ गरूडपुराण

जीर्णोद्धारमें दिग्मुढ का दोष नहि, और आय नक्षत्रादि गणित मिलानेकी आवश्यकता न है एसी शास्त्राज्ञा है । पुरानासे छोटा न करना. पुराना वस्तु से हीन वस्तु उपयोगमें न लेना दुसरे पुराने मकानका पाषाण या काष्टादि नये मकानमें उपयोग न करना ।

રત્નનું કરવું તેમ દ્રવ્યાધિક કરવું પણ હીન દ્રવ્યનું ન કરવું. વાસ્તુદ્રવ્ય–બીલ્ડીંગ મટીરીયલ્સ–માટી, લાકડું, પથ્થર, ચુનો વગેરે. ૯૩

प्रासादादि वास्तुका जिर्णोद्धार करते समय जो वास्तु द्रव्यका हो इससे अधिक द्रव्यका करना. अर्थात्–मीट्टीका होतो ईंट लकडीका, लकडीका होतो पाषाणका, पाषाणका होतो धातुका, धातुका होतो रत्नका करना. एसे वास्तुद्रव्याधिक होना चाहिये. हीनद्रव्यका नहीं करना। (वास्तुद्रव्य=बील्डींग मटीरीयल्स). ९३

अन्यवास्तु च्युतंद्रव्यमन्यवास्तौ न योजयेत् ।
प्रासादे न भवेत् पूजा गृहे च न वसेन्नरः ॥ ९४ ॥

કોઈ એક ભવન કે પ્રાસાદના સારૂ લાવેલા કે જૂનું પાડીને લાવેલા કે પડી ગયેલા વાસ્તુ દ્રવ્ય પાષાણુ–લાકડું, ઈંટ વગેરે બીજા ભવન કે દેવાલયના કામમાં વાપરવા નહિ. જો બીજાનું વાપરે તો પ્રાસાદ હોયતો દેવપૂજા પ્રતિષ્ઠા થાય નહિ અને ભવન=ઘર હોય તો તેમાં વસનારો ન રહે. ૯૪

एक भवन या प्रासादके लिये लायेहुए या उसके गिरे गिरायेहुए वास्तुद्रव्य पत्थर लकडी ईंट इत्यादिका उपयोग और देवालय या भवन=घरके लिये इस्तेमाल नहीं करना चाहिये. अगर उपयोग करे तो इस प्रासादमें देवपूजा प्रतिष्ठा नहीं हो सकती. मकान हो तो उसमें गृहस्थ सुखपूर्वक वास नहीं कर सके । ९४

॥ अथ गृहवेधः ॥[14]

[1]तलवेधस्[2]तालवेधो [3]दृष्टिवेधस्तथैव च ।
[4]तुलावेधस्तथा.......[5]धा [6]स्तंभवेधो तिस्फटः ॥ ९५ ॥

[7]मर्मवेधो [8]मार्गवेधो [9]वृक्षवेधस्तथा पुनः ।
[10]छायावेध [11].......... [12]द्वारवेध [13]स्वरवेधस्तथैव च ॥ ९६ ॥

[14]कीलवेधस्तथा [15]कोणा [16]भ्रमवेध स्तथैव च ।
[17]दीपालयं च [18]कूपवेधश्च [19]देवस्थानं परित्यजेत् ॥ ९७ ॥

१ તલવેધ-પાંચ પ્રકારે કહ્યા છે : (૧) ઘરની કુંભી ઉંબરા એક સૂત્રમાં ન હોય (૨) ઘરના ઉતરંગ વાઢ (દ્વાર, બારી, જાળી, કબાટ વગેરેના) સમસૂત્રમાં ન હોય (૩) મૂળ ઘર કે ગર્ભગૃહ કરતાં ઓસરી કે મંડપ ચોકી ઊંચાં હોય તે (૪) પૂર્વમાં આગળ ઊંચું હોય ને પશ્ચિમમાં ઢાળ હોય તે (પ્લવ દોષ) ઘરની જમીનથી આસપાસની જમીન ઊંચી હોય-અર્થાત્ ઘર ખાડામાં હોય-તે બધા તલવેધ દોષ જાણવા.

१ तलवेध–पांच प्रकारे (१) घरकी कुंभी उदंबर एक सूत्रमें न हो (२) घरका द्वार, जाली, बारी कवाटका उतरंग वाढ समसूत्रमें न हो

१४ વડીલોની નોંધપોથી પરથી લીધેલું-
पूर्वजे पुरखोको रोजनिशीसे लिया है ।

(३) मुख्य घर या गर्भगृहसे बरामदा या मंडप चोकी ऊंचा हों
(४) जमीन पूर्वमें ऊंची हो और पच्छममें नीची हो (प्लवदोष)
(५) मकानके आसपासकी भूमि ऊंची हो–घर खड्डेमें हो–वे सब तलवेध समजना ।

२ તાલવેધ–બે પ્રકારે કહ્યા છે : (૧) જે ઘર કે મંદિરના જાળીયા, ગોખલા, દ્વાર, કબાટ એ સર્વના ઉપરના તળ એક સૂત્રમાં ન હોય તે (૨) એકજ ખંડમાં પાટડા, પીઢીયા, એકજ સૂત્રમાં ન હોય તે અગર નાના મોટા કે ઊંચા નીચા હોય તે તાલવેધ જાણવો.

२ तालवेध–दो प्रकारके (१) जिस घर या मंदिरकी खीडकियां द्वार, अलमारी आदि के उपरके तल एक सूत्रमें न हों (२) एक ही कमरेमें पाट=बीम-धरन-पीठ एक सूत्रमें न हो या तो छोटे मोटे हो या ऊंचा नीचा हो. इन सबको तालवेध कहते है ।

૩ દૃષ્ટિવેધ–દૃષ્ટિવેધ ૭ પ્રકારના કહ્યા છે : (૧) ઘરધણીની દૃષ્ટિ આગળના ભાગે જતી ન હોય (૨) મૂળ ઘરની સામેના ભાગનું દ્વાર વધુ નીચું હોય (૩) પ્રાસાદમાં દેવતાઓની દૃષ્ટિ દ્વારના શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયત સ્થાને ન હોય (૪) જે ઘર દેખતાંજ અરુચિકર કે ભયંકર લાગતું હોય (૫) એક મુખ્ય ઘરના દ્વારની સામે બીજાના મુખ્ય ઘરનું દ્વાર આવતું હોય (૬) ઘરના દ્વાર સામે બીજું દ્વાર બમણું હોવ (૭) એક ઘરની અન્ય ઘરવાળા ચેષ્ટા જોઇ શકતા હોય તે દૃષ્ટિવેધ જાણવો.

३ द्रष्टिवेध–सात प्रकारके (१) मकान मालिककी द्रष्टि आगेके भागमें पडती न हो (२) मूलघरके सामनेके भागका द्वार बहुत नीचा हो (३) प्रासादमें द्वारके विभागमें शास्त्रमें कहेहुए नियत स्थान पर देवकी द्रष्टि न हो (४) जिस घर देखने ही घृणा या भय पैदा होता हो (५) मुख्य घरके द्वारके सामने औरके मुख्य घरका द्वार आता हो (६) घरके दरवाजेके सामने अन्य द्वार दो गुना हो (७) एक घर वालोंकी चेष्टा अन्य घरवालो देख सकते हो–इन सब द्रष्टिवेध कहा है ।

૪ તુલાવેધ-ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે : (૧) એક પાટ ઉપર બીજો પાટ આડો આવે અને ત્યાં સ્તંભ ન મૂકેલ હોય તે (૨) નીચે ઉપરના માળના પાટ ઓછાવત્તાં કે પ્રમાણહીન હોય તે (૩) પીઢીયાં (બડોદ) કે પાટડા (બીમ) ઊંચાનીચા હોય તે સર્વ તુલાવેધ જાણવા.

४ तुलावेध—तीन प्रकारके (१) एक पाट (धरन) के उपर दूसरा पाट (धरन) आता हो और जहां स्तंभ न रखा हो (२) नीचे उपर भूमिका पाट कमी जास्ती हो या प्रमाणसें हीन अधिक हो (३) पाट (धरन) बडोद ऊंचे नीचे हो—ये सब तुलावेध कहलाते है ।

૫ ... ...

....

૬ સ્તંભવેધ-પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે : (૧) એકજ પંક્તિના સ્તંભો જાડાઈમાં અસમાનતા (ઓછાવત્તા) હોય (૨) પંક્તિમાં ન હોય તે (૩) દ્વાર કે બારીજાળી સામે સ્તંભ હોય (૪) યોગ્ય સ્થાને પદમાં ન હોય તે (૫) ઘરના વચ્ચેના ભાગમાં હોય તે-હૃદય શલ્ય સ્તંભ વેધ જાણવો.

६ पांच प्रकारके स्तंभवेध—(१) एक ही पंक्तिमें आयेहुए स्तंभोकी मोटाइ कमी जास्ती हो (२) पंक्तिमें न हो (३) द्वार खीडकी या जालीके सामने स्तंभ हो (४) योग्य स्थान पर पदमें न हो (५) घरके मध्य भागमें हो—जिसे हृदय शल्य कहते हैं—ये स्तंभवेध है ।

૭ મર્મવેધ—પ્રાસાદ કે ભવનની જમીન પર ઊંધો સૂતેલો વાસ્તુ પુરુષ કલ્પેલો છે. તેનાં મર્મ સ્થાન પર ભીંત, થાંભલો કે પાટ આવે તે મર્મવેધ જાણવો.

७ मर्मवेध—भवनकी जमीनमें औंधा सोया हुआ वास्तुपुरुष कल्पीत है. उसके मर्मस्थान पर दीवार, खंभा, पाट (वीम) आजावे उसे मर्म जानना ।

૮ માર્ગવેધ—ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે : (૧) મકાન ઘરના મુખ્ય દ્વાર સીધી લાઇનમાં રાજમાર્ગ હોય તે (૨) ઘરમાં કે ઘરના ભાગમાં થઇને બીજાનો રાહદારીનો માર્ગ હોય તે (૩) જોડેના એ ઘરને એકજ માર્ગ હોય તે માર્ગવેધ જાણવો.

८ मार्गवेध—तीन प्रकारके—(१) मकानके मुख्य द्वार सामने सिद्धि रेखामें गली मार्ग हो (२) घरमें या घरके कोइ भागमें होकर औरोंका राहदारियोंका रास्ता हो (३) जोटे युग्म घरोंके लिये एक ही रास्ता हो उसे मार्गवेध जानना.

૯ વૃક્ષવેધ—ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે : (૧) ઘરના દ્વારની સામે નિષિદ્ધ વૃક્ષ હોય તે (૨) નિષિધ વૃક્ષો ઘરની ચારે દિશામાં હોય તે (૩) ભૂત પ્રેતાદિના વાસવાળું ઘર સમીપમાં હોય તે વૃક્ષવેધ જાણવો.

९ वृक्षवेध—तीन प्रकारके (१) घरके द्वारके सामने निषिध वृक्ष हो (२) घरकी चारों ओर निषिध वृक्ष हो (३) भूत प्रेतादिका वासवाला वृक्ष घरकी समीप हो वह वृक्षवेध जानना ।

૧૦ છાયાવેધ—ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે : (૧) ઘર-ભવન ઉપર વૃક્ષની (૩) દેવાલયની ધ્વજાની (૩) ભવન-ઘરની છાયા કૂપ-કૂવામાં પડે તે છાયાવેધ જાણવો. પરંતુ જો દિવસના બીજા કે ત્રીજા પ્રહરની છાયા પડે તેનો દોષ જાણવો, અન્ય સમયનો દોષ નથી.

१० छायावेध—तीन प्रकारके—(१) भवन-घर पर वृक्षकी छाया (२) देवालयकी ध्वजाकी (३) भयन-घरके प्रासादकी छाया कुअेमें पडती हो. किन्तु दिनके दूसरे या तीसरे प्रहरकी छाया पडे यह दोष जानना. अन्य समयकी छायाका दोष नही है ।

११ ....

....

१२ દ્વારવેધ–ચાર પ્રકારના કહ્યા છે : (૧) ઘરના ગર્ભે દ્વાર મૂકે (૨) ઘરથી નીચેની ભૂમિમાં પછીતે કે કરામાં દ્વાર મૂકે (૩) એક પંક્તિના દ્વારો જાળી બારીઓ આઘા પાછા મૂકી "શાખગળ" થાય તો તે (૪) ઘરની સામે સ્તંભ કે ખૂણે માર્ગ, કૂવો, અરટ, ઘાણી, ખાળ (ગટર) દેવસ્થાન, પાટડો કે ભીંત આવે તો તે દ્વારવેધ જાણવો. (જો કે પરસ્પર આગળ કહ્યા છે.)

१२ द्वारवेध–चार प्रकारके (१) घरके गर्भ मध्य भागमें द्वार रखा हो (२) घरकीं पहेली भूमिमें दीवार (पृष्ठ भागमें) में या यक्ष=करेमें द्वार हो (३) एक ही पंक्तिके द्वार जालीं खीडकी ज्योंत्यों रखकर 'शाखगल' हो (४) घरके सामने स्तंभ, कौमा, रास्ता, कूआं, अरट=घानी, गटर (मोरी) देवस्थान, पाट (बीम) दीवार आजाय तो द्वारवेध होता है । (ये सब परस्पर वेध आगे कहे हैं)

१३ સ્વરવેધ–કમાડ ઉઘાડતાં વાસતાં અવાજ કરે અકસ્માત અવાજ કરે તે સ્વરવેધ જાણવો.

१३ स्वरवेध–किंबाड उघाड-बंध करते समय आवाज करे या अकस्मात आवाज करे यह स्वरवेध जानना ।

१४ કીલવેધ—ઘરના મુખ્ય દ્વારની સામે કે ઉપર ખીલી, ખુંટી કે ઘોડા મધ્ય ગર્ભમાં હોય તે કીલવેધ જાણવો.

१४ कीलवेध–घरके मुख्य द्वारके सामने या उपर कील खूंटा या घोडा मध्य गर्भमें हो वह कीलवेध कहा है ।

१५ કોણવેધ—ઘર કે પ્રાસાદના દ્વાર સામે કે પદમાં જો સામે ખૂણો પડતો હોય તે કોણવેધ જાણવો.

१५ कोणवेध–घर या प्रासादके द्वार सामने या पदमें सामने कौन हो तो यह कोनवेध कहते है ।

१६ ભ્રમવેધ—ઘરના મુખ્ય દ્વારની સામે અરટ, ઘાણી યા રેંટ હોય તે ભ્રમવેધ જાણવો.

१६ भ्रमवेध–घरके मुख्य द्वारके सामने अरट, घाणी या रहेंट हो तो वह भ्रमवेध समझना ।

૧૭ દીપાલયવેધ—ઘરની જમણી બાજુ ઘરના દ્વારની અર્ગલા (ભોગળ) સમસૂત્રે દીવાનું ચાડું ન હોય તો દીવાલયવેધ જાણવો.

१७ दीपालयवेध–घरका दाहिनी और घरकी द्वारकी अर्गलाके समसूत्रमें दीपस्थान न रखा हो तो वह दीपालयवेध जानना ।

૧૮ કૂપવેધ—ઘરના સામે કૂવો હોય અગર તેમાં કૂવામાં છાયા પડે તેવું ઘર હોય તે કૂપવેધ જાણવો.

१८ कूपवेध–भवनके सामने कुआं हो या कुओमें छाया पडती हो वहा कूपवेध ।

૧૯ દેવસ્થાનવેધ—બે પ્રકારના કહ્યા છે : (૧) ઘરના સામે કોઈપણ દેવનું સ્થાનક હોય (૨) દેવ દેવીના દેવમંદિરથી કહેલી દિશાથી ઉલટી રીતે જો ઘર હોય તે દેવસ્થાનવેધ જાણવો.

१९ देवस्थानवेध–दो प्रकारके (१) भवनके सामने किसी देवका स्थानक हो (२) देवदेवीके मंदिरसें कहीहुइ दिशासे उलटी दीशामें भवन हो वह देवस्थानवेध ।

એવા એવા અનેક પ્રકારના વેધ પ્રયત્નથી તજવા.

एसे एसे अनेक प्रकारके वेध प्रयत्नसे छोडना ।

गृहपृष्टि पूर्वं भूमिषु स्वामि द्रष्टि यदाभवेत् ।
तदागृहपते मृत्यु विश्वकर्मा प्रभाषितम् ॥ ९८ ॥

ઘરની પહેલી ભૂમિના આગલા ભાગથી જો ઘરધણીની દૃષ્ટિ પાછલા ભાગ તરફ પડે તો તે ઘરધણીનું મૃત્યુ થાય તેમ શ્રી વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. (એટલે પહેલી ભૂમિમાં પછી તે દ્વાર ન મૂકવું.) ૯૮

भवनकी पहली भूमिके अगले भागसे मकान मालिककी द्रष्टि पीछले भागकी ओर पडे तो गृहपतिकी मृत्यु होती है असा श्री विश्वकर्माने कहा हैं । इससे पहली भूमिमें पृष्ठमें द्वार न रखना । ९८

श्री विश्वकर्मा प्रकाशोक्त वेध–

अतः परं प्रवक्ष्यामि गृहाणां वेध निर्णयम् ।

१ २ ३ ४ ५
अन्धकं रुधिरं चैव कुब्जं काणं बधिरकम् ॥ ९९ ॥

६ ७ ८ ९
दिग्वक्रं चिपिट्टं चैव व्यंङ्गजं मुरजं तथा ।

१० ११ १२ १३
कुटिल कुट्टकं चैव सुप्तं च शंखपालकम् ॥ १०० ॥

१४ १५ १६
विघटं च तथा कंकं कैंकरं षोडशं स्मृतम् ।

હવે ઘરોના વેધ નિર્ણય હું કહું છું : (૧) અંધક (૨) રૂધિર (૩) કુબ્જ (૪) કાણ (૫) બધિર (૬) દિવક્ર (૭) ચિપિટ્ટ (૮) વ્યંગ (૯) મુરજ (૧૦) કુટિલ (૧૧) કુટ્ટક (૧૨) સુપ્ત (૧૩) શંખપાલ (૧૪) વિઘટ (૧૫) કંક (૧૬) કેકર–એમ સોળ પ્રકારના (ઘરના અંતર સ્થિત) વેધ જાણવા. ૯૯–૧૦૦

अब मकानके वेधका निर्णय कहता हूं : (१) अंधक (२) रुधिर (३) कुब्ज (४) काण (५) बधिर (६) दिग्वक्र (७) चिपिट्ट (८) व्यंङ्ग (९) मुरज (१०) कुटिल (११) कुट्टक (१२) सुप्त (१३) शंखपाल (१४) विघट (१५) कंक (१६) कैकर. इस तरह सोल प्रकारके (घरके अंतरस्थित) वेध है । ९९–१००

अन्धकं छिद्रहीनं च विच्छिद्रं दिशिकाणकम् ॥ १०१ ॥

हिनांगं कुब्जकं चैव पृथ्वी द्वारं बधिरकम् ।
रंध्रं विकीर्णान्दिग्वक्रं रुधिरं च विपद्गतम् ॥ १०२ ॥

જે ઘર જાળી, બારી કે ખાળ વગરનું હોય તે અંધક ગણવું, દિશાઓમાં વિછિદ્ર હોય તે કાણવેધવાળું, અંગહીન સરખી બાજુ ન હોય તે કુબ્જક (કુબડું) વેધવાળું, જેનું દ્વાર જમીનમાં દબાયેલું ઊંડું હોય તે બધિરવેધવાળું, જ્યાં જ્યાં છિદ્ર–બહુ બારી બારણાં હોય અને વિકર્ણ દિશામાં (કાટખૂણે ન હોય) ન હોય તે દિગ્વક્ર વેધવાળું, બરાબર પદમાં મૂકાયેલ ન હોય રુધિરવેધવાળું. ૧૦૧–૨

जो घर जाली, खिडकी या मोरी वगरका हो वह अंधक, दिशाओमें विछिद्र हो वह काणवेध, अंगहीन असमान बाजूवाला हो वह कुब्जक (कुरूप), जिसका द्वार जमीनमें गडा हुए गहरा हो वह बधिर, जहां जहां बहुत बारियां हो और विकीर्ण दिशामें (समकोन न हो) न हो वह दिग्वक्र, बराबर पदमें रखा न हो वह रुधिर वेधवाला जानना ॥ १०१-२

तुङ्गहीनं च चिपिटं व्यङ्ग चानर्थं दर्शनम् ।
पार्श्वोन्नतं च मुरजं कुटिलं तालहीनकम् ॥ १०३ ॥

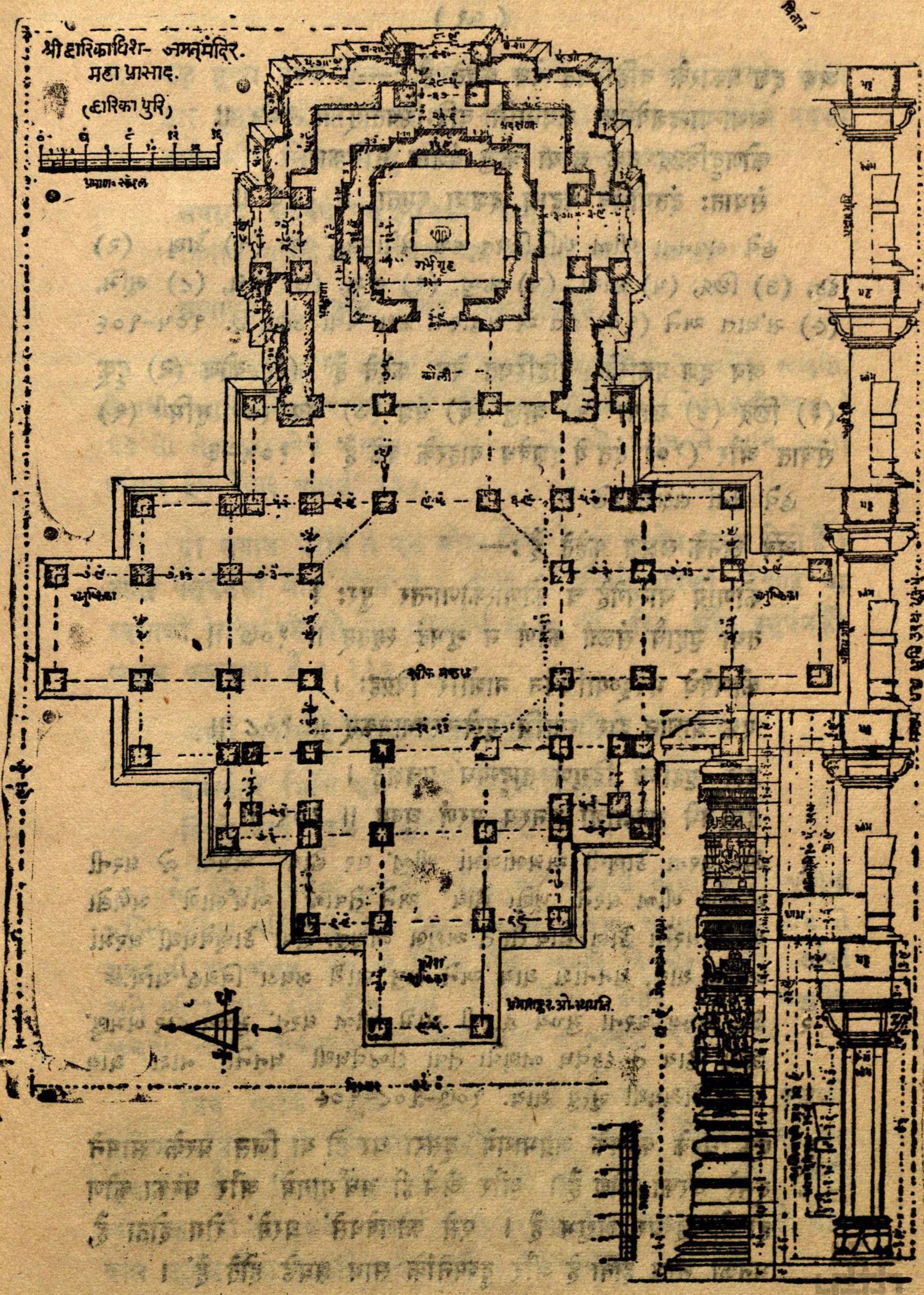
પ્રમાણુથી ઓછી ઊંચાઈવાળું, ચપટા જેવું હોય તે ચિપટવેધવાળું જાણવું, જે જોતાંજ અર્થ વગરના જેવું દેખાય તેવું વાંકું હોય તે મુરજ વેધવાળું, તાલમાનથી હીન હોય તે કુટિલવેધવાળું. ૧૦૩

प्रमाणसे ऊंचाई कम हो चिपट जैसा हो वह चिपट वेधवाला, देखनेसे ही जो अर्थहीन दिखता हो एसा टेढा हो वह व्यङ्गवेध, जिन घर बगलमें ऊंचा हो वह मुरजवेध, और तालमानसे हीन हो उसे कुटिलवेध समझना । १०३

शंखपालं जंघाहीनं दिग्वक्रं विकटं स्मृतम् ।
पार्श्वहीन तथा कंकं कैकरं च हलोन्नतम् ॥ १०४ ॥
इत्येते अधमाः प्रोक्ता वर्जनीयाः प्रयत्नतः

જે ઘર જંઘા-પ્લીંથ વગરનું કે બહુ ઓછા પરથારવાળું હોય તે શંખપાલ વેધવાળું જાણવું, દિશામાં વાંકું ચૂકું હોય તે વિકટવેધવાળું, પડખાં જે ઘરના હીન જેવા હોય તે કંકવેધવાળું, જે ઘર હળની જેવું ઉન્નત ઊંચું હોય તે કૈકરવેધવાળું ભવન જાણવું. તે રીતે સોળ પ્રકારના અધમવેધ કહ્યા તે વેધો પ્રયત્ન કરી તજવાં. ૧૦૪

जंघा यानी प्लींथ हीन हो वह शंखपालवेध, दिशामां टेढामेढा हो वह विकटवेध, जिस घरकी बगले पार्श्व नीची हो वह कंकवेध, जो घर हलके समान उन्नत यातो ऊंचा हो वह कैंकरवेध जानना इस प्रकार सोलह अधमवेध कहे है, उनका प्रयत्नपूर्वक त्याग करना । १०४

श्री द्वारिकाधिश- जगत्‌मंदिर.
महा प्रासाद.
(द्वारिका पुरि)
गर्भगृह

अब दश प्रकारके बहिस्थित वेध कहते है :—

अथान्यान्दशवेधाश्च कथयामि बहिःस्थिताम् ॥ १०५ ॥
कोणदृक्छिद्र दृक् छाया ऋजु वंशाग्र भूमिकाः
संघातः दंतयोश्चैव भेदाश्च दशधा स्मृताः ॥ १०६ ॥

હવે ભવનના બીજા બહિસ્થિત દશ વેધો કહું છું: (૧) કોણ, (૨) દૃક્, (૩) છિદ્ર, (૫) છાયા, (૫) ઋજુ, (૬) વંશ, (૭) અગ્ર, (૮) ભૂમિ, (૯) સંધાત અને (૧૦) દંત એ બહારનો દશ વેધો કહ્યા છે. ૧૦૫-૧૦૬

अब दश प्रकारके बहिस्थित वेध कहते हैं (१) कोण (२) दृक् (३) छिद्र (४) छाया (५) ऋजु (६) वंश (७) अग्र (८) भूमि (९) संघात और (१०) दंत ये दशवेध बाहरके कहे हैं । १०५—६

હવે તેનાં લક્ષણ કહે છેઃ—

अब ऊनके लक्षण कहेते हैं :—

कोणाग्रे चान्यगेहे च कोणात्कोणान्तरं पुरः ।
तथा गृहार्धं संलग्नं कोणं न शुभदं स्मृतम् ॥ १०७ ॥
कोणवेधे भवेद्व्याधिर्धन नाशोरि विग्रहः ।
एक प्राधान द्वार स्वामि मुखेन्यत्प्रधानकम् ॥ १०८ ॥
द्वारं गृहाच्च द्विगुणं तादृग्वेधं प्रचक्षते ।
द्रष्टि वेधे भवेन्नाशो धनस्य मरणं ध्रुवम् ॥ १०९ ॥

१ એક ઘરના કોણની અગ્રભાગમાં બીજું ઘર હોય અથવા જે ઘરની સન્મુખ બીજા ઘરનો ખૂણો હોય અને તેવાજ અર્ધભાગે મળેલો બીજા ઘરનો કોણ હોય તો તે અશુભ જાણવું. તેવા કોણવેધથી ઘરમાં વ્યાધિ થાય, ધનનાશ થાય અને શત્રુ સાથે ઝઘડા વિગ્રહ થાય.

૨ એક મુખ્ય ઘરના મુખ્ય દ્વારની સામે બીજા ઘરનું મુખ્ય દ્વાર બમણું ઊંચું હોય તે દક્‌વેધ જાણવો તેવા દષ્ટિવેધથી ધનનો નાશ થાય અને નિશ્ચયથી મૃત્યુ થાય. ૧૦૭-૧૦૮-૧૦૯

१ एक घरके कोणके अग्रभागमें दूसरा घर हो या जिस घरके सामने दूसरे घरका कोण है। और ऐसै ही अर्धभागमें और घरका कोण हो तो वह घर अशुभ है। एसे कोणवेधसें घरमें रोग होता है, धनका नाश होता हे और दुश्मनोंके साथ झघडे होते हैं ।

२   कक्कु मुख्य घरके मुख्य दरवाजेके सामने किसी और घरका मुख्य द्वार दुगुणा ऊंचा हो तो वह टूकू वेध होता है । ईस वेधसे धनका नाश और निश्चय मृत्यु होती है । १०७–८–९

समक्षुद्रं क्षुद्रवेधे पशु हानिकरं परम् ।
द्वितीये तृतीये यामे छाया यत्र पतेद्गृहे ॥ ११० ॥

छायावेधं तु तद्गेहं रोगदं पशु हानिदम् ।

સમાન સરખા બે ઘરોમાં એક નાનું–નીચું હોય તે ક્ષુદ્રવેધ જાણવો. તેનાથી પશુ હાનિ થાય બીજા કે ત્રીજા પ્રહરની છાયા (દેવગૃહની ધ્વજા) પડે તો તે છાયા વેધ જાણવો, તે રોગ અને અને પશુધનને હાનિ કરનારૂં અશુભ ફળ દેનારૂં જાણવું. ૧૧૦

दो समान घरोंमेंसे एक छोटा निचा हे तो क्षुद्रवेध उत्पन्न होता है। उससे पशुधनका नाश होता है । दूसरे या तीसरे प्रहरकी देवगृह या ध्वजाकी छाया पडे तो यह छायावेध है । यह रोग और पशुधनकी अशुभ फलदाता है । ११०

आदौ पूर्वोत्तरा पंक्तिः पश्चाद् दक्षिण पश्चिमे ॥ १११ ॥

वास्त्वंतरे भित्ति समं शुभदं तत्प्रकीर्तितम् ।
विषमे दोष बहुल ऋजुवेध प्रजायते ॥ ११२ ॥

જે ઘરોની પહેલાં ઘરોની પંકિત પૂર્વ ઉત્તરની હોય અને પછીની પંકિત દક્ષિણ પશ્ચિમની હોય તેવા વાસ્તુના મધ્યમાં સમાન ભીંત હોય તે શુભદાયી ઘર જાણવું. પણ જો વિષમ રીતે અર્થાત્ જો એક તરફ લાંબી અને બીજી તરફ ટૂંકી હોય તેમાં અનેક દોષો દેનાર એવો ઋજુવેધ જાણવો. તેનાથી મહાત્રાસ થાય તેમાં શંકા ન જાણવી. ૧૧૧–૧૧૨

जिन घरोंके पहले घरोंकी पंक्ति पूर्व–उत्तर हो और बादकी दक्षिण–पश्चिमकी हो और एसे वास्तुके मध्यमें समान दीवार हो वह घर शुभदायी है । किन्तु विषम रीतसे यानी एक और लंबा और दूसरी और कम हो तो इसमें अनेक दोषदाता ऋजुवेध जानना । इससे महा त्रास उत्पन्न होता है इसमें शक नहीं । १११–१२

वंशाग्रे चान्य वंशः स्यादग्रे वा भित्ति बाह्यग्राः ।
तद्वंश वेधयेद्गेहं वंश हानिः प्रजायते ॥ ११३ ॥

જે ઘરમાં વંશની આગળ વંશ હોય અગર આગળ બહારની ભીંત હોય તે વંશવેધ જાણવો. તે વંશની હાનિ કરાવે. ૧૧૩

जिस घरमें वंशके आगे वंश हो या आगे बहार दिवार हो वह वंश वेध होता है । इससें वंशकी हानी होती है ॥ ११३

उक्षयोर्यत्र संयोगो यूपाग्रेषु प्रजायते ।
उक्षवेध विना जीयाद्विनाशः कलहो भवेत् ॥ ११४ ॥

ઘરની ભૂજામાં સંયોગ યૂપ-સ્થંભના અગ્ર ભાગમાં થાય અર્થાત્ સ્થંભની સન્મુખ હોય તે ઉક્ષવેધ જાણવો. તેનાથી વિનાશ અને ક્લેશ થાય. ૧૧૪

घरकी भूजामें संयोग यूप=स्तंभके अग्र भागमें हो या स्तंभके सन्मुख हो वह उक्षवेध है । इससें विनाश और क्लेश होता है । ११४

पूर्वोत्तर वास्तु भूमौ विपरिते थनिम्नका ।
उच्चवेधो भवेन्नूनं तद्वेधे न शुभप्रदम् । ११५ ॥

જે વાસ્તુની પૂર્વોત્તર ભૂમિ વિપરીત હોય એટલે દક્ષિણ પશ્ચિમ ભૂમિ નીચી હોય તે ઉચ્ચવધ જાણવો. તે અશુભને દેનારો છે. ૧૧૫

जिस वास्तुका पूर्वोत्तर भूमि विपरित हो यानी दक्षिण पश्चिम भूमि नीची हो वह उच्चवेध समझना. यह अशुभ देनेवाला है । ११५

द्वयोर्गेहान्तर गतं गृहं तच्छुभदायकम् ।
गृहोच्चादर्द्धं संलग्ने तथा पाराग्रसंस्थितम् ॥ ११६ ॥
संघाय मेलनं यत्र गेहयोर्भित्तिरेकतः ।
विधि वश्यं शीघ्रमेव मरणं स्वामिनोर्द्वयोः ॥ ११७ ॥

બે જોટે ઘરની વચ્ચે બે અંતર ભીંતો (કરા) હોય તે શુભદાયક જાણવું, પણ જો તે એક ઘરની ઊંચાઇથી બીજું ઘર અર્ધે ભાગે હોય તેવી રીતે પારાગ્ર છેડાના આગળના ભાગમાં સ્થિત હોય અને તે જોડીયા ઘરની વચ્ચે એકજ ભીંત (કરો) હોય તો તે સંઘાતવેધ જાણવો. તે વિધિવશે કરીને બન્ને ઘરના સ્વામીનું શીઘ્ર મૃત્યુ થાય. ૧૧૬-૧૧૭

दो स्थानवाले गृहोंके बीचकी दो अंतर दीवार हो वह शुभदायक जानना । परन्तु यदि एक घरकी उंचाइसे दूसरा घर अर्ध भागमें हो असी तरह पाराग्र अंतके आगेके भागमें स्थित हो और साथवाले घरोंके बीच एकही दीवार (करा) हो तो यह संघातवेध है । इससे दोनो घरोंके स्वामियोंकी शीघ्र मृत्यु होती है । ११६–१७

पर्वतान्निःसृतं चाश्मं दंतवद्भित्ति सन्मुखम् ।
तद्दंतवेध मित्याहुः शोकरोगं करोति तत् ॥ ११८ ॥

પર્વતથી બહાર પથ્થરના દાંતાની જેમ નીકળેલા પથ્થરો જે ઘરની ભીંતાની બહાર સન્મુખ હોય તેને દંતવેધ કહે છે. તે શોક અને રોગ કરનારો વેધ જાણવો. ૧૧૮

जिस घरोंमें पर्वतसें बहार निकाले हुए दंत जैसे पत्थरे हो जो घरकी भींतोके बाहर नीकला हो वह दंतवेध कहलाता है और वह शोक और रोग करनेवाला वेध है । ११८

अब २१ प्रकारके दूषित गृहो कहेते है ।

હવે ૨૧ પ્રકારના દૂષિત ગૃહો કહે છે :—

अधित्यका सुयद्गेहं यद्गेहं पर्वतादधः ।
यद्गेहं चाश्म संलग्नं घोरं पाषाण संयुतम् ॥ ११९ ॥
धाराग्रं संस्थितं वापि संलग्नान्तर पर्वते ।
नदीतीरे स्थितं वापि शृङ्गान्तरगतं तथा ॥ १२० ॥

(૧) જે ઘર પર્વત ઉપર હોય કે તળાટીમાં હોય. (૨) જે ઘર પર્વતોના પાષાણથી મળેલું હોય. (૩) જે ઘર પાષાણયુકત ગુફાને મળતું હોય. (૪) જે ઘર પાણીના મોટા પ્રવાહ ધોધ આગળ હોય. (૫) જે ઘર પર્વતના મધ્યભાગમાં આવેલું હોય. (૬) જે ઘર નદીના તીરે કાંઠે નજીક હોય. (૭) જે ઘર બે નજીક પહાડો વચ્ચે હોય. ૧૧૯–૧૨૦

(१) जो घर पर्वतकी तलहट्टीमें हो (२) जो घर पर्वतोंके पाषाणोंसे मिला हो (३) जो घर पाषाण युक्त गुफा जैसा हो (४) जो घर जल प्रपातके पास हो (५) जो घर पर्वतके मध्यमें हो (६) जो घर नदीके किनारे समीप हो (७) जो घर दो समीप पहाडोंके बीच हो । ११९–२०

भित्ति भिन्नं तु यद्गेहं सदा जले समीपगम् ।
रुदनं द्वार शब्दार्थं काकोलूक निवासितम् ॥ १२१ ॥

कपाट छिद्र हीनं च रात्रौ च शशनादितम् ।
स्थूल सर्पं निवासं च यच्च वज्राह्नि दूषितम् ॥ १२२ ॥

(૮) જે ઘર પહાડની તરફ એક ભીંતથી ભિન્ન છૂટું પડેલું હોય. (૯) જે ઘર આગળ સદૈવ જળનો પ્રવાહ ચાલુ હોય. (૧૦) જે ઘરનાં કમાડ રૂદન કરતાં હોય તેવો અવાજ થતો હોય. (૧૧) જે ઘરના કોઈપણ ભાગમાં કાગડા કે ઘુવડ વસતા હોય. (૧૨) કમાડ, બારી, બારણા કે ખાળ વગરના છિદ્રહીન હોય. (૧૩) જે ઘરમાં રાત્રે સસલાં શબ્દ કરતા હોય. (૧૪) જે ઘરમાં અજગર કે સર્પ રહેતા હોય. (૧૫) જે ઘર પર વિજળી પડી હોય કે અગ્નિથી બળેલું દૂષિત હોય. ૧૨૧-૨૨

(८) जो घर पहाडकी ओर एक दीवारसे भिन्न हो (९) जिस घरके पास हमेशां जलका प्रवाह चालु हो (१०) जिस घरके किवाड रुदन जैसे शब्द करते हो (११) जिस घरके किसी भागमें कौओं और उल्लुओंका (१२) जो घर किवाड, जाली, खिडकी, मोरी हीन हो यानी छिद्र हीन हो (१३) जिस घरमें रातको खरगोश शब्द करते हो (१४) जिसमें अजगर सांप बसते हो (१५) जिस घर पर बिजली गिरि हो या अग्निसे जो दूषित हुआ हो । १२१-२२

स्मशान दूषितं यच्च यत्र चैत्य निकास्थितम् ।
वासहीनं तथा म्लेच्छ चांडालैश्चाधिवासितम् ॥ १२३ ॥

विवरांतर्गतं वापि यच्च गोधाधि वासितम् ।
तद्गृहे न वसेत्कर्ता वसन्नापि न जीवति ॥
तस्मातत्सर्वं प्रयत्नेन वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥ १२४ ॥ विश्वकर्मा प्रकार

(૧૬) જે ઘર સ્મશાનથી દૂષિત થયેલું હોય. (૧૭) જ્યાં મંદિર, સમાધિ કે ચબૂતરો હોય. (૧૮) જે ઘર અવાવરૂં-ઘણા વખતનું પડતર હોય. (૧૯) મ્લેચ્છ, ચાંડાલો જેમાં વસેલા હોય. (૨૦) જ્યાં ભોંયમાં મોટાં બાકોરાં હોય. (૨૧) જ્યાં ઘો રહેતી હોય. એવા એવા ઉપર કહ્યા દૂષિત ઘરમાં વસવું નહિ અને જો વસે તો જીવિત ન રહે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પ્રયત્ન કરીને એવા દૂષિત ઘરનો ત્યાગ કરવો. ૧૨૩-૧૨૪

(१६) जो घर स्मशानसे दूषित हुवा हों (१७) जहां मंदिर समाधि या चबुतरा हो (१८) जो घर लम्बे अरसेंसे बसा हुआ न हो (१९) म्लेच्छ चांडाल जहां वसे हो (२०) जो घरकी भूमिमें बडे बडे बिल हो (२१) जहां गोह रहती हो. एसे स्थानोंमें वास न करना. अगर मानवी वसेगा तो जीवीत नहीं रहता है. इसलिये बुद्धिमान पुरुषोंको कोषिश करके एसा दुषित मकानोंको छोडदेना । १२३–२४

द्रष्टव्या रौद्र करालं च भिषणं रौद्रतां भयेत् ।
वर्जयेत्तत्गृहं चैव श्रियंस्तत्र न विद्यते ॥ १२५ ॥

જે ઘર જોતાં જ ભયંકર, કરાળ, ભીષણ લાગે તેવું બીહામણું ઘર તજી દેવું. તેમાં લક્ષ્મી રહેતી નથી. ૧૨૫

जो घर देखनेही भयंकर, कराल भीषण, भयावह लगता हो एसे घर छोडदेना. इधर लक्ष्मी नहीं रहती । १२५

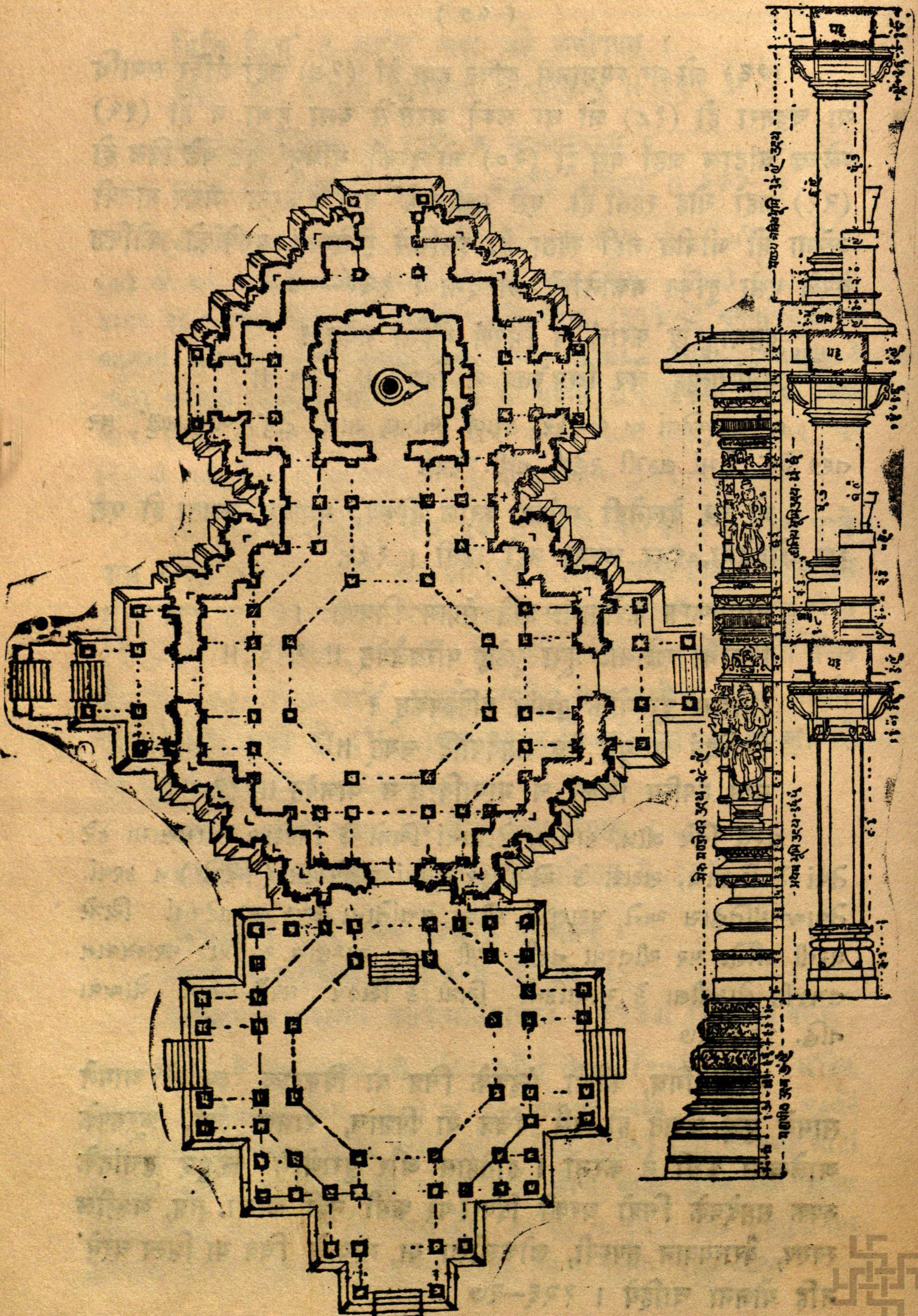
गीधे फाक कपोताश्चा प्रति संग्राम भिषणाः ।
पिशाचा राक्षसाः क्रूरा गृहेषु परिब्रर्जयेत् ॥ १२६ ॥

इतिहास पुराणोक्त वृत्तांतं प्रतिरूपकम् ।
निन्दितं च गृहे नेष्ट सप्तदेवादि चयत् ॥
नग्न तपस्वि लिलां च मायादिनि न योजयेत् ॥ १२७ ॥

ઘરને વિષે ગીધ, કાગડા, હોલાનાં ચિત્રો કે વિકરાળ સામસામા કરે તેવાં કે પિશાચ, રાક્ષસ કે એવા ક્રૂર રૂપનાં આલેખન (ચિત્રો) ન કરવાં. તેવાજ ઇતિહાસ અને પુરાણમાં કહેલા વૃત્તાંતોના રૂપક સપ્તદેવનાં ચિત્રો ઘરની ભીંતો પર ચીતરવા નહીં. વળી નગ્ન, અશ્લીલ સ્વરૂપો. વૈરાગ્યવાન તપસ્વી, લોકલીલા કે માયાદિનાં ચિત્રો કે શિલ્પ ઘરકે વિષે યોજવા નહિ. ૧૨૬-૨૭

घरमें गिध, कौओ, पंडुकके चित्र या विकराल स्ववाले सामने सामने युद्ध कराते हो एसें चित्र या पिशाच, राक्षस जैसे, क्रूररूपके आलेखान कभी न करना । इतिहास और पुराणोंमें कहेहुए वृत्तांतके रुपक सप्तदेवके चित्रो घरकी दिवार पर कभी नहीं करना. नग्न, अश्लील स्वरुप, वैराग्यवान तपस्वी, लोकलीला या मायाके चित्र या शिल्प घरमें नहि योजना चाहिये । १२६–२७

सोमनाथजीनो महामेरु प्रासाद

सात प्रकारके वेध ठक्कुर फेरुने वास्तुसारमें कहाहुआ वेधदोषः—

ઠક્કુર ફેરૂએ વાસ્તુસારમાં કહેલા સાત વેધઃ—

तलवेह–कोणवेहं तालुयवेहं कवालवेहं च ।
तहथंभ तुलावेहं दुवारवेहं च सत्तमय ॥ १२८ ॥

(૧) તલવેધ (૨) કોણુવેધ (૩) તાલુવેધ (૪) કપાલવેધ (૫) સ્તંભવેધ (૬) તુલાવેધ (૭) દ્વારવેધ. ૧૨૮

वास्तुसारमें कहे सात वेध (१) तलवेध (२) कोणवेध (३) तालुवेध (४) कपालवेध (५) स्तंभवेध (६) तुलावेध (७) द्वारवेध । १२८

ये वेधका लक्षण अब कहेते है :— હવે નીચે તે લક્ષણો કહે છે:—

समविसम भूमि कुंभि अजलपूरं परगिहस्स तलवेहो ।
कूणसमं जइकूणं न हवइता कूणवेहो अ ॥ १२९ ॥

इक्क खणे नीचुच्चं पीठं तं मुणाह तालुयावेहं ।
बारस्सु वरिमपट्टे गब्भे पीढं च सिरवेहे ॥ १३० ॥

જે ઘરની ભૂમિ ઊંચા નીચી હોય, દ્વારની સામે કુંભી (ઘાણી, અરટ) હોય કે બીજાના ઘરની પાણીની પરનાળ કે રસ્તો હોય તે તલવેધ જાણુવો. જે ઘરના ખૂણા બરાબર ન હોય તે કોણુવેધ જાણુવો. જે ઘરના એકજ ખંડમાં પાટડા કે પીઢીયાં ઊંચાનીચા હોય તે તાલુવેધ જાણુવો. જે ઘરના ઉત્તરંગમાં મધ્યે પાટડો આવે તે કપાલવેધ કે સિરવેધ જાણુવો. ૧૨૯-૩૦

जिस घरकी भूमि समविषम हो और द्वारके सामने कुंभी (घाणी, अरट) हो या किसी और मकानके पानीका परनाला हो या दुसरोंका रास्ता हो वह तलवेध जानना. घरके कौने बराबर न हो तो कोणवेध होता है. घरके एकही कमरेमें धरन या पीढ उंचा नीचे हो वह तालुवेध. घरके दरवाजेके उपर धरन (बीम) आ जाय तो वह कपालवेध या सिरवेध जानना । १२९–३०

गेहस्स मज्झि भाए थंभेणं तं मुणेह उरसल्लं ।
अह अनलो विनलाई हविज्ज जा थंभवेहो सो ॥ १३१ ॥

हिट्ठिम उवरि खणायांहिणाहिय पीढं तं तुलवेहं ।
पीढा समसंखाओ हवंति जइतत्थ नहुदोसो ॥ १३२ ॥

दूमकूव थंभकोण य किलविधे दुवारवेहो ।
गेहुच्च बिउण भूमि ते न विरुद्धं बुहा बिंति ॥ १३३ ॥

જે ઘરના મધ્ય ભાગમાં થાંભલો આવતો હોય અથવા અગ્નિ કે જળનું સ્થાન હોય તો તે હૃદયશલ્ય જાણવું. તેને સ્તંભવેધ કહેવો. જે ઘરના નીચેના ભાગ કરતાં ઉપરના માળમાં પીઢીયાં ન્યૂન કે અધિક હોય તે તુલાવેધ જાણવો. પરંતુ જો પાટડાની સંખ્યા બરાબર હોય તો દોષ નહીં. જે ઘરના દરવાજા સામે વૃક્ષ, કૂવો, સ્તંભ, ખૂણો, કીલ-ખીંટી, ખુંટા હોય તો તે દ્વારવેધ જાણવો. પરંતુ ઘરની ઊંચાઇથી બમણી ભૂમિ છોડીને ઉપરોકત કોઇપણ વેધ હોય તો દોષ લાગતો નથી. એમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ કહ્યું છે. ૧૩૧-૩૨-૩૩

जिस मकानके मध्यें स्तंभको अथवा अग्नि या जलका स्थान हो उसे घरका हृदयशल्य समझना और उसे स्तंभवेध कहते हैं। जिस घरके नीचेकी भूमिए ऊपरकी भूमिका पीढीया कम या जास्ती हो वह तुलावेध जानना किन्तु घरके धरन (बीम) की संख्या बराबर हो तो वह दोष नही है। जिस घरके दरवाजेके कोइ पेड, कुआं, स्तंभ, कोण, किल, खूंटे हों तो वह द्वारवेध कहलाता है। परन्तु घरकी उंचाइसे दोगुना भूमि छोडकर उपरोक्त कोइ वेध हो तो वह दोषकारक नहीं. ऐसा बुद्धिमान मनुष्योने कहा है। १३१-३२-३३

सगडमुहा वरगेहा कायव्वा तह य हट्ट वग्घमूहा ।
बाराउ गिहकमुच्चा हट्टुच्चा पुरउ मज्झ समा ॥ १३४ ॥

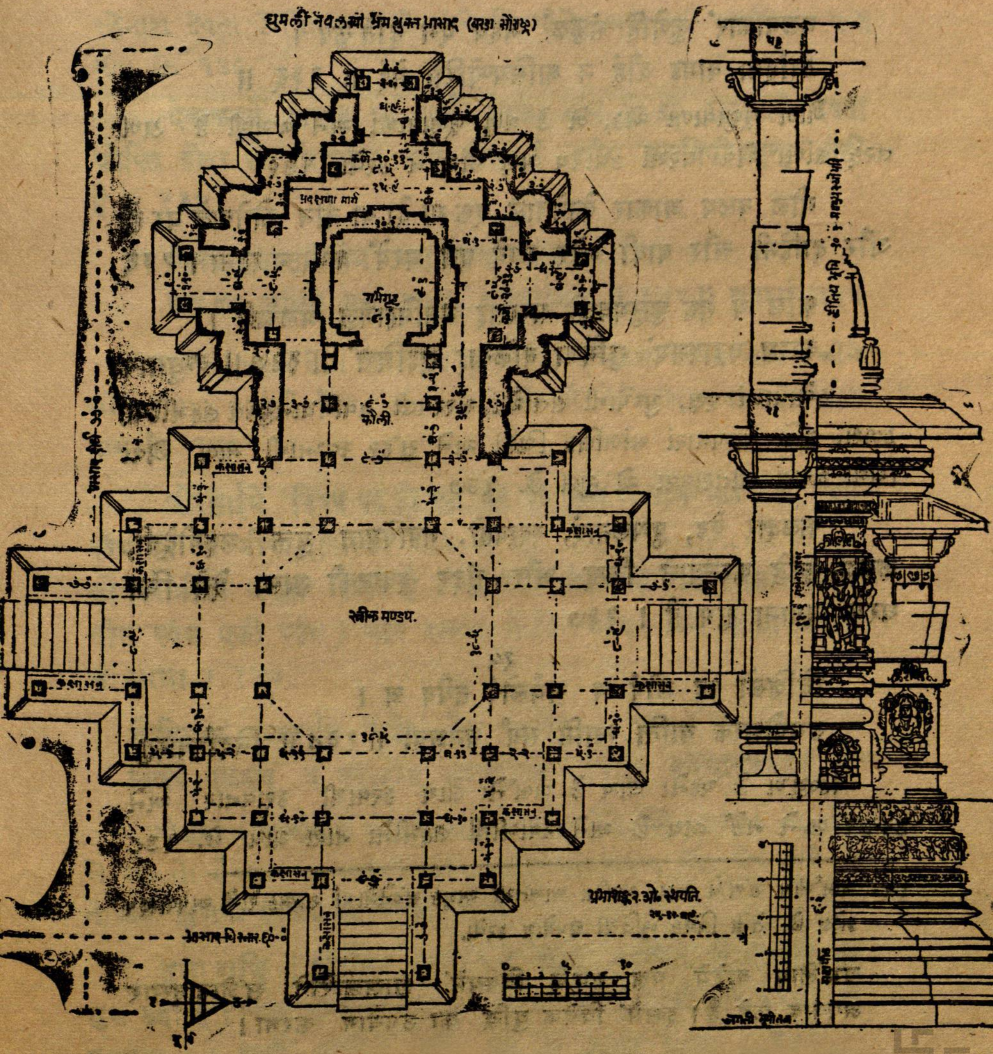
જેમ ગાડાનો આગળનો ભાગ સાંકડો અને પાછળ પહોળો હોય છે તેવા ગૃહપ્રવેશ દ્વાર આગળ સાંકડું અને પાછળ પહોળું હોય તો દોષ નથી. અને દુકાન-હાટ સિંહના મુખ જેમ આગળનો પહોળો ભાગ રાખવો. દરવાજાની પાછળ મૂળ ઘર ઊંચું કરવું અને દુકાન આગળના ભાગમાં ઊંચી અને મધ્યમાં સમાન હોવી જોઇએ. ૧૩૪

(મુખ્ય ઘર ઊંચું રાખવું, ડેલી નીચે રાખવી, વચ્ચેની ભૂમિ નીચી હોય તો હરકત નહિ. આ સૂત્ર ભૂમિતળ માટે અને મજલા કે છાપરાના મથાળા માટે સમજવું.)

जिस तरह बैलगाडीका आगला भाग संकडा और पीछेका भाग चौडा होता है. उस तरह गृहप्रवेशद्वार आगेसें संकडा और बादमें

चौडा हो वह दोष नही । दुकाने और हाट व्याघ्रमुख जैसा आगेसे चौडा रखना. दरवाजेके पीछे मुख्य घर उंचा बनाना और दुकान आगले भागमें उंची और मध्यमें समान होना चाहिये । १३४

आलय सिरम्मि कीला थंभो बारुवरि बारु थंभुवरे ।
बार द्विबार समखणां बिसमा थंभा महाअसुहा ॥ १३५ ॥

ગોખલાની ઉપરના ઘોડા ખૂંટા, ઉપરના માળે દ્વાર ઉપર થાંભલો કે થાંભલા ઉપર દ્વાર કે એક દ્વાર ઉપર બે દ્વાર કે બેકી ખંડ અને એકી સ્તંભ એ સર્વ અશુભકારક છે. ૧૩૫

गोखलेके उपर खुंअ, उपरके भूमि पर द्वार पर स्तंभ या स्तंभके उपर द्वार या एक द्वारके उपर दो द्वार या दुभी कमरों पर एकही स्तंभ–यह सब अशुभकारक है । १३५

वलयाकारं कूणेहिं संकुलं अहव एग दुति कूप ।
दाहिया वामइ दीहं न वासियव्वेरिसं गेहं ॥ १३६ ॥

ગોળ ખૂણાવાળા એક, બે કે ત્રણ ખૂણાવાળા અને જમણી કે ડાબી તરફ લાંબા એવા ઘરમાં કયારેય પણ વાસ ન કરવો. ૧૩૬

गोल वलय आकार कोनेवाले एक या दो या तीन कोनेवाले घर हो और दाहिनी और बायीं ओर लम्बे एसे घरमें कभी न रहना । १३६

फलि य तरु कुसुमवल्ली सरस्सइ नवनिहाणंजु अलच्छी ।
कलश वद्धावणयं सुमिणा वलियाइ सुहचित्तं ॥ १३७ ॥ वन्धुसाय

ફળોવાળાં વૃક્ષ, પુષ્પોની લતાઓ, સરસ્વતી, નવવિધાનયુકત લક્ષ્મીદેવી, કળશ, વૃદ્ધિ આપનારાં માંગલિક ચિહ્નો અને સુંદર સ્વપ્નાની માળ એવાં ચિત્રો ઘરમાં ચીતરાવવા એ શુભ છે. ૧૩૭

फलदार पेड, पुष्पलताएं, स्वस्वती, नवविधान युक्त लक्ष्मीदेवी, कलश, वृद्धि करनेवाले चिन्ह और सुंदर स्वप्नकी माला ऐसे चित्र घरमें बनाना शुभ है । १३७

१५

दिशिलो पद लोपं च गर्भलोपं तथैव च ।
उभयोर्नरके यान्ति स्वामि सर्वं धनक्षयः ॥ १३८ ॥ निर्दोषवास्तु

દિગ્મુખ કે પદનો લોપ કે ગર્ભનો લોપ કરવાથી કરાવનાર અને કરનાર બન્ને નર્કે જાય છે અને સ્વામીની લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. ૧૩૮

---

૧૫ ગર્ભલોપ સંબંધે આડા ગર્ભના બાબતમાં અમુક સંજોગોમાં શાસ્ત્રકારોએ અપવાદરૂપ કહેલ છે. તેનો વિવેક બુદ્ધિથી ઉપયોગ કરવો.

गर्भलोप बारेमें पक्ष गर्भके विषयमें शास्त्रकारोंने संजोगानुसार अपवाद कहे हैं। इसमें विवेक बुद्धि का उपयोग करना।

दिग्मुख या पदलोप या गर्भलोप करनेसें स्वामी और शिल्पि दोनोंका नर्कावास होता हैं और स्वामिकी लक्ष्मीका नाश होता है। १३८

थरभंगो यदायस्य कोपिता स्तत्र देवताः।
शिल्पिनो च क्षयं यान्ति तद्भवेत् स्वामि मृत्युदम् ॥१३९॥ निर्दोषवास्तु

દેવાલયમાં પાષણ કે ઈંટિના કામમાં થરનો ભંગ થાય તો તેમાં રહેનારા દેવતા કોપિત થાય છે અને શિલ્પીનો નાશ થઈ સ્વામિનું મૃત્યુ થાય છે. ૧૩૯

देवालयमें पाषाण या ईंटोके थरका भंग हो तो रहनेवाले देवता कोपित होता है. शिल्पिका नाश होता है और स्वामिकी मृत्यु होती है। १३९

विषम पदस्तुलस्तंभं पादभित्ति नष्टकम्।
क्रम पद चलिते यच्च न शुभं कर्तुकारकम् ॥ १४० ॥ अपराजितसूत्र

કાટખૂણે પદ ન હોય તેવા પદ કે પાટડા કે એકી સ્તંભ હોય કે નીચે ભીંતો પાયા વગરની હોય..................તો તે તે કર્તા=કરાવનારનું અશુભ થાય છે. ૧૪૦

चोरसाईमें विषम पद हो एसे पद या घरन (बीम=पाट) हो, एकी स्तंभ हो या नीचे दीवारकी नींम न हो........................... तो स्वामीका अशुभ होता है। (वापि मंडप या मकाननेसें गीनने तीन स्तंभ एकी स्तंभ) नही रखना भिति स्तंभ और सीडी यमोक्ष न करना। १४०

त्रिविभक्तं तुल्यराशि द्विशेषं नैव कारयेत्।
विशेष एकशेषं च तदावृद्धि मवाप्नुयात् ॥१४१॥ परिमाणमञ्जरी ॥

પીઢીયાં (પગથીયા) જેટલી સંખ્યા હોય તેને ત્રણે ભાગતાં જે શેષ બે રહે તો તે શુભ ન જાણવું. પરંતુ શૂન્ય રહે અથવા એક શેષ વધે તો તે સર્વ સુખની વૃદ્ધિદાયક જાણવું. ૧૪૧

तुला राशि (पीढीयां पगथी) के तीनसे बांटनेसें द्वि शेष रहे तो शुभ नही है। किन्तु शून्य या एक शेष रहे तो सर्व सुखोंकी वृद्धि करनेवाला समझना। (इससे पीढीया पगथी कम या ज्यादा करना) १४१

अथ संवर्धन—

प्रासादं च चतुर्दिक्षु वृद्धिं कूर्याद्विचक्षणः ।
नैवदोषो भवेत्तं च भाषितं विश्वकर्मणा ॥ १४२ ॥ जयपृच्छा

પ્રાસાદને જો સંવર્ધન (વધારવું હોય તો) કરવું પડે તો તે બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ ચારે તરફ કરી શકાય તો તેનો દોષ નથી એમ શ્રીવિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. ૧૪૨

प्रासादका अगर संयद्र्धन वृद्धि करनी पडे तो बुद्धिमान शिल्पिको चारो ओरसें हो सके तो वृद्धिसंवर्धन करना चाहिये । उसमें दोष नहीं है ऐसा विश्वकर्माने कहाहै । १४२

१६
एक द्वित्रियोगेना वृद्धिति वास्तु शोभन ।
पुरां तु पूर्वतो वृद्धं अपरानैव वर्धयेत् ॥१४३॥ जयपृच्छा

ભવન વાસ્તુને એક, બે કે ત્રણ અંગે વૃદ્ધિ કરવી. સન્મુખ પૂર્વમાં વધારવું પરંતુ પશ્ચિમ તરફ એટલે પાછળ વધારવું નહિ. ડાબીજમણી તરફ વધારવાથી સર્વ કામનાને આપનાર જાણવું. ૧૪૩

भवन वास्तुको एक दो तीन अङ्गोसे वृद्धि करना । सन्मुखके भागमें बढाना. किन्तु पीछेनो भागमें बढाना नहीं । दाहिनी बाईं औरसें बढानेसें सर्वकामना ऐं फलिभूत होति हे । १४३

उदये शत हस्तांते मूल द्वादशभूमिका ।
मध्य उच्चं गृहं श्रेष्टमग्रोच्चमशुभावहम् ॥१४४॥ इति गर्ग वास्तुराज

શ્રી ગર્ગાચાર્યજીએ કહ્યું છે કે સો હાથ સુધી ઊંચા કે બાર માળ સુધીના ઊંચા ભવન કરવાનું વરાહમિહિર અને હિરણ્યાક્ષ તંત્રમાં સો હાથથી ઊંચું ભવન ન કરવાનું કહ્યું છે. ભવનની રચનામાં ભવન ફરતા ખંડોમાં મધ્યનો ખંડ ઊંચો કરવો. પરંતુ ગ્રહસ્થના ઘરને વિષે આગળ ડેલી બલાણક કદી ઊંચું ન કરવું. કરે તો તે તે અશુભ જાણવું. ૧૪૪

---

१६ આજકાલ શહેરોમાં ગાનો ઘણી અગવડ હોય છે. તેથી ભવિષ્યમાં જમીન મળી શકે તેમ ધારીને પાછળથી જમીન મળી શકતી હોય તો ભવિષ્યની અપેક્ષાએ તે લેવાની વિવેક બુદ્ધિ વાપરે છે.

आजकल शहरोमिं जमीनकी बहुत असुविधा होती है । इसलें भविष्यमें जमीन मील शके यों मानकर बादमे जमीन प्राप्त हो शकती होतो भविष्यकी अपेक्षा लेवेकी विवेक बुद्धिका उपयोग करना ।

गर्गाचार्यने कहा है कि भवन एकसौ हाथों तककी उंचाइका करना. या बारह सुगि (दरजे) तकका उंचा करना। वहार मिहिर और किरणाक्ष तंत्रमें कहा है कि भवन एकसौ हाथोंसे उंचा बनाना नही। भवनकी रचनामें मध्यखंड (कमरा) ऊंचा करना किन्तु गृहस्थके मकानमें आगेका भाग डेहली बलापाक कभीं उंचा न करना अगर करे तो वह अशुभ होता है। १४४

न्यूनाधिक्येन पट्टानां तुलावेध उपर्यधः ।
एकक्षयो नीचोच्चत्वे पट्टानां तालुवेधता: ॥ १४५ ॥

પાટ ઉપરના પીઢીયાં નાના–મોટા હોય તો તે તુલાવેધ જાણવો. તેમજ એકજ ખંડમાં પાટડા ઉંચા નીચા હોય તો તે તાલુવેધ જાણવો. ૧૪૫

विवेक विलासमें कहा है कि धरन (बीम=पाट) के ऊपरके बडोद (पीढीयां) छोटे बडे हों तो यह तुलावेध जानना। एक ही कमरेमें धरन (बीम=पाट) उंचा नीचे हों तो तालुवेध जानना। १४५

भूमैषम्यातले वेधो द्वारवेधश्च घोटके ।
एकस्मिन्सन्मुखे द्वाभ्यां पुनर्नैव कदाचन ॥ १४६ ॥

ઘરની જમીન ઊંચી નીચી હોય તો તે તલવેધ, દ્વાર ઉપરના મધ્યે એકજ ઘોડો (બ્રેકેટ) હોય તો તે દ્વારવેધ. પરંતુ જો એકને બદલે બે વેધ હોય તો તેનો દોષ નથી. ૧૪૬

घरकी भूमि ऊंची नीची हो तो वह तलवेध जानना. द्वारके उपरके भागमें एक ही घोडा (घोटक) हो तो वह द्वारवेध समझना. परंतु दो घोडे हो तो दोष नही है। १४६

वास्तोर्वक्षसि शीर्षे च नाभौच स्तनयोद्वयोः ।
गृहस्थैतानि मर्माणि नैषु स्तंभादि वर्जयेत् ॥ १४७ ॥

વાસ્તુભૂમિમાં વાસ્તુ પુરૂષની છાતી, મસ્તક, નાભિ, બે સ્તન એ પાંચ અંગ ઘરનાં મર્મ સ્થાન જાણવાં. માટે એ પાંચે સ્થાનકોએ સ્તંભ, પાટ કે ભીંત ન રાખવાં. ૧૪૭

वास्तुभूमिमें वास्तुपुरुषका वक्ष, मस्तक, नाभि और दो स्तन ये पांचों अङ्ग घरके मर्म स्थान जानना. इसलिये उन पांच स्थानों पर स्तंभ, पाट, धरन या दीवार न रखना । १४७

देव ध्वज कूपवृक्ष न दोषं उत्तरायतम् ।
द्वीदशी सर्वदोषानां छाया तुष्टि दोषयेत् ॥ १४८ ॥ गृहप्रकरणम्

ઘરપર દેવના શિખરની ધ્વજાની છાયા કે ઘરની છાયા કૂવામાં કે વૃક્ષની છાયા ઘરપર બાજુમાં એટલે ઉત્તર દક્ષિણમાં પડે તો તે દોષકર્તા નથી. પરંતુ જો તે ઘરની સામે કે પાછળ (પૂર્વ પશ્ચિમ) એમ બે દિશામાંથી પડે તો તે દોષકારક જાણવું. ૧૪૮

घर पर देवकी ध्वजाकी छाया या घरकी कुएँमे या वृक्षकी छाया घरकी पक्ष भागमें (उत्तर दक्षिण) पडनेसे दोषकर्ता नही है । किन्तु घरकी आगे पीछे (पूर्व पश्चिम) मे छाया घरके उपर पडे तो दोषकारक है । १४८

प्रथमांत्य यामवर्ज्य द्वित्रिप्रहर संभवा ।
छायावृक्ष ध्वजाकूप सदादुःख प्रदायिनी ॥ १४९ ॥ सूत्रसंतान

દિવસના પહેલા અને ચોથા પ્રહરની છાયા છોડીને બીજા કે ત્રીજા પ્રહરની છાયા દેવધ્વજ કે વૃક્ષની પડે અગર ઘરની છાયા તે સમયમાં કૂવામાં પડે તો તે સદૈવ દુઃખને દેનાર જાણવું. ૧૪૯

दिनके प्रथम या चोथे प्रहरकी छाया छोडकर दूसरे या तीसरे प्रहरकी छाया देवध्वजकी या वृक्षकी घरकी छाया इस समय कूएँमें पडे तो हमेश दुःखकारक समझना । १४९

समलाभ भवेत्यत्र अन्योन्य प्रतिष्ठिते ।
खाजिकं च त्यजेद्वेश्म यदिच्छेदीर्घ जीवितम् ॥ १५० ॥ समराङ्गण सूत्रधार

એક પછીતે બે ઘર હોય અથવા વચ્ચે એકજ પછીતની ભીંત હોય તો તેને "ખાજીક" નામનો વેધ કહે છે. લાંબા આયુષ્યની ઇચ્છાવાળાએ તેવું ઘર તજી દેવું. ૧૫૦

एक पछीतकी एक दिवारसे दो घर हो और बीचमें पछीतकी एक ही दीवार हो तो उसे खाजिकवेध जानना. लंबी आयुष्य चाहने वालोंको एसे घरका त्याग करना चाहीये । १५०

सरले न च मार्गेण प्रवेशो यत्र वेश्मनि ।
मार्गवेधं विजानीयान्नानाशोक फलप्रदम् ॥१५१॥ विश्वकर्मा प्रकाश
मार्गश्चेको यदागच्छेदुभयोर्गृह पार्श्वयोः ।
मार्गवेधस्तदा सस्याच्छोक संतापकारकः ॥१५२॥ समराङ्गण सूत्रधार

જે ઘરમાં થઇને રાહદારીનો સરળ માર્ગ હોય તે માર્ગવેધ અનેક પ્રકારના શોકનાં ફળનો દાતા જાણવો. તેવીજ રીતે ભોજદેવ સમરાંગણ સૂત્રધારમાં કહે છેઃ એક પડખે બે ઘરો હોય અને એકજ માર્ગ હોય તો તે "માર્ગવેધ" શોક અને દુઃખને દેનાર જાણવો. ૧૫૧-૫૨

जिस घरमें राहदारीका सरळ रास्ता हो वह मार्गवेध अनेक प्रकारके शोकफलके दाता है। इसी प्रकार एक बगलमे दो घर हो और एक ही रास्ता हो वह मार्गवेध शोक और दुःख देनेवाला जानना । १५१-५२

जलघंट दीपमार रसोईं दक्षिणांकरम् ।
इशाने कोषदेवे वामदिशिष्ट दीपंकरे ॥ १५३ ॥
नापसव्येन कुर्वित मृहमारोहणं तथा ।
कुड्यांभित्या नकुत द्वारं तद्दै सुखेप्सुभिः ॥ १५४ ॥ निर्दोषवास्तु

પાણીયારૂ, ઘંટી, દીવાનું ચોકું, ખાણીયો અને રસોડું એ સર્વ ઘરની જમણી તરફ રાખવા; ઈશાન કોણમાં દ્રવ્ય મૂકવાની તિજોરી, દેવાલયમાં દેવની ડાબી તરફ દીવાનું સ્થાનક રાખવું. ઘરનો દાદર જમણી તરફ-તેનાં ચઢવાનાં પગથીયાં અપસવ્ય ન રાખવાં. સુખના અભિલાષી મનુષ્યે ભીંતમાં છેદ પાડીને કદાપી દ્વાર ન મૂકવું. ૧૫૩-૫૪

पनीहारा, चक्की, दीपककास्थान, फूस्स्थान और रसोईंघर ये सर्व घरकी दाहिनी ओर रखना । इशान कोणमें द्रव्यकोष रखना. देवालयमें देवकी बायी और दीपस्थान रखना. घरका जीना दाहिनी ओर रखना । चढनेकी सीढियां अपसव्य न रखना । १५३-५४

वास्तुद्रव्यका गुणदोष—

काष्टमुदिष्टं चैव पाषाणेधातु रत्नजं ।
उत्तरोत्तरद्रढं द्रव्यं लोहकर्मं विवर्जयेत् ॥ १५५ ॥ प्रसादविकवास्तु
उत्तमोत्तम धात्वादि पाषाणेष्टिक काष्टकम् ।
श्रेष्ट मध्याऽधम द्रव्यं लोहं चैवाऽधमाऽधमम् ॥ १५६ ॥

વાસ્તુ કર્મમાં લાકડું, ઈંટ, પથ્થર, ધાતુ અને રત્ન એ દ્રવ્યો એકેકથી મજબૂત છે. પરંતુ લોહનું કામ કરવાનું કહ્યું નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ધાતુ અને રત્ન છે. વાસ્તુ કર્મમાં પાષાણ શ્રેષ્ઠ છે, ઈંટ મધ્યમ છે અને કાષ્ટ કનિષ્ઠ છે. પરંતુ લોખંડ (વિશેષ કરીને મંદિરના કામમાં તો) અધમમાં અધમ હીન દ્રવ્ય કહ્યું છે. તેથી લોખંડ દેવાલયના ઉપયોગમાં વર્જિત છે. ૧૫૫–૫૬

वास्तुकर्ममें लकडी, ईंट, पथ्थर, धातु और रत्न उत्तरोत्तर एकएकसे मजबूत है । किन्तु लोहेका काम न करना । सर्वोत्तम द्रव्य धातु और रत्न है. वास्तुकर्ममें पाषाण श्रेष्ठ है. ईंट मध्यम और काष्ठ कनिष्ठ है । किन्तु लोहा (विशेषकरके मंदिरके काममें) तो अधमोधम हीन द्रव्य हे. इससे देवालयके काममें वर्ज्य है । १५५–५६

कारयेत्सर्वगेहेषु तदूर्ध्वा नैव कारयेत् ।
एकदारु मयागेहाः सर्वशील्प निवारकाः ।
द्विजात्या मध्यमा प्रोक्ता त्रिजात्याऽधमास्मृता ॥१५७॥ विश्वकर्माप्रकाश

મકાનના કામમાં એકજ જાતનું લાકડું વાપરવું તે ઉત્તમ શલ્યનિવારક જાણવું. બે જાતિના કાષ્ટ વાપરે તો તે મધ્યમ અને ત્રણ જાતિના કાષ્ટ વાપરે તો તે કનિષ્ટ જાણવું. તેથી વિશેષ જાતિના કાષ્ટ ઘરમાં કદી ન વાપરવા. ૧૫૭

(નોટઃ- શય્યા=પલંગમાં ચાર જાતના વૃક્ષ કાષ્ટમાંથી ફક્ત એકજ જાતનું લાકડું વાપરવાનું વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. ત્રણ જાતિના વૃક્ષના કાષ્ટ ઉપરની ભૂમિ મજલામાં ન વાપરવા. વિ. પ્ર.)

मकानके काममें एक ही प्रकारकी लकडीका इस्तेमाल करना वह उत्तम शल्यनिवारक जानना । दो प्रकारकी लकडीका इस्तेमाल करना मध्यम है । और तीन प्रकारकी लकडीका उपयोग मकानमें करना यह कनिष्ठ है ॥ १५७

(नोट : शैया=पलंगमें चार जातके पेडोमें से फक्त एक जातकी लकडीका उपयोग करना)

शयनकी दिशाका शुभाशुभ फल :—

सौम्य प्रत्यकि छरो मृत्यु वंशाभावक सुजाजिदा ।
प्राकि छराः शयने विद्या दक्षिणे सुखसंपदः ।
पश्चिमे प्रबलां चिन्ता हानि मृत्यु तथोत्तरे ॥१५८॥ विश्वकर्माप्रकाश

ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફ મસ્તક રાખીને શયન મૃત્યુને દેનારૂં, રોગ અને પુત્રને દુઃખ દેનારૂં જાણવું. પૂર્વ કે દક્ષિણ તરફ મસ્તક રાખીને શયન કરવાથી સુખ અને સંપદ સદૈવ પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્ચિમે મસ્તક રાખીને શયન કરે તો તેથી પ્રબળ ચિંતા કરાવે. ઉત્તરમાં મસ્તક રાખીને શયન કરે તો મૃત્યુ અને હાનિ કરાવે છે. ૧૫૮

उत्तर और पश्चिमकी ओर मस्तक रखके सोनेको मृत्यु, रोग और पुत्रको दुःखदाता है। पूर्व या दक्षिणकी ओर सर रखके शयन करनेसे सुखसंपदा मिलती है. पश्चिममें माथा रखे तो प्रबल चिंता करता है। और उत्तरमें मस्तक रो तो मृत्यु और हानि होती है। १५८

अथ द्वारवेध—

अन्यगृहा द्वारविद्ध गृहाद्धारं न चिंतयेत् ।
वृक्षकोण स्तंभ मार्गं भ्रम कूपैश्च वेधितम् ॥ १५९ ॥

ઘરના દ્વારની સામે બીજાના ઘરનું દ્વાર હોય તો તે દ્વારવેધ પરંતુ પોતાના જ ઘરનું દ્વાર હોય તો ચિંતા નહિ. ઘરના મુખ્ય દ્વારની સામે વૃક્ષ, ખૂણો, થાંભલો કે અન્યનો માર્ગ હોય, ભ્રમ (અરટ-ઘાણી) કે કૂવો હોય તો તે વેધ જાણવો. ૧૫૯

घरके द्वारके सामने दूसरोंके घरका द्वार होतो यह द्वारवेध है। किन्तु खुदके घरका द्वार हो तो चिन्ता नहीं, दोष नहीं, घरके मुख्य द्वारके सामने पेड, कोण, स्तंभ या अन्य जनोंका जानेका मार्ग हो, भ्रम (अरट, घानी, रहट) या कुआं हो तो वह वेध है। १५९

उत्तानमर्थं नाशाय अधोमुखं व्याधि साधकम् ।
मीलीतं व्याधि पीडायै विकर्णं च न हितं च तत् ॥ १६० ॥ निर्दोषवास्तु

ઘરનું દ્વાર ઓળંબે ન હોય અને અગાડુ હોય તો દ્રવ્યનો નાશ થાય, પછાડું મૂકે તો વ્યાધિ કરાવે, મિલિત ટેડું દ્વાર હોય તો વ્યાધિ પીડાકારક જાણવું, દ્વાર જો કાટખૂણે ન હોય તો સ્વામિના હિતમાં ન જાણવું. ૧૬૦

घरका द्वार अवलंबमें औंधा रखानेसे द्रव्यका नाश होता है। पिछडा रखे तो व्याधि कराता है। मिलित=टेढा द्वार होनेसे पीडाकारक है। काटखुण=समकोण न होनेसे स्वामिका हित नहीं होता। १६०

पृष्ठि द्वारं न कर्तव्यं एक भूमि गृहेषु च ।
द्वितीय भूमि द्वारं च न दोषं अद्रिप्ययके ॥ १६१ ॥ निर्देषवास्तु

સામાન્ય રીતે ઘરના જમીન મજલાની ભૂમિમાં પછીતે દ્વાર ન મૂકવું. બીજી ભૂમિમાં દ્વાર મૂકવામાં દોષ ન જાણવો. ૧૬૧

सामान्यतः एक भूमि घरमें पछितमें पीछे द्वार न रखना. दूसरे दरजेमें द्वार रखनेमें दोष नही । १६१

कुक्षौ द्वार न कर्तव्य पृष्टि द्वार विवर्जयेत् ।
पृष्ठे चैव भवेत्रोगी कुक्षौ व्याधि विनिर्दिशेत् ॥ १६२ ॥ निर्दोषवास्तु

ઘરના કરામાં દ્વાર ન મૂકવું અને પછીતે પણ દ્વાર ન મૂકવું. મૂકે તો વ્યાધિ અને રોગ કરાવે. ૧૬૨

घरकी कुक्ष और पछीतमें द्वार न रखना. कुक्षमें द्वार मूकनेसे व्याधी रहती है । और पृष्ठ–पछितमें द्वार रखनेसे रोग होता है । १६२

उत्तरंगा देन्यंस्ता ललाटे न समायदि ।
तुला ललाटिका सापि कुलक्षयं करी भवेद् ॥ १६३ ॥

ઘરના દ્વારના ઉતરંગના પેટામાં પાટ સામેલ હોય કે સામાન્ય રીતે લલાટથી નીચે ઉતરંગ જો હોય તો અગર એ પાટની સંધિ થાય ત્યાં જો એક બીજાના પેટામાં સાલવી નીચે સ્તંભ ન મૂકે તો તે તુલાવેધ જાણવો. અગર પાટડોકે ઉતરંગ લલાટ બરાબર નીચો હોય તો તેવા તુલાવેધથી ઘરધણીના કુળનો નાશ થાય. ૧૬૩

घरके द्वारके उत्तरंगमें धरन (पाट=बीम) सामेल हुआ हो या ललाटसे नीचा उत्तरंग हो. या दो धरन (पाट) जहां संधी होता हो वहां एक दूसरेके बीचमें सालकर नीचे स्तंभ न रखा हो यह तुलावेध है। धरन (बीम=पाट) या उत्तरंग ललाटके बराबर हो तो एसे तुलावेधसे स्वामिके कुलका नाश होता है । १६३

द्वारे सर्वंगृहाणांतु तलमानं न लोपयेत् ।
अग्रत पृष्ठतश्चैव समसूत्रं च कारयेत् ॥ १६४ ॥ निर्दोषवास्तु

મકાન આગળ પાછળના બધા દ્વારો (બારી, જાળીયા, કબાટ, ગોખલા) ના ઉતરંગના તળ ન લોપવા. તે બધા એક સૂત્રમાં રાખવા. ૧૬૪

मकानके सभी द्वारो (खीडकी, जाली, कबाट, गोखलेंका) का उत्तरंग समसूत्रमें होना चाहिये. उंचा निचा रखनेमें दोष है । १६४

मुरजं वर्तुलं द्वारं मानहीनं च वर्जयेत् ।
प्रथमा भूमियत् द्वारं तेनस्या दुपरिभूमिषु ॥ १६५ ॥ समराङ्गणसूत्रधार

ઘરના દ્વારના ઉપર ગોળ મુરજ (ત્રિકોણ જેવું) ન કરવું તેમજ પ્રમાણુથી હીન=નાનું ન કરવું. પહેલી ભૂમિનું દ્વાર પહોળું હોય જેટલું પહોળું હોય તેવડું ઉપરના માળે દ્વાર મૂકવું. મોટું ન મૂકવું. ૧૬૫

घरके द्वारके उपर गोल मुरज (त्रिकोण जैसा) न करना. और मान प्रमाणसे हीन=कम भी न करना । भूमितलके द्वार के गर्भ पर उपकी भूमिका द्वार मुकना. आगे पीछे द्वार न खडे करना । १६५

द्वार मध्ये कोण स्तंभमेकदोषं च कारयेत् ।
युग्मेषु भवेत् श्रेष्टमेकैकं परिवर्जयेत् ॥ १६६ ॥ निर्दोषवास्तु

ઘરના દ્વાર સામે મધ્યમાં જો ખૂણો કે થાંભલો એક શાખ ગળે તો તે દોષકારક છે. પરંતુ જો તે દ્વારમાં બે ખૂણીયો કે સ્તંભો કે બે શાખ ગળતી હોય તો સારૂં તેમાં દોષ નથી પરંતુ દ્વારમાં એક ન ગળવું જોઇએ. ૧૬૬

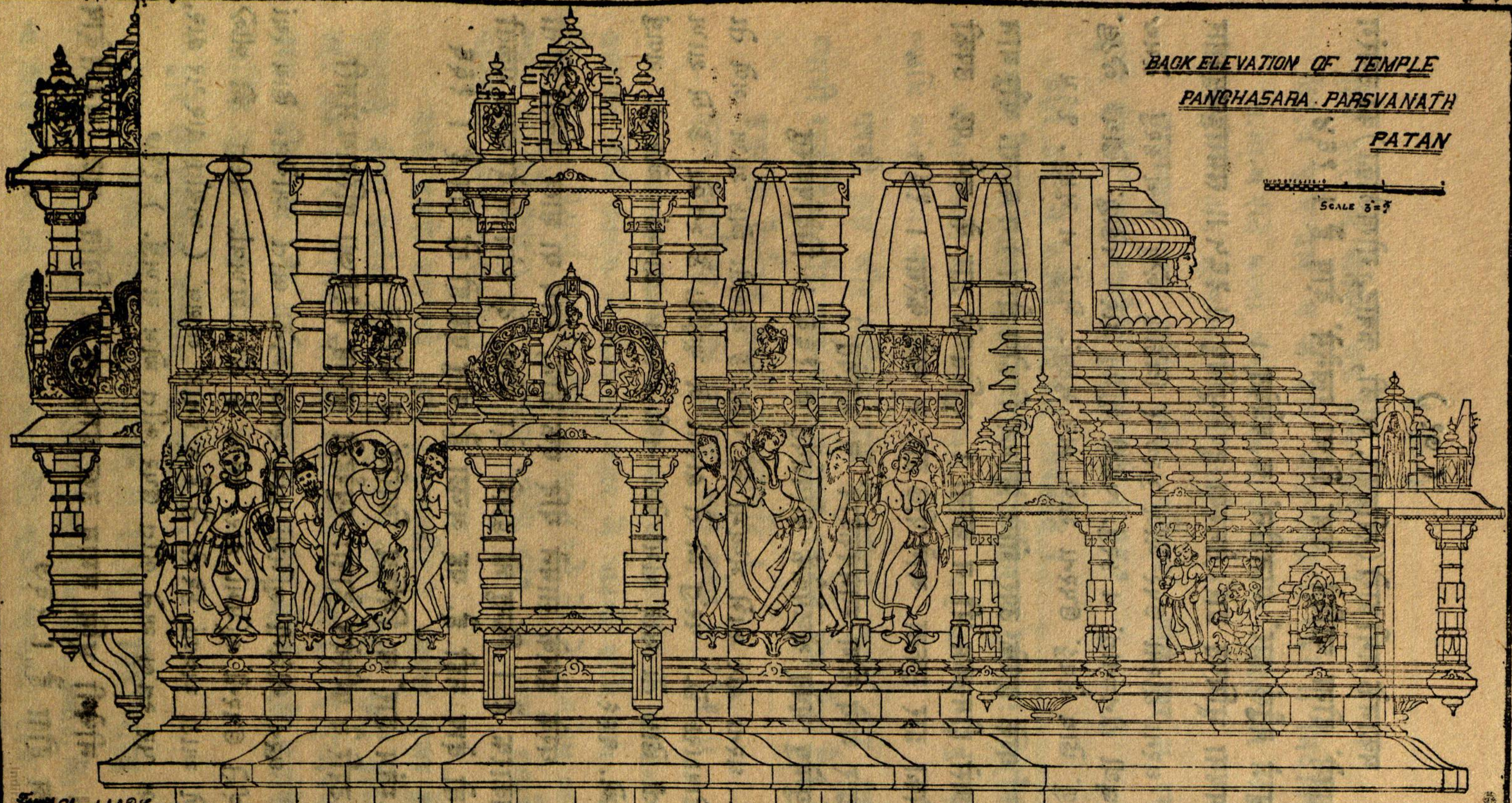
घरके द्वारके सामने यदि एक कोण, स्तंभ या शाख गलती हो तो दोषकारक है । किन्तु जो द्वारमें दो कोण, दो स्तंभ या दो शाख गलती हो तो दोष नही है. यह अच्छा है. परंतु एक हो तो दोष है । १६६

स्तंभ द्वारं च भितिश्च विपरीतं न कारयेत् ।
उपरि यै परीत्येन दोषाः स्युर्बहवो नृणाम् ॥१६७॥ परिमाण मंजरी

ઘરની નીચેની ભૂમિમાં દ્વાર, સ્તંભ અને ભીંત આવેલ હોય ત્યાં તે રીતે ઉપરની ભૂમિમાં દ્વાર, સ્તંભ કે ભીંત રાખવાં. પરંતુ જો બીજે માળે આડા અવળાં કરે તો તે દોષ દેનારૂં જાણવું. (અર્થાત્ દ્વાર પર દ્વાર, સ્તંભ પર સ્તંભ અને ભીંત ઉપર ભીંત એમ રાખવું.) ૧૬૭

नीचेनी भूमि समान उपर द्वार, स्तंभ, भिति, पाट, रखनासे दोष उत्पन्न होता है । १६७

BACK ELEVATION OF TEMPLE
PANCHASARA. PARSVANATH
PATAN

PRABHASHANKER O. SOMPURA
ARCHITECT

द्वारवेध तु यत्ने न सर्वथा हि परित्यजेत् ।
गृहोत्सेधं तृतीयांश हीनो वा मान मुच्यते ॥ १६८ ॥ परिमाणमंजरी

સામાન્ય ઘરની ઉભણી હોય તેનો ત્રીજો ભાગ તજીને જે રહે તેટલી દ્વારની ઊંચાઇ રાખવી. ૧૬૮

सामान्य गृहोंकी उंचाइसे तीसरे भाग छोडके दो भागकी द्वारकी ऊंचाइ रखनी । १६८

द्वारवेधं यत्नेन सर्वथा ही परित्यजेत् ।
गृहोच्छाय द्विगुणितां नयक्ता भूमि बहिः स्थिकम् ॥१६९॥ परिमाणमंजरी

ઘરના દ્વાર સામે આવતા સર્વ વેધો યત્ને કરીને હમેશાં તજવા. પરંતુ જો ઘરની ઊંચાઇથી બમણી જમીન છોડીને તેટલે દૂર હોય તો તે વેધ દોષકર્તા નથી. ૧૬૯

घरके द्वारके सामने आयेहुए सर्ववेधोंका यत्नसे त्याग करना चाहिये. परंतु घरकी उंचाइसें दोगुनी भूमि छोडके दूर वेध हो तो दोषकर्ता नहीं है । १६९

जलस्रवस्तथा द्वारे मूलैचानर्थको भवेत् ।
द्वाराग्रे देव सदनं बालानामापत्ति दायकम् ॥१७०॥ निर्दोष वास्तु
प्रकीर्णक वास्तु

ઘરના દ્વારની સામે પાણીની મોટી મોરી-ખાળ હોય તો તે અનર્થકારી જાણવું. તેથી પાયામાં પાણીનું વહન થતું હોય. દેવનું સ્થાનક દ્વાર સામે હોય તો તે બાળકોને માટે આપત્તિદાયક જાણવું. ૧૭૦

घरके द्वारके सामने पानीकी बडी मोरी हो तो वह अनर्थकारी है । उससे नींवमें पानी बहता रहता हो । द्वारके सामने देवस्थान हो तो बालकोंके लिये आपत्ति कारक है । १७०

श्रेणीभङ्गस्य लोपेन ब्रह्मदोषो महाभयः ।
शिल्पिनो निष्कुलं याति स्वामि सर्वधनक्षयः ॥१७१॥ निर्दोषवास्तु

શ્રેણીભંગનો લોપ કરવાથી મહા ભય ઉપજાવનારો ગર્ભલોપનો બ્રહ્મ-દોષ લાગે છે. તેથી શિલ્પીના કુળનો નાશ થાય છે અને ઘરધણીની લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. ૧૭૧

श्रेणीभङ्गका लोप होनेसे महाभयंकर दोष ओर गर्भलोपसे ब्रह्मदोष लगता है। इससे शिल्पिका कुलनष्ट होता है। और स्वामिकी लक्ष्मीका भी नाश होता है। १७१

चेणीयं सर्वदिक्षु च बलाणकं न कारयेत्।
बलाणकं हस्त्रोदयं त्रिदश जलधारियेत् ॥ १७२ ॥ गृहप्रकरणम्

ભવનમાં મધ્યે ચોક રાખીને ચારે તરફ ઓરડાઓનું ચણતર કરવું. પણ આગળ બલાણક=ડેલી મૂળ ઘર બરાબર ન કરવું. પણ તે ડેલી મૂળ ઘર થી નીચું કરવું અને તે ભવનના અંદરના ચોકના નેવાની ધારા ત્રણબાજુ પાડવી. (ચારે બાજુ નેવા ચોકમાં ન પાડવા.) ૧૭૨

भवनके मध्यचौक रखकर चारों ओर कमरे बनाना, और आगे प्रवेशमें बलाणक (डहली भाग) मूल घरके समान उदयका न करना. किन्तु वह बलाणक मूल गृहसें नीचा होना चाहिये और भवनका मध्य-चौकमें तीन ओरसे पानीका छपरेका नेवा गिरे यह शुभ है। (किन्तु चारो दिशाओके छपरेके नेवा चौकमें नहीं गिराना) १७२

अशास्त्रं मंदिर कृत्वा प्रजाराज्यंगृहाणि च।
तद्गृहाण्य शुभान्याह श्रियस्तत्र न विद्यते ॥ १७३ ॥ निर्दोष वास्तु

શાસ્ત્રવિદ્યાથી રહિત મંદિર કે પ્રજાના ઘર કે રાજભવન કરવાથી તે ભવનો અશુભ જાણવા. ત્યાં લક્ષ્મી કદી વાસ કરતી નથી. ૧૭૩

शास्त्रविधि रहित मंदिर घर या राजभवन बनाना यह भवन अशुभ जानना। यहां लक्ष्मीका वास कभी होता नहीं। १७३

अथ गृहायद्भूतम्—(वास्तुराज)

स्वयंमुद्घटिने नादे पतिते मरणं भवेत्।
कम्पनेन च महारोगो विघटना कुलक्षयम् ॥ १७४ ॥

ઘરનાં દ્વાર પોતાની મેળે ઉઘડી જાય, અવાજ થાય, અકસ્માત કોઇ પડે તો તેથી સ્વામિનું મૃત્યુ થાય, કમ્પાયમાન થાય તો મહા રોગ થાય. આવી ઘટનાના દોષથી કુળનો ક્ષય થાય. ૧૭૪

घरके द्वार स्वयं खुल जायें, आवाज करें, अकस्मात् कोइ गिर जाय तो इससे स्वामिकी मृत्यु होती है। इस घटनाके दोषसे कुलका क्षय होता है। १७४

राजवेश्मानि चैत्येषु प्रासाद तोरणे ध्वजे।
अन्यानि यानि द्रश्यन्ते तत्र भयं भवेत् ॥ १७५ ॥

द्वार प्राकार वेश्मानि निर्मितं तु पतनं यदाभवेत्।
द्रढस्थूणा कयाटादि वंशभङ्गः पति क्षये ॥ १७६ ॥

રાજભવન, ચૈત્ય કે પ્રાસાદ, દેવાલયના તોરણ કે ધ્વજનું અકસ્માત પતન થાય કે એવા દૃશ્યથી મહા ભય ઉપજે. બારણાં, ગઢ, કિલ્લો કે ઘર અકસ્માત અકારણ પડે અગર કમાડો દૃઢ હોય છતાં તે પડે તો વંશનો નાશ થાય અને સ્વામિનું મૃત્યુ થાય. ૧૭૫-૧૭૬

राजभवन, चैत्य या प्रासादके तोरण या ध्वजका अकारण पतन हो तो महाभय पैदा होता है। द्वार, गढ, किल्ला या मकान अकारण गिरें या किंवाड मजबूत होते हुए भी गिरजाय तो वंश नाश होता है और स्वामिकी मृत्यु होती है। १७५–७६

अकस्मात गृहभूमिश्च स्फूटिते कुड्यके तथा।
यस्य गेहे शृगालादि प्रविष्टश्चाथ श्रूयते ॥ १७७ ॥

रक्तधारा गृहे द्रष्ट्वा द्वारेण सर्पः प्रवेशीनः।
गृहं तस्य विनश्येन पत्नि वा म्रियते पतिः ॥१७८॥ इतिगृहाद्यद्भूतम्

અકસ્માત ઘરની ભૂમિ ફાટે કે શિયાળ આદિ પશુ પ્રવેશ કરે, ઘર કે ફળીમાં લોહી જેવી ધારા દેખાય કે દ્વારમાં સર્પ પ્રવેશ કરતાં જણાય તો તે ઘરનો વિનાશ થાય અને ઘરધણી કે તેની પત્નીનું મૃત્યુ થાય. ૧૭૭-૭૮

घरकी भूमि अकस्मात् फट जाय या मकानमें शृगालादि पशुका प्रवेश हो जाय, घर या आंगणमें रक्तधारा द्रश्यमान होती हो या द्वारमें सांप प्रवेश करता हो तो यह घरका नाश होता है। पति या पत्निकी मृत्यु होती है। १७७–७८

अथ वृक्षाद्भूतानि–(वास्तुराज)

वृक्षाणां रोदने व्याधि हसने देशविग्रहम् ।
शाखा प्रपतनोदस्मात् संग्रामे हि विघातस्तु ।
बालानां मरणं कर्तुम् बालानां फल पुष्पतः ॥ १७९ ॥

વૃક્ષમાંથી રૂદન સંભળાય તો વ્યાધિ થાય, હસવાનો અવાજ આવે તો દેશમાં વિગ્રહ કે ભંગ થાય, શાખા-ડાળ અકસ્માત પડે તો સંગ્રામમાં યોદ્ધાઓનો ઘાત-સંહાર થાય. બાળવૃક્ષ-થોડા સમયમાં આવેલા વૃક્ષને પરિપકવ સમય પહેલાં ફળ કે ફૂલ આવે તો બાળકોનાં મરણ થાય. १७९

पेडमेंसे रोनेकी आवाज सुनी जाय तो व्याधि होती है । हंसनेकी आवाज निकले तो देशभङ्ग होता है । शाखा या डाली अकस्मात् टूट पडे तो संग्राममें योद्धाका संहार होता है । बाल वृक्षमें अकाल फलफूल प्राप्त हो (परिपक्व होने पहेले फल आवे) तो बालकोंकी मृत्यु होती है । १७९

शुष्केषु संप्रशेहेतु दुर्भिक्ष च बल क्षयः ।
अनृतौ चेत्फलं पत्रं द्रश्यते यदि वा द्रूमे ॥ १८० ॥
ज्वलनादपि च वृक्षाणां रौद्रस्याद्धि धनक्षयः ।
पतनात्पूजितं वृक्षाणां सर्वराज्य विपर्यते ॥१८१॥ इति वृक्षाद्भूतानि

સૂકેલાં વૃક્ષ જો ફરી કોળે, પાન પત્તા આવે, તો તે દુષ્કાળ અને બળ હીણુતાના લક્ષણુ જાણુવા. ઋતુ વગરનાં ફળ પત્ર આવે તો .... ઉભેલું વૃક્ષ અકારણુ બળી જાય તો ભય કરનારૂં કે લક્ષ્મીનો નાશ થાય. પૂજાતાં વૃક્ષ (પીપળો, વડલો) જો અકારણુ પડે કે બળે તો સર્વ રાજ્યનું પરિવર્તન થાય. (નોટઃ-દુષ્ટ વૃક્ષ એટલે જે કાપતાં રક્ત જેવું નીકળે, ભૂતવૃક્ષ=ભૂતનાં વાસો રહે તેવા વૃક્ષ પીપળો, આંબલી વગેરે.) १८०-८१

शुष्क पेड फिरसे पल्लवित हो तो अकाल और बलहीनता आती है । ऋतुकाल विना फलफूल आ जाय तो लक्ष्मीका नाश हो. अकारणही वृक्षका पतन हो जाय तो भयंकरता और धनक्षय होता है । पूजते वृक्ष यदि गिरें तो राज्यका परिवर्तन होता है । (दुष्टवृक्ष=जिसको काटते ही रक्त

नेसा निकलता है । भूतप्रेतका वासवाला वृक्ष पीपला–ईमली) इति वृक्षाद्भूतानि । १८०–८१

अथ गृहदोषा—

सुचि मुखं भवेच्छिद्र प्रासादे पृष्ठे च यदा ।
प्रासादे न भवेत्पूजा गृहे क्रिडन्ति राक्षसाः ॥ १८२ ॥ निर्दोषवास्तु

પ્રાસાદ કે ઘરને નીચેની ભૂમિમાં જે સોયના મૂળ જેટલું પણ છિદ્ર પછીતે (પાછળ) ન રાખવું. જો છિદ્ર રાખે તો પ્રાસાદમાં પૂજા કરનાર ન રહે અને તેવા ઘરમાં રાક્ષસો ક્રીડા કરે એટલે કે ઉજ્જડ થાય. (ઉપરની ભૂમિ કે ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કે ઘર માટે તે દોષ નથી.) ૧૮૨

प्रासादे वा घरके नीचेकी भूमिमें पीछली दीवारमें सुईके मुंह जितना छिद्र नहीं रखना. यदि छिद्र रखे तो प्रासादमें पूजा करनेवाला नहीं रहता, अर्थात् मृत्यु होती है। अगर मकानसे एसा हो तो उस घरमें राक्षस रहते हैं–उजाड होता है । (उपरकी भूमि या चतुर्मुख प्रासाद या घरके लिये यह प्रमाण नही समझना) १८२

इष्टि कर्मेषु सर्वेषु थरमानं न लोपयेत् ।
इष्टिकादि थरे किंचित् वेधदोषो न कारयेत् ॥१८३॥ निर्दोषवास्तु

ઘર કે મંદિર કામમાં ઈંટ કે પથ્થર વગેરેના ચણતરમાં થરમાન ન લોપવો. એક સૂત્રમાં થરો રાખવા. ઈંટ કે પાષાણના થરનું ચણતર એક સૂત્રમાં થવાથી તેમાં વેધ દોષ ઉપજતો નથી. ૧૮૩

मकान या प्रासादके ईंट या पाषाणका चुनमें समथर एक सूत्रमें लेना चाहिये. थरमानका लोप नही होना चाहिये. ईंट, पथ्थरके थर एक सूत्रमें होनेसे वेधदोष नहीं होते । १८३

अधःभित्ती कृते पूर्वे तस्मिनैव तथोपरि ।
द्वारं द्वारस्य कथितं उपर्युपरिभूमिषु ॥ १८४ ॥
पट्टोऽपरि च न स्तंभभिति विपरितं न कारयेत् ।

उपर्युपरिभूमिषु द्वादशांश विवर्जयेत् ।
समवेध भवेत्तत्र समस्त कुलजः क्षयः ॥ १८५ ॥ समराङ्गण सूत्रधार

ભવનની નીચેની ભૂમિમાં જ્યાં ભીંતો, દ્વાર, સ્તંભ કે પાટ આવતા હોય ત્યાંજ ઉપરના માળે મૂકવા. ભીંત પર ભીંત, દ્વાર પર ગર્ભદ્વાર તેમજ પાટડા ઉપર પાટ આવે. પરંતુ પાટ ઉપર થાંભલો કે ભીંતો ઉપરના માળે ન મૂકવા. તેવું વિપરિત કામ ન કરવું. વળી નીચેના મજલાની ઉભણી ઉદયથી ઉપરના મજલાની ઉભણી બારમો અંશ ઓછો રાખવી. પરંતુ તેમ ન કરતાં નીચે પ્રમાણે જેટલી જ ઉભણી ઉપરના માળની રાખે તો આખા કુટુંબનો નાશ કરનાર એવો સમવેધ ઉત્પન્ન થાય. ૧૮૪–૮૫

भवनकी नीचेकी भूमिमें जहां दीवार द्वार, स्तंभ, पाट रखे हो इस तरह उपरकी भूमिमें वहां भी रखना. दीवार पर दीवार, द्वार पर गर्भद्वार, पाट पर पाट (बीम) स्तंभके पर स्तंभ रखना. किन्तु बीम=धरन=पाटके उपर खंभा या दीवार नहीं रखना । अैसा विपरीत कार्य न करना । नीचेकी भूमिकी उंचाइ (उदय) से बारहवां अंश घटाकर उपरकी भूमिका उदयमान रखना. एसा न करनेसे=उपर नीचेका उदय सरखा रखनेसे सारे परिवारका नाश करनेवाले समवेध उत्पन्न होतो हैं । १८४–८५

सुर्पाकारं गृहं कार्यं विकर्णं नैव कारयेत् ।
अग्रतश्च भवेच्छ्रेष्ठं पृष्ठितं परिवर्जयेत् ॥ १८६ ॥ निर्दोषवास्तु

१७
સુપડાની જેમ આગળનો ભાગ પહોળો અને પાછળનો ભાગ સાંકડો હોય તેવી કે વાંકી ન હોય તેવી જમીન કે ઘર ન કરવું. પરંતુ આગળનો ભાગ સાંકડો હોય કે પાછળ પહોળું હોય તેવી જમીન કે ઘર સારૂં જાણવું. પણ પાછલો ભાગ સાંકડો હોય તેવું તજી દેવું. ૧૮૬

---

१७ સુપડાના આકારનું ઘર કે જમીન માટે વાસ્તુસારમાં ઠક્કરફેરૂએ દુકાન કે હાટ માટે સારૂં કહ્યું છે. પરંતુ ઘરને માટે આગળ સાંકડું અને પાછળ પહોળું રાખવાનું તે ગ્રંથકાર કહે છે.

सुपडे के आकार के घर या जमीन के बारेमें वास्तुसार ग्रंथमें ठक्कर फेरुने दुकान या हाट के लीये अच्छा कहा है। मगर घर के लीये आगे संकडा ओर पीछे चौडा रखनेका ग्रंथकारने कहा है।

सुप जेसी आगेसें चौडी और पीछे संकडी हो या समकोण (गुनीये) में न हो एसी जमीन या घर नहीं करना. किन्तु आगेका भाग सांकडा हो एसे घर श्रेष्ठ जानना. पीछेका भाग संकडा हो ऐसा घर वर्जना । १८६

द्वार मध्येस्तुला स्तंभो नागदंतश्च भित्तिका ।
द्वार मध्ये समाश्रेष्ठा न चैते विषमा स्थिता ॥१८७॥ प्रकीर्णक वास्तु

ઘર કે પ્રાસાદના દ્વાર સામે પાટડો, થાંભલો કે નાગદંત (ઘોડાં) કે ભીંત આવે તો તે નેષ્ઠ જાણવું. જો એકી હોય તો દોષ છે, પરંતુ તે જો બેકી (બે) હોય તો શ્રેષ્ઠ જાણવું. ૧૮૭

घर या प्रासादके द्वारके सामने बीम=पाट, स्तंभ, नागदंत (घोडा) या आडी भीत्त=दीवार हो तो वह नेष्ट है । विषममें दोष है. किन्तु सम (द्वय) में दोष नहीं हे । १८७

पार्श्वाधिकं पृष्ठहीनं समुलो वेधदायकम् ।
कुंडीं भित्वा नकुर्वीत द्वारं तत्र सुखमीप्सुधीः ॥१८८॥ समराङ्गण सूत्रधार

જે ઘરનો કરો અધિક લાંબો હોય અને પછીત ઓછી હોય તો નળાંગ ઘરનો સમુલા નામનો વેધ કહેવો. સુખના અભિલાષી મનુષ્યે ભીંતો ખોદીને દ્વાર ન મૂકવું. ૧૮૮

जिस घरका पार्श्व (करा) अधिक लंबा हो और पछीत कम हो तो वह नलांग घरको समुलवेध कहता है । सुखके अभिलाषी मनुष्यको दीवार खोद कर द्वार मुकना उचित नहीं है । १८८

अथ प्रवेश—

उत्संगो हीन बाहुश्च पूर्णबाहुस्तथा परः ।
प्रत्यकायश्चतुर्थश्च निवेशः परिकीर्तितः ॥ १८९ ॥ समराङ्गण सूत्रधार

ઘર કે નગર કે પ્રાસાદના ચાર પ્રકારના પ્રવેશ કહ્યા છે (૧) ઉત્સંગ (૨) હીનબાહુ (૩) પૂર્ણબાહુ અને (૪) પ્રત્યક્ષાય. ૧૮૯

प्रासाद, घर या नगरके चार प्रकारके प्रवेश कहै हैं (१) उत्संग (२) हीनबाहु (३) पूर्णबाहु (४) प्रत्यक्षाय । १८९

उत्संगे एकदिकाभ्यं द्वाराभ्यां वास्तुवेश्मनोः ।
स सौभाग्य प्रजावृद्धि धनधान्य जयप्रदा ॥ १९० ॥

વાસ્તુગૃહના ઘરમાં સન્મુખ એકજ દિશામાંથી પ્રવેશ થાય તે ઉત્સંગ નામનો શ્રેષ્ઠ પ્રવેશ જાણુવો તે સૌભાગ્ય, પ્રજાવૃદ્ધિ, ધનધાન્ય અને વિજયને દેનારો ઉત્તમ પ્રવેશ જાણુવો. ૧૯૦

वास्तुगृहके द्वारमें सन्मुख एकही दिशामेंसे सामनेसे प्रवेश हो वह उत्संग प्रयेश कहलाता है । और वह सौभाग्य, प्रजावृद्धि, धनधान्य और विजय देनेवाला हे । १९०

यदि प्रवेशो हि वास्तु गृहाद् दक्षिणतां भवेत् ।
प्रदक्षिणा प्रवेशाद्धि भवेत् पूर्णबाहुकः ।
तत्रपुत्राश्च पौत्राश्च धनधान्य सुखानि च ॥ १९१ ॥

જે વાસ્તુ ઘરમાં ઘરની જમણી તરફ થઈને પ્રવેશ થાય તે પ્રદક્ષિણાથી પ્રવેશ થાય તે પૂર્ણબાહુ પ્રવેશ જાણુવો. તે પુત્ર, પૌત્ર, ધનધાન્ય અને સુખને દેનાર પ્રવેશ જાણુવો. ૧૯૧

जिस वास्तु गृहमें दाहिनी ओरसे प्रवेश हो सकता हो प्रदक्षिणासे प्रवेश हो वह पूर्णबाहु प्रवेश है । यह पुत्र, पौत्र, धमधान्य और सुख देनेवाला है । १९१

यत्र प्रवेशतो वास्तुगृहे भवति वामत् ।
तद्दहिनबाहुकं वास्तुगृहं निंदितं वास्तु चिन्तकैः ॥ १९२ ॥

જે વાસ્તુગૃહમાં ડાબી તરફ થઈને (અપસવ્ય) પ્રવેશ થાય તે હીનબાહુ નામનો નિંદિત પ્રવેશ થાય તેમ વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્યો કહે છે તે નેષ્ટ પ્રવેશ જાણુવો. ૧૯૨

जिस वास्तुगृहमें बायीं ओरसे (अपसव्य) प्रवेश हो, वह हीनबाहु प्रवेश कहलाता है और वह निंद्य–नेष्ट है। १९२

गृहपृष्ठं समाश्रित्य वास्तुद्वारं यथाभवेत् ।
१८प्रत्यक्षायत्वसौ निंद्यो वाम वर्तः प्रवेशस्ततः ॥१९३॥ समराङ्गण सूत्रधार

વાસ્તુઘરની પછીતે થઈને ઘરની ડાબી બાજુથી જે પ્રવેશ થાય તે પ્રત્યક્ષાય અગર પૃષ્ઠભંગ પ્રવેશ નિંદિત–નેષ્ઠ જાણવો. ૧૯૩

घरकी पछीत (पृष्ठ दिवार) से बायी ओरसे जो प्रवेश होता ही उस प्रत्यक्षाय या पृष्ठ भंग प्रवेश कहेते है और वह निंद्य और नेष्ठ है। १९३

उच्चायाद्द्विगुणाभूमि वेधदोषो न जायते ।
यदा भित्यंतरेवानि प्राकारा राजमार्गौ हि ॥ १९४ ॥

---

१८ (१) ઉત્સંગ પ્રવેશ સન્મુખ થાય. (૨) પૃષ્ઠભંગ–ઘરની પછીતે થઈ પ્રવેશ થાય તે. (૩) અપસવ્ય પ્રવેશ– પ્રથમ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યા જમણી તરફ નમીને વાસ્તુઘરમાં પ્રવેશ થાય તે. (૪) સવ્યપ્રવેશ–પ્રથમ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ડાબી તરફ નમીને વાસ્તુઘરમાં પ્રવેશ થાય તે. (૫) પ્રતિક્ષય– જે ઘરનું મુખ પશ્ચિમ સામે હોય તેમાં પૂર્વ સામે પ્રવેશ કર્યા પછી પશ્ચિમમાં વાસ્તુઘરમાં પ્રવેશ થાય તે. (૬) હીનબાહુ– જે ઘરનું મુખ દક્ષિણ સામે હોય તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ડાબી બાજૂ તરફ નમીને વાસ્તુઘરમાં પ્રવેશ થાય તે –આમ પંડિતોમાં મતમતાન્તર કહેલા છે

(૭) ઉત્સંગ પ્રવેશ– જે ઘરનું મુખ ઉત્તરમાં હોય તે ઘરમાં સૃષ્ટિમાર્ગે થઈને વાસ્તુ ઘરમાં પ્રવેશ થાય તે. (૮) પૂર્ણબાહુ પ્રવેશ–જે ઘરનું મુખ પૂર્વમાં હોય તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી વાસ્તુઘરની સન્મુખ પ્રવેશ કરવામાં આવે તે.

१८ (१) उत्संग सन्मुख प्रवेश होता हो। (२) पृष्टभंग घरकी पछीतसे होकर जो प्रवेश होता हो। (३) अपसव्य– पहेले द्वारमें दाखिल होकर दाहिनी औरसे प्रवेश हो वह। (४) सव्यप्रवेश– पहेले द्वारमें दाखिल होकर बांयी औरसे प्रवेश हो वह। (५) प्रतिक्षय– जिस घरका मुख पश्चिमें हो उसमें पूर्वमें दाखिल होकर फिर पश्चिममें जाकर घरमें प्रवेश हो वह। (६) हिनबाहु– जिस घरका मुख पश्चिममें हो उसमें प्रवेशके बाद बांयीं और जाकर प्रवेश हो एसे पंडितोमें मतभेद है। (७) उत्संग प्रवेश–जिस घरकी मुख उत्तरमे हो और सृष्टिमार्गसे वास्तुगृहमें प्रवेश होता हो। (८) पूर्णबाहु–जीस घरका मुख पूर्वमें हो, उसमें दाखिल होकर वास्तु-गृहमें सन्मुख प्रवेश हाता हो॥

अदर्शने नदीपारे दूरे या समभूमिषु ।
विदिक् स्थं न दोषा ये नवेघोन्दूरतः सदा ॥ १९५ ॥

न दोषो नीच जातेषु न दोषा भग्नमंदिरे ।
चतुष्पथां तेन भवेत्वेधो न च जीर्ण गृहान्तरे ।
न तत्रवेध दोष स्यात्सत्यं ब्रह्ममुखाच्छ्रुतम् ॥१९६॥ विश्वकर्म प्रकाश

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે કે દોષ કયાં કયાં ન લાગે:- ઘરની ઊંચાઇથી બમણી ભૂમિ તજીને વેધદોષ હોય તો દોષ લાગતો નથી અગર જો ઘર અને વેધ વચ્ચે ભીંતનું અંતર હોય, ગઢ, કિલ્લો કે વંડી કે રાજમાર્ગ હોય તો દોષ લાગતો નથી.

અગર દેખાય નહિ તેવું હોય કે નદીના સામે કાંઠે પાર વેધ હોય તો કે દૂર સરખી ભૂમિમાં હોય કે ત્રિકોણ, ત્રાંસું કે છેટે હોય તો તે દોષ લાગતો નથી. નીચ જાતિના લોકોને દોષ લાગતો નથી. જીર્ણ મંદિર માં દોષ નહિ. ચોરામાં વેધ દોષ નહીં. જૂના મકાનમાં વેધ દોષ નહિ. તેવા વેધદોષોની સત્ય વાત બ્રહ્માના મુખેથી મેં સાંભળી છે. ૧૯૪-૯૫-૯૬

श्री विश्वकर्मा कहेते हैं कि कहां नहीं दोष लगताः—घरकी उंचाइसे दोगुनी भूमि छोडनेसे दोष नहीं; घर और वेधके बीच दीवारका अंतर हो, गढ, किल्ला या राजमार्ग होनेसे दोष लगता नहीं ।

अगर देख न सके इतना दूर हो, नदीके सामनेके तट पर हो या दूरि सम भूमिमें हो या विकर्ण (त्र्यास्र) दूर हो तो दोष लगता नहीं । नीच जातीको दोष नहीं लगता. जीर्णमंदिर, चौपालमें—पुराने मकानमें वेधदोष नहीं. एसी वेधदोषोंकी सत्य वार्ता मैंने श्री ब्रह्माजीके मुखसें सुनी है । १९४—९५—९६

षड् वर्षे म्रियते स्वामि गत श्रीर्नवमे भवेत् ।
चतुर्थे पुत्र नाशः स्यात्सर्व नाशस्तथाष्टमे ॥ १९७ ॥ विश्वकर्म प्रकाश

વેધ દોષનું ફળ (છઠ્ઠા વર્ષે સ્વામિનું મૃત્યુ પામે કે નવમેં વર્ષે લક્ષ્મી જાય અગર ચોથા વર્ષે પુત્રનો નાશ થાય અગર આઠમેં વર્ષે સર્વ નાશ" થાય. ૧૯૭

वेधदोषका फल—छठवें वर्षें स्वामीकी मृत्यु हो। नौवे साल लक्ष्मी नाश हो या चौथे वर्षें पुत्र नाश हो आठवें वर्षें सर्व नाश होता है। १९७

१९
पर्वताग्रे नदीतीरे चत्वरे गोष्ठ भूमिषु।
समुद्रकूले वाऽरण्ये मानहीनं न दूषितम् ॥ १९८ ॥ गौतमी तंत्रे

ગૌતમ ઋષિ કહે છે કે પર્વત ઉપર કે આગળ નદીના કાંઠે કે ચોરા પાસે, ગાયના ગોંદરે, સમુદ્ર કાંઠે કે અરણ્યમાં માનહીન વસ્તુનો દોષ લાગતો નથી. ૧૯૮

श्री गौतम ऋषि कहेते हैं कि पहाडके उपर या आगे, नदीके तीरपर चौपाल—गोष्ठ भूमिमें समंदरतीर पर, जंगलमें अगर वास्तु मानहीन हो तो भी दोषकर्ता नहीं। १९८

मनसश्चक्षुषोर्यत्र संतापो जायते हृदि।
तथा कार्यं गृहं सैवरिति गर्गस्य भाषिते ॥ १९९ ॥ गर्गतंत्रे
बृहद्संहिता

મન અને ચક્ષુને જે કાર્ય જોઈને સંતોષ થાય તેવાં કાર્યો હમેશાં નિર્દોષ જાણવા એમ ગર્ગ ઋષિએ કહ્યું છે. ૧૯૯

गर्गऋषि कहते हैं कि जिनको देख मन और चक्षु प्रसन्न संतुष्ट होते है वह कार्य हमेश निर्दोष है। १९९

वास्तु लक्षण हीनेपि यत्र वैराज्यते मनः।
तत्र दोषो न विन्द्याच्च धर्मकामार्थ मोक्षदे ॥ २०० ॥ वास्तुकौतुक

---

१९ શ્લોક ૨૦૨ થી ૨૦૫ આ ચાર શ્લોકનો વિવેકબુદ્ધિથી ઉપયોગ કરવો. જ્યાં ત્યાં ન કરવો.

१९ २०२ से २०५ श्लोक-आ चार श्लोक का उपयोग विवेकबुद्धिसे करना. जहां तहां न करना।

જે વાસ્તુ લક્ષણુથી હીન હોય પરંતુ જ્યાં મનની રુચિ વધે તેવું સારૂં લાગે ત્યાં દોષ ન જાણુવો. તેવા વાસ્તુ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને દેનારા જાણુવા. ૨૦૦

जो वास्तु लक्षणसे हीन हो फिर भी जहां मन प्रसन्न होता हो वहां दोष न जानना. अैसे वास्तु धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष देने-वाले जानना । २००

शास्त्रमान विहिनं यद् रम्यं तद्विवि पश्चितम् ।
एकेषामेव तद्रम्यं लग्नं यत्र च यस्य हृद् ॥ २०१ ॥ शुक्रनीति

શુક્રાચાર્ય કહે છે કે શાસ્ત્રમાનથી રહિત હોય તે વિદ્વાનોને રમ્ય લાગતું નથી પરંતુ કેટલાકનો એવો મત છે કે જ્યાં જેનું મન લાગ્યું-રુચ્યું હોય તે તેને પ્રિય લાગે છે. (તેમાં દોષ ન જાણુવો) ૨૦૧

शुक्राचार्यजी कहते है कि शास्त्र मानसे रहित विद्वानोंको रम्य लगता नहीं फिर भी कितनोंका मंतव्य है कि जहां जिसका मन लगता हो वह उसे प्रिय लगता है । (उसमें दोष नहीं) २०१

॥ अथ भवने द्वार स्थापन ॥

एकाशीति पदे वास्तौ द्वांत्रिशद् देवता पदे ।
पूर्वा पर याम्योत्तरे वच्मि द्वाराणि वै क्रमात् ॥ २०२ ॥

पूर्वे जयेंद्र सूर्य तथा सत्य भृशाकाशे पदे ।
यमे गृहक्षते गंधर्व भृंगे पदे द्वार स्थितः ॥ २०३ ॥

अपरा नंदी सुग्रीवे च तथा पुष्पदंत वारुणे ।
सोम्ये कुबेर भल्लाटो दितिऽदिति द्वार स्थापन ॥ २०४ ॥

એકાશી પદના વાસ્તુ મંડળમાં ફરતા બત્રીશ પદોમાં દેવતાઓ પૂર્વ દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરે સ્થાપન થયેલ છે. તેમાં પૂર્વાદિ દિશામાં શુભ સ્થાનો દ્વાર સ્થાપનના અનુક્રમે કહે છેઃ-

પૂર્વમાં -જયંત-ઇન્દ્ર, સૂર્ય, સત્ય, ભૃશ અને આકાશના પદમાં દ્વાર મૂકવું.

દક્ષિણમાં-ગૃહક્ષત, ગંધર્વ અને ભૃંગરાજના પદમાં દ્વાર મૂકવું.

પશ્ચિમમાં-દૌવારિકા (નંદી), સુગ્રીવ, પુષ્પદંત અને વરુણના પદમાં દ્વાર મૂકવું

ઉત્તરમાં- કુબેર, ભલ્લાટ, દિતિ અને અદિતિના પદમાં દ્વાર મૂકવું.

૨૦૨-૨૦૩-૨૦૪

एकाशी पदका वास्तुमंडलमें चारो दिशाका बत्रीस पदमें देवताओ पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर स्थापीत है. वही पदमें द्वार स्थापन करनेसें शुभाशुभ फल कहा है. उसमें शुभ फल दाता पदका स्थान संक्षिप्तमें बताता हूं :—

पूर्वमें—जयका स्थानमें—इंद्रका स्थानमें, सूर्यका स्थानमें, सत्य, भृश और आकाशका पद स्थानमें द्वार मुकनेसें शुभ फलदाता हे. अन्य पद अशुभ फलदाता हे.

दक्षिणमे—गृहक्षतका स्थानमें गंधर्व और मृगका स्थान-प्रदमें द्वार मुकना.

पश्चिममें—नंदी, सुग्रीव पुष्पदंत और वरुणका पद स्थानमें द्वार मुकना.

उत्तरमें—मुख्य-भल्लाट-कुबेर, अदिति, दिति । २०२-२०३-२०५

द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह यानि तु ।
पूर्वेणेंद्रं जयंतं च द्वारं सर्वत्र प्रशस्यते ॥ २०५ ॥

याम्यं च वितथं चैव दक्षिणे न विदुर्बुधाः ।
पश्चिमे पुष्पदंतं च वरुणं च प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु भल्लाटं सोम्यं तु शुभदं भवेत् ॥ २०६ ॥ मत्स्यपुराण

મત્સ્યપુરાણકાર એકાદશી પદના વાસ્તુમંડળમાં શુભ એવા દ્વાર મૂકવાના સ્થાન કહે છેઃ- પૂર્વમાં ઇંદ્રિ જયંતના પદમાં, દક્ષિણમાં વિતથ (ગૃહક્ષત) ના પદમાં, પશ્ચિમમાં પુષ્પદંત ને વરુણના પદમાં અને ઉત્તરમાં ભલ્લાટ અને સોમ (કુબેર) ના પદમાં દ્વાર મૂકવાથી તે શુભ ફળદાતા જાણવું. ૨૦૫-૨૦૬

मत्स्यपुराणमें बहुत संक्षिप्तमें कहते हैं कि पूर्वमें इंद्रके स्थानमें, दक्षिणमें गृहक्षतको पदमें, पश्चिममें पुष्पदंतका पद स्थानमें, और उत्तरमें भल्लाटका पद स्थानमें द्वार रखनेसे शोभा और शुभफलदाता है । २०५-२०६

वास्तोश्च परिधावुक्ता द्वात्रिंशदमराः क्रमात् ।
शुभद्वारं तु गृह्णयादशुभं नैव गृह्यते ॥ २०७ ॥
दिशा भागेषु च तथा द्वारं शोभन मण्डितम् ।
इंद्र गृहक्षत पुष्पदन्त भल्लाट चिह्नतः ॥ २०८ ॥ अपराजित सूत्र

એ રીતે વાસ્તુના ફરતા ચારે દિશાના ફરતા બત્રીશ પદમાં દ્વાર સ્થાનના શુભાશુભ ફળો અનુક્રમે કહ્યા તેમાં શુભ દ્વાર સ્થાન કહ્યા હોય ત્યાં દ્વાર મૂકવા અને અશુભ સ્થાન ન લેવું. ચારે દિશાના વિભાગે પૂર્વમાં ઇંદ્રના સ્થાને, દક્ષિણમાં ગૃહક્ષતના સ્થાને અને પશ્ચિમમાં પુષ્પદંતના સ્થાને તથા ઉત્તરમાં ભલ્લાટના સ્થાને દ્વાર મૂકવાથી શોભાને આપે છે અને તે શુભ ફળદાતા જાણવા. ૨૦૭-૨૦૮

अिस रितसे वास्तुके चारों ओर घूमते, बत्रीस पदोंमें द्वार स्थानके शुभाशुभ फल अनुक्रम कहे, अिसमें शुभद्वार स्थान जहां कहे हो वहां रखना और अशुभ स्थान न लेना ।

चारों दिशाओंके विभागमें पूर्वमें इंद्रके स्थानमें, दक्षिणमें गृहक्षत स्थानमें और पश्चिममें पुष्पदंतके स्थानमें तथा उत्तरमें भल्लाट स्थानमें द्वार रखनेसे शोभा बढती है और उसे शुभफल दाता समझें। २०७–२०८

पूर्वतोऽभिमुखं वेश्म ध्वजे चाये तु शान्तिदम् ।
याम्यतोऽभिमुखं गेहं सदा कल्याणकारकम् ॥ २०९ ॥

गृहं च वारुणे शस्तं धनधान्यादिकं भवेत् ।
कौबेरी मुखगेहं च शान्ति पुष्टि सुखावहम् ॥२१०॥ अपराजितसूत्र

પૂર્વ મુખનું ઘર શાંતિ અને કીર્તિ દેનારૂં જાણવું, દક્ષિણ મુખનું ઘર હમેશાં કલ્યાણકારી જાણવું, પશ્ચિમાભિમુખ ઘર ધન ધાન્યાદિ દેનારૂં જાણવું અને ઉત્તર મુખનું ઘર શાંતિ, પુષ્ટિ અને સુખને દેનારૂં જાણવું. ૨૦૯-૧૦

अपराजित सूत्र संतान अ० १०१ का १४–१५ श्लोकमें कहेते हैं कि शहरमें चारों ओरका भवन शुभ जानना. पूर्वमूखका गृह शान्ति और कीर्ति देता है. दक्षिणाभिमूख गृह हमेंशा कल्याणदाता समजना. पश्चिमाभिमूखका गृह धनधान्य दाता है. और उत्तराभिमूख गृह शान्ति पुष्टि और सुखको देता है एसे चारों दीशाका गृह उत्तम कहा है। कोइ दिशा निषिध नहीं कही। २०९–२१०

एक चण्ड्या रवे सप्त तिस्रोदद्याद्विनायके ।
चतरस्रो विष्णु देवस्य शिवस्याद्ध प्रदक्षिणा ॥ २११ ॥ सूत्रसंतान

દેવ પ્રદક્ષિણાનો પ્રકાર એવો છે કે ચંડીને એક, સૂર્યને સાત, વિનાયક–ગણપતિને ત્રણ, વિષ્ણુને ચાર, અને શિવજીને અરધી પ્રદક્ષિણા કરવી. (કારણ કે શિવ પ્રનાલ ઓળંગાય નહિ.) ૨૧૧

चंडीदेवी मंदिरमें एक, सूर्यको सात, गणेशको तीन, विष्णुको चार और शिवमंदिरमें आधी प्रदक्षणा करनी। (क्योकीं शिवप्रनाल उल्लंघन नहीं होते) २११

पूर्वापर यदाद्वारं प्रणालं चोत्तरे शुभम् ।
प्रशस्तं शिवलिङ्गनामिति शास्त्रार्थं निश्चलं ॥ २१२ ॥ सूत्रसंतान

પૂર્વ અને પશ્ચિમ મુખ દ્વારવાળા પ્રસાદને ઉત્તર દિશામાં પ્રનાલ (પાણીવાહની) રાખવી તે શિવજીના માટે વિશેષ પ્રશસ્ત છે. ઉત્તર-દક્ષિણ મુખના પ્રાસાદને પૂર્વમાં પ્રનાલ રાખવી એમ શાસ્ત્ર નિશ્ચય જાણવો. ૨૧૨

पूर्व पश्चिम मुखवाला प्रासादको प्रनाल उत्तर और रखनी. शिवलिङ्गके लिये यह प्रशस्त है । उत्तर दक्षिण मुखके प्रासादको प्रनाल पूर्वमें रखनी एसे शास्त्रार्थ निश्चित है । २१२

स्तंभवेधैर्यथा वास्तु वास्तुवेधैस्तथा सुराः ।
देववेधै भवेन्मृत्युः शिल्पिकारावरादिषु ॥ २१३ ॥

સ્તંભવેધવાળું ભવન કે વાસ્તુવેધવાળું દેવમંદિર કે દેવપ્રતિમા વેધ હોય તો શિલ્પી અને કરાવનાર બન્નેનું મૃત્યુ થાય. ૨૧૩

स्तंभवेधवाला भवन या वास्तुवेधवाला देवमंदिर देवप्रतिमावेधसें शिल्प और स्वामीकी मृत्यु होती है । २१३

गृहे देव गृहे वापि जीर्णे चोद्धर्तुमीप्सिते ।
प्राग्वदद्वारं प्रमाणं च—वास्तुत्यादोऽन्यथा कृते ॥ २१४ ॥

ઘર કે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરતા જો દ્વાર પ્રમાણ ફેરફાર કરે તો વાસ્તુનું નવીન પૂજન કરવું. ૨૧૪

घर या मंदिरका जीर्णोद्धार करते वकत अगर द्वार—प्रमाणमें फर्क करें तो वास्तुका नया पूजन करें । २१४

स्थपति लक्षण—

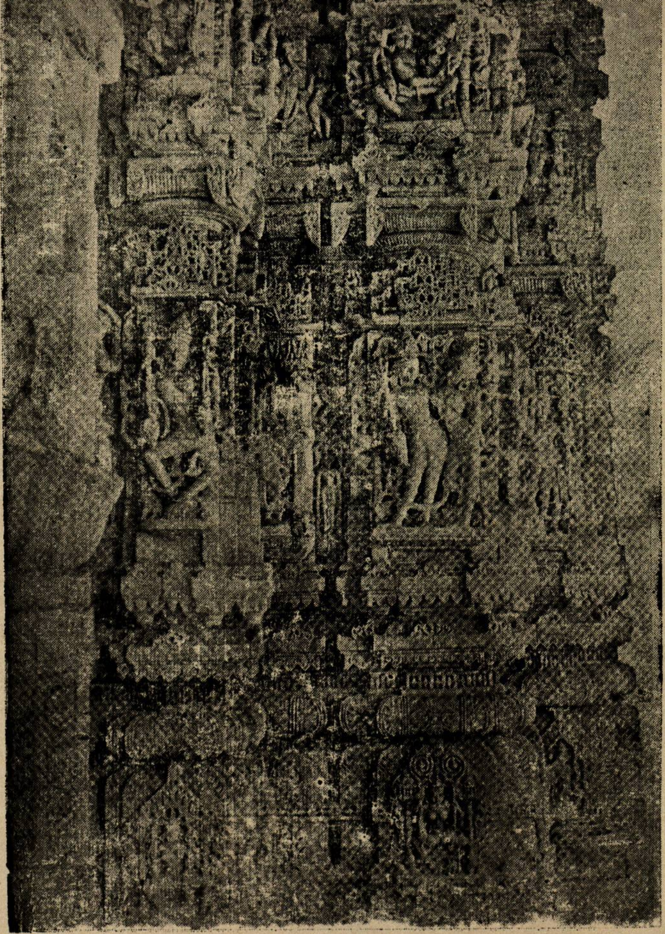
सुशीलश्चातुरो दक्ष शास्त्रज्ञो लोभ वर्जित् ।
क्षमावान्नुद्विजश्चैव सूत्रधार स उच्यते ॥ २१५ ॥

સ્થપતિ લક્ષણ કહે છે.—

સુશીલ, ચતુર, કુશળ, શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, ચારિત્રવાન, નિર્લોભી, ક્ષમાવંત એવા દ્વીજબ્રાહ્મણકુળનો સૂત્રધાર=સ્થપતિ=ગજધર જાણવો. ૨૧૫

शिखरका शुकनास उदयेश्वरमंदिर उदयपुर (मध्यप्रदेश)

[illegible] आबू (राजस्थान)

स्तम्भमें इन्द्र प्रतिमा

सुशील चतुर इल्मी चारित्रवान शास्त्रोमें प्रविण, निर्लोभी और क्षमावान एसो द्विज=ब्राह्मण कुलका सूत्रधार=स्थपति गजधर जानना । २१५

सोमपुराणां सुहस्तेस्तु सचरे देवभुवनानि वै ।
शिल्पिहस्ते कृते सौख्यं अन्यवर्णान्विवर्जयेत् ॥ २१६ ॥

બ્રાહ્મણકુળના એવા સોમપુરા શિલ્પીના હાથથી દેવમંદિર કે રાજભવનનાં કાર્યોના નિર્માણ કરાવવા. તેઓના હાથથી થએલા કાર્યો સુખ અને સિદ્ધિને દેનાર જાણવું. ૨૧૬

ब्राह्मण कुलके सोमपुरा शिल्पीके हाथसे देवमंदिर या भवनके कार्य निर्माण कराना. उनसे सुख संपत्ति पैदा होती है । अन्यवर्णोका त्याग करना । २१६

एकहस्ते तु कल्याणं द्विहस्ते मृत्युरेव च ।
गृहादियैक शिल्पिना भाषितं विश्वकर्मणा ॥ २१७ ॥

ભવન કે મંદિર કરાવનાર યજમાને પરીક્ષા કરીને વિદ્વાન શિલ્પીને પોતાનું કાર્ય સોંપવું. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે જે કાર્ય એકજ શિલ્પીના હાથે થયેલું હોય તે કલ્યાણકારી જાણવું. પરંતુ ચાલુ કામે બીજા શિલ્પીને બદલવાથી બે હાથથી થયેલું કાર્ય સ્વામીને મૃત્યુ દેનારૂં જાણવું તેમ વિશ્વકર્માએ કહેલું છે. ૨૧૭

भवन या मंदिर बनवानेवाले यजमाने जांचके बाद विद्वान स्थपतिका कार्य सोंपना चाहिये. शास्त्रकार कहते है कि जो कार्य एक शिल्पीसे हुआ हो वह कल्याणकारी है । किन्तु—चालु कार्यमें शिल्पि बदलनेसे दो हाथोंसे बनाहुआ कार्य मृत्युदाता जानना एसा विश्वकर्माका विधान है । २१७

गुणाश्च बहवो यत्र दोषमेकं भवेद्यदि ।
गुणाधिक्य अल्पदोषं कर्तव्यं नात्र संशय ॥ २१८ ॥

થયેલાં ભવન કે પ્રાસાદ–દેવમંદિરમાં ઘણા ગુણો હોય અને એકાદ દોષ દેખાતો હોય તોપણ તેનો દોષ નથી. જેમાં ઘણા ગુણો હોય અને થોડા દોષવાળું કાર્ય શ્રેષ્ઠ જાણવું, તેમાં જરાપણ સંશય કરવો નહિ. જેમ

અગ્નિમાં પાણીના બિંદુઓથી અગ્નિ ઓલવાતો નથી તેમ ઘણા ગુણો પણ ફળદાતા જ જાણવા. ૨૧૮

किये हुए भवन या देवमंदिरमें अनेक गुण हों और एकाद दोष हो तो भी यह दोष लगता नहीं। अनेक गुणवाला और थोडे दोषवाला कार्य श्रेष्ठ ही है। ईसमें किंचित संशय रखना नहीं। जिस तरह शुद्ध अग्निमें थोडे जलबिंदुओंसे अग्नि बुझाता नहीं ईसी तरह अनेक गुण फलदायी होता हैं। २१८

अल्पदोषं गुणाधिक्यं दोषायन भवेद्गृहम्।
दोषाधिक्यं गुणाल्पत्वं गृहमन्ते विवर्जयेत्॥ २१९॥

જે ગૃહકાર્ય થોડા દોષવાળું અને ઘણા ગુણોવાળું હોય તે ઘર દોષવાળું ગણાતું નથી પરંતુ જેમાં ઘણા દોષો હોય અને ગુણો ઓછા હોય તેવું ઘર અંતે પ્રયત્નથી તજી દેવું. ૨૧૯

जो गृहकार्य कमदोषवाला और ज्यादा गुणवाला हों वह दोष वाला नहीं है। किन्तु गुणसे दोष अधिक हो तो यह भवन आखिरमे छोडदेना चाहिये। २१९

गुणदोषौ च विज्ञाय शिल्पिकुर्वीत बुद्धिमान।
अन्यथा यदि कुर्यान्तु कर्त्ता भर्त्ता विनश्यति॥ २२०॥ मयमतम्

મયઋષિ કહે છે કે શિલ્પીએ ગુણદોષ વિચારીને જ કાર્ય કરવું. એથી ઊલટું બીજા કરે તો વાસ્તુ કરનાર અને કરાવનાર બન્નેનો નાશ થાય છે. ૨૨૦

मयऋषि कहते है कि शिल्पिको गुणदोषका विचार करके कार्य करना चाहिये—अन्यथा करनेसे स्वामि और शिल्पि दोनोंका नाश होता है। २२०

अथ प्रासाद देवतान्यास

विश्वकर्मा उवाच—

प्रासादे देवतान्यासं स्थापयेच्च समस्ततः ।
तदनुक्रमतो वक्ष्ये श्रुणुचैकाग्र मानसः ॥ २२१ ॥

पादे पराक्रमंदेवं प्रतिष्ठाप्य भूमध्यतः ।
प्राग्भारोद्भवं देवं शिलायां च तदूर्ध्वतः ॥ २२२ ॥

शिलोद्भवोध्धृता चादौ दंष्ट्र्या भूः समस्तिका ।
वराहरुपेण खरशिलायां धरणीधरः ॥ २२३ ॥

सूत्रपातं समासार्यं स्थाप्यश्चिन्तामणिस्तथा ।
आद्यस्तरोर्ध्वदेशे च तत्र नागकुलानि च ॥ २२४ ॥

प्रतिष्ठाप्याः पन्नगाश्च स्थाने पोत्यभिधानके ।
तदूर्ध्वे कुम्भकाख्ये च संस्थाप्या जलदेवताः ॥ २२५ ॥

पुष्पकं च तदूर्ध्वे तु चिप्पिका पुष्पकान्विता ।
संस्थाप्याः किन्नरास्तत्र चिप्पिका पुष्पकाकुला ॥ २२६ ॥

जाड्यकुम्भे स्थितो नन्दी कर्णाल्यां च ततो हरिः ।
गजपीठे गणेशश्च अश्वपीठे तथाऽश्विनौ ॥ २२७ ॥

नरपीठे नरांश्चैव स्थापयेत् क्रमयोगतः ।
क्षमां देवीं च खुरके स्रष्टारं कुम्भके तथा ॥ २२८ ॥

निर्गमोद्गम सीमायां ततः सृष्टिर्विनिर्मिता ।
संध्यात्रयं प्रतिष्ठाप्यं क्रमतो भद्रकत्रये ॥ २२९ ॥

कलशे च स्थितादेवी पार्वती तु हरप्रिया ।
धनदोऽन्तरपत्रे प्रतिष्ठाप्यो यथाक्रमम् ॥ २३० ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છેઃ પ્રાસાદના સમસ્ત થરમાં દેવતા ન્યાસ સ્થાપન આહ્વાહન તેના ક્રમથી હું કહું છું તે એક ચિત્તે સાંભળોઃ—પાયાની ભૂમિમાં પરાક્રમદેવની સ્થાપના કરવી. તે ઉપરની શિલાઓમાં પ્રગટનાર દેવ ભૂમિ

ઉપરથી પહેલા ખર શિલાના થરમાં વરાહરૂપે ધરણીધરનું સ્થાપન કરવું. સૂત્રપાત નોંધમાં ચિંતામણી નીચે ઉપરના થરોમાં નાગકુળોનું–આહ્વાહન કરવું. ખડશીલાના વારિમાર્ગમાં નાગદેવનું. તે પર કુંભિકાના થરમાં જળદેવતા. પુષ્પકંઠામાં કિન્નર અને અંતરાળના થરમાં પુષ્પકકુલ; જાંડબામાં નંદી; કણીમાં હરિ, ગજપીઠમાં ગણેશ, અશ્વપીઠમાં અશ્વિનીકુમાર, નરપીઠમાં નરદેવ, એમ ક્રમયોગે કરીને મહાપીઠમાં દેવોનું આહ્વાહન કરવું. ખરાના થરમાં ક્ષમાદેવી (પૃથ્વી)નું આહ્વાહન કરવું. કુંભમાં તેના સૃષ્ટિમાર્ગ નિકળાના ત્રણ ભદ્રમાં ત્રણ સંધ્યાનું સ્થાપન કરવું, કળશાના થરમાં શિવને પ્રિય એવા પાર્વતી દેવીનું આહ્વાહન કરવું, અંતરપત્રમાં કુબેરનું આહ્વાહન કરવું. એમ યથાક્રમે કરીને દેવોની પ્રતિષ્ઠા કરવી. ૨૨૪ થી ૨૩૦

विश्वकर्मा कहते हैं : प्रासादके समस्त घरमें देवता न्यास, स्थापन, आवाहन उसके क्रमसे मैं कहता हूं उसे एक चित्तसे सुनिये । बुनीयादकी भूमिमें पराक्रम देवकी स्थापन करें, उसके उपरकी शीलाओंमें प्राग्भार देव, भूमि परसे पहले खरशीलाके घरमें तराहके रुपमें धरणीधरकी स्थापना करे । सुत्रपात नोंधमें चिंतामणी, नीचे उपरके घरमें नागकुलोंका आव्हाहन करे । खडशीलाके वारिमार्गमें नागदेवका, उस पर कुंभीकाके घरमें जलदेवता, पुष्पकंठामें किन्नर, अंतरालके घरमें पुष्पकुल, जाडंबामें नंदी, कणीमें हरि, गजपीठमें गणेश, अश्वपीठमें अश्विनीकुमार, नरपीठमें नरदेव, अैसे कर्मयोगसे महापीठमें देवोंका आवाहन करे । खराके घरमें क्षमादेवी (पृथ्वी) का आवाहन करे । कुम्भमें उसके सृष्टि मार्गसे निकलते तीन भद्रमें तीन संध्याकी स्थापन करे । कलशेके घरमें शंकरके प्रीय पार्वती देवीका आवाहन करे । अंतर पत्रमें कुबेरका आवाहन करे. अैसे यथाकर्म करके देवोंकी प्रतिष्ठा करनी चाहिये । २२१–२३०

कपोताभ्यां गन्धर्वा अन्तःपत्रं च किन्नरा ।
शारदा मंचिकायां च जंघायां मेरूरेव च ॥ २३१ ॥
लोकपालाश्च दिक्पालाः सुराश्चाथ गणेश्वराः ।
उदीच्यामिंद्रदेवश्च सावित्री भरणे स्थिता ॥ २३२ ॥
भारधराः शिरावट्यां पट्टदेव्यश्च संस्थिताः ।
विद्याधराः कपोताभ्या मन्त्रःपत्रे सुरास्तथा ॥ २३३ ॥

पर्जन्यः कूटछाद्यैतु छाद्यनिर्गम संयुते ।
तदनंतरतो देवान् स्थापयेद् गर्भमध्यतः ॥ २३४ ॥

शाखयोश्चंद्रसूर्यौ तु त्रिमूर्तीश्चोत्तरङ्गके ।
उदुम्बरे स्थिता यक्षा अश्विना वर्धचंद्रकं ॥ २३५ ॥

कोलिकायां धराधारः क्षितिश्चोत्तानपट्टके ।
स्तंभेषु पर्वताः प्रोक्ता आकाशं च करोटके ॥ २३६ ॥

મંડોવરના થરવાળાના કેવળના થરમાં ગંધર્વનું આહ્વાહન કરવું, અંતરપત્રમાં કિન્નરનું, માચીના થરમાં શારદા=સરસ્વતીનું આહ્વાહન કરવું, જંઘા મેરુરૂપ છે તેમાં લોકપાલ, દિગ્પાલ, ગણેશ્વર આદિ દેવોનું આહ્વાહન કરવું, ઉદ્‌ગમ=દોઢીયામાં ઈંદ્રનું, ભરણીમાં સાવિત્રિનું, શીરાવટીમાં દેવીનું ઉપલા કુવાળમાં વિદ્યાધરનું, અંતરપત્રમાં સુરનું, કૂટછાદ્યમાં પર્જન્ય (વરુણ)નું છાજાના નિકાળા સાથે તેમાં સંસ્થાપના કરવી, ગર્ભગૃહમાં મૂળનાયક દેવની સ્થાપના કરવી, બેઉ શાખામાં સૂર્ય અને ચંદ્રની, ઉતરંગમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશની, ઉંબરમા યક્ષની, અર્ધચંદ્રમાં અશ્વિનીકુમારની, કોપીમાં ધરાધાર-(   ) ની, ઉત્તાનપટ=ભારવટમાં પૃથ્વી ક્ષિતિજની, સ્તંભમાં પર્વત=શૈલની અને ઘુમટમાં આકાશ દેવોની સ્થાપના કરવી. ૨૩૧ થી ૨૩૬

मंडोवरके घरवालोके कवालके घरमें गंधर्वका आवाहन करें । अंतर पत्रमें किन्नरका, माचीके थरमें शारदा सरस्वतीका, जंघा मेरुरुप है उसमें लोकपाल, दिग्पाल, गणेश्वर आदि देवोंका आवाहन करें । उदगम् दोढियेमें इंद्रका, भरणीमें सावित्रिका, शीरावटीमें देवीका, उपलेकीवाळमें विद्याधरका, अंतरपात्रयें सुरका, कूट छाद्यमें पर्जन्य (वरुता) के छालेके निकालेके साथ उसमें संस्थापना करवी, गर्भगृहमें मूलनायक देवकी स्थापना करें । दोनों शाखोमें सूर्य और चंद्रकी, उतरंगमें ब्रह्मा, विश्णु, महेशकी, उंबरमें यक्षकी, अर्धचंद्रमें अश्विनीकुमारकी, कोळीमें धराधारकी, उत्तानपट=भारवटमें पृथ्वी क्षितिजको, स्तंभमें पर्वत शैलकी और गुम्बजमें आकाश देवोंकी स्थापना करनी चाहिये । २३१-२३६

जालके ऋषि संध्याश्च सुरा मध्ये प्रतिष्ठिताः ।
मकर जान्हवी गंगा चंडेशो गोमती तथा ॥ २३७ ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्य ईश्वरी च सदाशिवः ।
ऊरुश्रृंगे तथा पंच भद्रभद्रेष्वयं विधिः ॥ २३८ ॥

शिखरे चेश्वरं विद्याच्छिखायां तु सुराधिपम् ।
ग्रीवायां त्वम्बरं देवमंडके च निशाचराम् ॥ २३९ ॥

पद्माक्षे पत्रपत्रे चाऽमलकमामल सारके ।
कलशे च स्थितोरुद्रो व्योम व्यापी सदाशिव ॥ २४० ॥

सद्यो वामस्तथा घोरस्तत्पुरुष ईश एव च ।
कर्णे प्रतिरथे चैवरथे पंजरभद्रयोः ॥ २४१ ॥

पंचवक्त्राणि पंचाग संख्या भद्रान्तगा भवेत् ।
इत्येते च समाख्याताः प्रासादे त्रिदशाः खलु ॥ २४२ ॥

न्यूनाधिकं स्थिता यहै देवास्तत्रैव ते पुनः ।
हीनेहीनाः प्रतिष्ठाप्या अधिके चाधिकाः श्रुता ॥ २४३ ॥

જાલીમાં ઋષિ સંઘ દેવા સાથે પ્રતિષ્ઠિત કરવા; પ્રનાલની મકર મુખે ગંગાજમના અને ચંડેશમાં ગોમતીનું આહ્વાહન કરવું; શિખરના ભદ્રપરના પાંચ ઉરૂશૃંગો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સૂર્ય ઇશ્વર એ સદાશિવનું આહ્વાહન કરવું. શિખરમાં ઇશ્વર, કળશમાં ઇંદ્રિ, આમલસારાના ગળામાં અંબર દેવ, અંડક વચલા ગોળ આમલસારામાં નિશાચર, ચંદ્રસમાં પદ્માક્ષ, એમ આમલસારામાં આહ્વાહન કરવું. કળશમાં રુદ્ર અને ગોળ અંડકમાં સદાશિવનું આહ્વાહન કરવું. પ્રાસાદના ઉપાંગોમાં કર્ણ–પ્રતિરથ, રથ, નંદી અને ભદ્રશાં અનુક્રમે, સદ્યો, વામ, અઘોરે, તત્પુરુષ અને પાંચમાં અંગમાં ઇશનું આહ્વાહન કરવું. એમ પાંચ મુખના પાંચ અંગો ભદ્ર સુધીના જાણવા. એ રીતે પ્રાસાદની ત્રણુ બાજુનાં અંગોનું જાણવું. ઓછા કે વત્તા થરો પ્રમાણે દેવોનું સ્થાન જાણવું. જો થરોની હીન પ્રતિષ્ઠા કરે તો હીન ફળદાતા અને અધિક હોય તો તે અધિક શુભકારક જાણવું. ૨૩૭-૨૪૩

जालीमें ऋषि संघ देवोके साथ प्रतिष्ठित करे । परनालके मकर मुखको गंगाजल, और चंडेशमें गोमतीका आव्हाहन करे । शिखरके भद्र परके पांच उरु श्रंग ब्रह्मा, विष्णु, सूर्य, ईश्वर, और सदाशीवका आव्हाहन करे । शिखरमें इश्वर, कलशमें इन्द्र, आमलसाराके गलेमें अंबरदेव, बीचके आमलसारमें निशाचर, चंद्रसमें पद्माक्ष, अिस तरह आमलसारमें आव्हाहन करे । कलशमें रुद्र और गोल एडकमें सदाशीवका आव्हाहन करे । प्रासादके ऊपांगोंमें कर्ण प्रतिरथ, रथ, नंदी और भद्रमें अनुक्रमसे सद्यो, वाम, अघोर, तत्पुरुष और पांचमें अंगमें इशका आव्हाहन करना चाहिये । अिस तरह पांच मुखके पांच अंगोमय तकके जानने चाहिये । वैसे प्रासादके तीनों ओरके अंगोका जाने । कम या ज्यादा थरोंके मुताबीक देवोंका स्थान जाने । अगर थरोंकी हीन प्रतिष्ठा करें तो हीन फलदाता, और अधिक हो तो अधिक शुभ कारक समझे । २४०–२४३

अर्चाजुक्सि थर स्तंभ पीठ मंडोवरेषु च ।
पुजनं लोपयेद्यत्र निष्फलं तत्प्रजायते ॥ २४४ ॥

દેવની પૂજા, પ્રાસાદના થરો, સ્તંભ, પીઠ અને મંડોવર આદિમાં દેવતાઓનું પૂજન કરવું. જો જેમાં લોપ થાય તો પ્રાસાદનું પુણ્ય ફળ નિષ્ફળ જાય છે, ૨૪૪

देवकी पूजा, प्रासादके थर, स्तंभ, पीठ और चंडोवर आदिमें देवताओंका पूजन करें । अगर उसमें लोप होगा तो प्रासादका पुण्य-फल निष्फल जायेगा । २४४

श्री विश्वकर्मा कहते है कि प्रासादका समस्त अंङ्गमे देवतां न्यास=आव्हाहन क्रमसे कहते है :—

नीवेमे	पराक्रमदेव	अंतरपत्र	सुरदेव
नीमकीशिला	प्राग्भारदेव	कूटछाद्य	पर्जन्य
शिलामें	वराह	गर्भगृहमे	मूलनायकदेव
सूत्रपातरोध——चिन्तामणि		हरिशाखा	सूर्य चंद्र
नीचे परकाथरमें	नागकुल	उत्तरंग	त्रिमूर्ति
पाणिनारमें	नागदेव	उदंबरमे	यक्ष
कुभीस्तरमे	जलदेव	अर्धचंद्र	अश्वीनीकुमार
पुष्पकंठमे	किन्नर	कोली	पृथ्वी
चिप्यिकामे	पुष्पकाकुल	स्तंभमे	पर्वतदेव
जाडंबामे	नंदी	धुमटमे	आकाश
कर्णिकामे	हरि	तालिमे	ऋषिसध
गजपीठमे	गणेश	प्रनाल	गंगा यमुना
अश्वपीठमे	अश्विनी	चंडेश	गोमती
नरपीठमे	नरदेव	शीखरका पांच शुडश्रृंगमें	ब्रह्मा, विष्णु, सूर्य इश्वर, सदाशिव
खरामे	पृथ्वी=क्षमा		
कुंभामे	त्रियसंध्या	शीखरमे	इश्वर
कळशमे	पार्वती	कलश	इंद्र
अंतरपत्र	कुबेर	आमलासगला	अम्बरदेव
केवाल	गंधर्व	गोलअंड	निशाचर
अंतरपत्र	किन्नर	चंद्रस	पद्माक्ष
मंचिका	शारदादेवी	कलशमे रुद्र-सदाशिव	
जंघामे	लोकपालदिग्पाल	प्रासादउपा कर्ण सद्यो	
उमद्गम	गणेश्वरदेव	प्रतिरथ	वाम
भरणमे	सावित्रि	रथ	अघोर
शीरावटी	देवी	नंदी	तत्पुरुष
केवाल	विद्याधर	भद्र	इश

उपरोक्त प्रासादके अंगमें देवताओंके आव्हाहेन करनार देवपूजा— प्रासादके थर, स्तंभ, पीठ और मंडोवर आदिमे देवताओंका आव्हाहेन करके पूजाकरवा. इसका लोप होवे तो प्रासादका पुण्यफल निष्फल होता है।

वास्तुद्रव्यानुसार वास्तुनामाभिधान

पाषाणैं निर्मितं यत्तुतत्गृहस्य ।
पक्केष्टकं वास्तुनाम भवनाह्नमुत्तमम् ।
आमेष्टकैः सुमनन्तु सुधारं कर्दमेनतु ॥ २४५ ॥

मानस्य वद्धि तं काष्टैर्यत्रश्च चन्दनं स्मृतम् ।
वस्त्रैश्च विजय प्रोक्तं राज्ञां शिल्पि विकल्पितम् ॥ २४६ ॥

कालमेति च विज्ञेय मष्टमंतृण जातिभिः ।
उत्तमा मिच चत्वारि गृहाणि गृहमेधिनाम् ॥ २४७ ॥

વાસ્તુદ્રવ્યના ઉપયોગ પરથી નામાભિધાન કહે છેઃ- પથ્થરોથી બનાવેલ ભવનને ઉત્તમમંદિર કહે છે, પાકી ઈંટથી બનાવેલ ભવનને ભુવન કહે છે, કાચીઈંટથીના ઘરને સુમન, ગારા માટીના ઘરને સુધાર, કાષ્ટ-લાકડુથી બનાવેલ ઘરને માનસ્ય, વેતથી બનાબેલ ઘરને ચંદન, રાજાઓના વસ્ત્ર તંબુને વિજય, તૃણ=ઘાસનાને કાલમ. હવે ઉત્તમ એવા ચાર દ્રવ્યના ગૃહના નામ કહે છે. ૨૪૫-૪૬-૪૭

वास्तु द्रव्योंके उपयोगसे नामाभिधान कहते हैं । पत्थरसे बने भवनको उत्तम मंदिर कहते हैं । पक्की इंटसे बने मकानको भुवग कहते हैं । कची इंटसे बने घरको सुमन, मिट्टीसे बनेको सुधार, काष्टसे बनेको भानस्य, बेतसे बनेको चंदन, राजाओंके वस्त्र तंबुको विजय, तीन घासवालेको कालम, अब उत्तमसे चार द्रव्यके गृहके नाम कहते हैं । २४५–४६–४७

सौवर्ण राजसं ताम्र मायसं च प्राकीर्तितम् ।
सौवर्णन्तुकरनाम राजतं श्रीभवन्तथा ॥ २४८ ॥

ताम्रेण सूर्यमंत्रन्तु चंडनाम तथा यसम् ।
देव दानव गंधर्व यक्ष राक्षस पन्नगाः ॥ २४९ ॥

द्वादशै ते प्रकारास्तु गृहाणां नियताः स्मृता ।
जातुषं त्वनिलं नाम प्रायुवं वारिबन्धकम् ॥२५०॥ विश्वकर्म प्रकाश

સુવર્ણ, ચાંદી, તાંબુ અને અષ્ટલોહ એ ચારોના ગૃહોના નામ કહે છેઃ- સુવર્ણના ભવનને કર, ચાંદીના ભવનને વિભવ, ત્રાંબાના ભવનને સૂર્યમંત્ર,

અને લોહ અષ્ટલોહના ભવનને ચંડ નામથી ઓળખાય છે. દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને પન્નગ (નાગ) એ પૂર્વોક્ત બાર પ્રકારના ગૃહો નિયમથી કહ્યા– લાખના ઘરને "અનિલ" કહે છે. નદીના બંધને "પ્રાયુવ" કહે છે. ૨૪૮–૪૯–૫૦

सुवर्ण, चांदी, तांबा और अष्टलोह–वे चारोंके गृहोंके नाम कहते हैं । सुवर्णके भुवनको कर, चांदीके भवनको विभव, तांबेके भवनको सूर्यमंत्र और लोह अष्टके भवनको चंड नामसे जानते हैं । देव, दानव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस और नाग सब लोगोंने पूर्वोक्त बार प्रकारके गृह नीयमीसे कहे । लाखसे वने घरको 'अनिल' कहते हैं और नदीके बांधको 'प्रायुव' कहेते है । २४८–४९–५०

पाषाणभवन	पकीईंटकाभवन	कचीईंटका	मीट्टी	काष्ट
मंदिर	भवन	सुमन	सुधार	मानस
बेत	राजाकावस्रका	तृण–धास	सुवर्ण	चांदी
चंदन	विजय	कालम्	कर	श्रीभव
त्रांबेकाभवन	अष्टलोह	लाख	जलबंध	
सूर्यमंत्र	चंद्र	अनिल	प्रायुव	कहेते हैं ।

अथ शल्य विज्ञान

जलान्तं प्रस्तरां तं वा पुरुषान्तमथोपि वा ।
क्षेत्रसंशोद्धये चोध्धृत्य शल्यं सदनमारभेत् ॥ २५१ ॥

केशाः कपालमस्यास्थि भस्मलोहे च मृत्यवे ।
शल्यानेकविधाः प्रोक्ता धातुकाष्टास्थि संभवा ॥ २५२ ॥

तान्परिक्ष्य प्रकर्तव्यो गृहारंभो द्विजोत्तम ।
नवकोष्टी कृते भूमि भागे प्राच्यादितो लिखेद् ।
अक चट तप यशान्क्रमाद्वर्णा निमानि च ॥२५३॥ 'विश्वकर्म प्रकाश

मंत्रश्च—

ॐ ह्रीं कुष्मांडि कौमारि ममहृदये कथय कथय ह्रीं स्वाहा ।
एक विंशति वारमनेन मंत्रेणाभि मंत्र प्रश्ना मानयेत् ॥ २५४ ॥

પ્રાસાદને રાજભવનમાં પાણી કે પથ્થર આવે ત્યાં સુધી અને અન્ય ગૃહોને માણસના માથોડા જેટલું ઊંડું ખોદવું ને ક્ષેત્ર (ઘરની ભૂમિ)નો સારી રીતે શોધ કરીને શલ્યનો ઉદ્ધાર કરીને ગૃહારંભ કરવો. વાળ, ખોપરી, શીંગડા, હાડકાં, ભસ્મ=રાખ, ચામડું, કોલસા, લોઢું, કાષ્ટ, ધાતુ, દ્રવ્ય, ધાન્ય, એમ અનેક પ્રકારના શલ્ય કહ્યા છે. તે ઘરની ભૂમિમાં હોય તો મૃત્યુકર્તા જાણવા. ધાતુ, ધાન્યને દ્રવ્ય શલ્યમાં ગણેલા છે.

ઘરના આરંભ કરતાં પહેલાં, દ્વીજમાં ઉત્તમ એવા શિલ્પીએ તેની પરીક્ષા કરવી. ઘરની ભૂમિના નવ કોઠા=ભાગ પૂર્વાદિ દિશામાં અનુક્રમ પાડી તેમાં अ, क, च, ट, त, प, य, श–એમ ફરતા આઠ કોઠામાં પૂર્વાદિ સૃષ્ટિ માર્ગ અક્ષરો લખવા.

સ્વામીએ એક કુમારિકાના હાથમાં ફળ આપીને આ મંત્ર એકવીશવાર ભણવો, ॥ ॐ ह्रीं कूष्मांडि कौमारि मम हृदये कथय कथय ह्रीं स्वाहा ॥ એકવીશ વાર મંત્ર ભણીને પ્રશ્ન કરી ઉપરોકત કોઠામાં ફળ મૂકવું અને તે જે કોઠામાં ફળ મૂકે તેનું નીચે પ્રમાણે શલ્ય જાણવું. અને તે કાઢીને ભૂમિશુદ્ધિ કરવી. ૨૫૧-૨૫૪

प्रासादमें या राजभवनमें पानी या पत्थर आ जावे वांहतक और अन्य गृहको आदमीकी उंचाईं तक गहेरा खोदना चाहिये । और क्षेत्र (धसीभूमि) की अच्छी तरहं शोधकरके शल्यका उद्धारकरके गृहारंभ करे । बाल, खोपडी, सींग, हड्डियें, भस्म, चमडा, कोयला, लोह, काष्ट, धातु द्रव्य धान्य वैसे अनेक प्रकारके शल्य कहे हैं । वे घरकी भूमिमें हो तो मृत्युकर्ता जाने । धातु धान्यको द्रव्य शल्यमें गीने हैं वे उत्तम हैं लेकिन ले लेना चाहिये ।

घरका आरंभ करते पहले द्वीजमें उत्तम हो वैसे शिल्पी उसकी परिक्षा करे । घरकी भूमिके नव कोठे=भाग पूर्वादि दिशासे अनुक्रमे बनाकर उसमें अ–क–च–ट–त–थ–य–श अिस प्रकार ओर आठ कोठेमें पूर्वादि सृष्टि मार्ग अक्षर लिखे । गृह स्वामी कुमारिकाके हाथमें फल देकर अिक्कीस बा यह मंत्रको पढे ह्रीं कूष्मांडि कौमारि ममहृदये कथय कथय ह्रीं स्वाहा । मंत्र बोलके प्रश्न करके कोठेमें फल रखें जो कोठेमें फल रखें उसका नीम्न शल्य जाने और उसे निकालकर भूमि शुद्ध करे । २५१–२५४

प्रारंभः स्याद्यदि प्राच्यां नरशल्यं तदाभवेत् ।
सार्द्धहस्त प्रमाणेन तच्चमानुष्यमृत्यवे ॥ २५५ ॥
अग्नेर्दिशि चकः प्रश्ने खरशल्यं करद्वयो ।
याम्यादिशि च कृते प्रश्ने नरशल्य मधोभवेत् ॥ २५६ ॥
नैॠत्यान्दिशितः प्रश्ने सार्द्धहस्ते श्वानास्थित ।
पश्चिमायान्तु शिशुशल्यं सार्द्धहस्तरधानीत् ॥ २५७ ॥
वायव्यां दिशि तु प्रश्ने नराणां वा चतुष्करे ।
उत्तरस्यां दिशि प्रश्ने विप्रशल्यं कटेरधः ॥ २५८ ॥
ईशानदिशि यः प्रश्नो गोशल्यं सार्द्धहस्ततः ।
मध्य कोष्टे च यः प्रश्नो वक्षो मात्रादधस्तदा ॥ २५९ ॥

शल्य दर्शक यंत्र

डेढ हस्ते
बालकका शल्य

नैऋत्य		पश्चिम		वायव्य
डेढ हस्ते श्वान शल्य	ट	त	प	चार हस्ते नर शल्य
दक्षिण कटिपुर विप्रशल्य	च	मध्य छातीपुर नर शल्य	य	उत्तर कटिपुर विप्रशल्य
दो हस्ते गद्धाकाशल्य	क	अ	श	डेढ हस्ते गो शल्य
अग्नि		पूर्व		इशान

डेढ हस्ते
नर शल्य

પ્રશ્ન કરતાં પૂર્વ અ ખંડ કોઠામાં દોઢ હાથ નીચે મનુષ્યના હાડકા નીકળે તે ઘરધણીનું મૃત્યુ કરાવે. અગ્નિ દિશાના ક કોઠામાં બે હાથ નીચે ગધેડાના હાડકા નીકળે, દક્ષિણ દિશાના ચ કોઠામાં કેડ નીચેથી મનુષ્યના હાડકા નીકળે, નૈઋત્ય કોણના ટ કોઠામાં કુતરાના હાડકા નીકળે, પશ્ચિમ દિશામાં ત કોઠામાં દોઢહાથ નીચે બાળકના હાડકાં નીકળે, વાયવ્ય કોણના પ કોઠામાં ચાર હાથ નીચે મનુષ્યના હાડકા નીકળે. ઉત્તર દિશાના ય કોઠામાં બ્રાહ્મણના હાડકા કેડ નીચે ઊંડે નીકળે, ઈશાનકોણના શ કોઠામાં દોઢ હાથ નીચે ગાયના હાડકાં નીકળે, મધ્યના કોઠામાં છાતી જેટલે ઊંડે મનુષ્યના વાળ, ખોપરી, લોહભસ્મ આદિ નરશલ્ય નીકળે, તે શલ્ય કાઢીને વાસ્તુ પૂજન કરી ભૂમિની શુદ્ધિ કરવાથી સ્વામી સુખ વૈભવથી રહે છે. ૨૫૫ થી ૨૫૯

प्रश्नकरनेके पूर्व अ खं कोठेमें डेढ हाथ नीचे मानवकी हड्डियां नीकले तो गृहस्वामीकी मृत्यु हो। अग्निकोणके क कोठेमें दो हाथ नीचे गधेकी हड्डियां नीकले, दक्षिण दिशाके च कोठेमें कमरके नीचे से आदमीकी हड्डियां नीकले, पश्चिम दिशामें त कोठेमें डेढ हाथ नीचे बच्चोंकी हड्डियां नीकले, वायव्य कोणके प कोठेमें चार हाथ नीचे आदमीकी हड्डियां नीकले, उत्तर दिशाके य कोठेमें ब्राह्मणकी हड्डियां कमरतक नीचे से नीकले, इशानकोनेमें श कोठेमें डेढ हाथ नीचे गायकी हड्डियां नीकले, मध्यके कोठेमें छातीकी गहराई से मनुष्यके बाल, खोपरी, लोहभस्म आदि नर शल्य नीकले तो वैसे शल्यको नीकाल कर वास्तु पुजन करके भूमिको शुद्ध करनेसे स्वामी सुख वैभवसे रहते है। २५५–२५९

इति शल्य विज्ञान

ગૃહ કે પ્રાસાદના પ્રારંભ માટે શુભ મુહૂર્તો વિદ્વાન જ્યોતિષ પાસે કઢાવવા. પ્રથમ માસ શુદ્ધિમાં વૈશાખ, શ્રાવણ, માગશીર્ષ, પોષ અને ફાગણ એ પાંચ માસ ઉત્તમ ખાત માટે છે. પ્રતિષ્ઠા માટે મહા અને જેઠ માસ પણ લેવાય છે. શુભ દિવસ ચંદ્રબળ નિષિદ્ધ કાળ છોડીને પ્રત્યેક મુહૂર્તો કરવા. પ્રથમ-ખનન મુહૂર્ત, બીજું ખાત શિલારોપણ વિધિ જ્યાંથી પાયો પૂરવાનો પ્રારંભ થાય. ભૂમિ ઉપરથી નોંધ કરવાનું, કણપીઠ અને ઉપરની

નોંધ–આ માટે સારા દિવસો જોવા. ત્રીજું સ્તંભનું, ચોથું દ્વારનું, પાંચમું પાટનું, છઠ્ઠું પદ્મશિલા અથવા છત, આચ્છાદન વચ્ચે શિખરના પ્રારંભ અને શુકનાસ, સાતમું આમલસાળાનું. આ સાતે મુહૂર્તો તેના ચક્રાદિ જોઈને ખૂબ ઉત્સાહથી અને ઉદારતાથી કરતાં વાસ્તુ પૂજન કરવું. છેલ્લે મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા જેમાં કળશ અને ધ્વજદંડ સ્થાપન સાથેજ મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠાદિ ખૂબ ધામધૂમથી કરવો.

गृह या प्रासादके प्रारंभके लिये शुभमुहुर्त विद्वान जयोतिषिके पास निकलवाये. प्रथम मास शुद्धिमें बैसाख, सावन, मगशीर्ष, पुस और फाल्गुन पांच मास उत्तम खातके लिये हैं। प्रतिष्ठाके लिये महा और ज्येष्ठ भी लेते हैं। शुभदिन चंदबल निषिद्ध काळको छोडकर प्रत्येक मुहुर्त करे। प्रथम खनन मुहुर्त–दूसरा खात शिलारोपण विधि जहांसे नींव पूरनेका प्रारंभ हो वही भूमि परसे नौध करे। कणपीठ और उपरका नौध भिसलिये शुभदिन देखे। तीसरा स्तंभका चौथा द्वारका, पांचवा पाटका, छट्ठा पद्मशिला या छत आच्छादनका। बीचमें शीखरका प्रारंभ और शुकनाथ, सातवां आमलसाखका। सातों मुहुर्त शकादि देखकर बडे उत्साहसे उदारतासे करके वास्तु पूजन करे। अंतमें मूर्त्ति प्रतिष्ठा जिसमें कळश, ध्वज दण्ड स्थापनके साथ मूर्ति प्रतिष्ठादि बडी धामधूमसे मनाये।

મુહૂર્ત જોતાં–પ્રારંભમાં વૃષચક્ર પૃથ્વી સૂતી, બેઠી કે ઉભી જોવાય છે. શિલારોપણ પર દ્વારચક્ર તેમાં વત્સ દોષ અને રાહુ દોષ જોવા. સ્તંભચક્ર, પાટચક્ર અને આમલસલા ચક્ર જોઈ મુહૂર્તો કરવા. છેલ્લા પ્રતિષ્ઠામાં પ્રતિમા સ્થાપન–પ્રાસાદાભિષેક, ધ્વજદંડ અને કળશ સ્થાપના ઘણા મહોત્સવપૂર્વક કરવા. તે સમયે સ્થપતિ–સૂત્રધાર અને અન્ય શિલ્પીગણ તથા બીજા શ્રમજીવીઓને ધન, વસ્ત્ર, સુવર્ણ, આભૂષણાદિથી સંતુષ્ટ કરી શુભાશિષ પ્રાપ્ત કરવા.

मुहुर्त देखते वक्त प्रारंभमें वृषचक्र पृथ्वी खडी या सोती देखते है। शिलारोपण पर द्वारचक्र, भिसमें वत्स शेष और राहु देखे। स्तंभचक्र, पाटचक्र और आमलसला चक्र देखे। मुहुर्त करने अंतमें प्रतिष्ठामें प्रतिमा–स्थापना प्रासाशभिषेक ध्वजदंड और कलश स्थापना

बडे महोत्सवके साथ करते वक्त स्थपति, सुत्रधार, अन्यशिल्पिगण और मजदरोंको धन वस्त्र सुवर्ण आभुषण आदिसे संतुष्ठ करे। और स्थपतिके शुभाशिष प्राप्त करे ।

પ્રાસાદ નિર્માણના પાંચ કે સાત મુહૂર્તો સમયે સ્થપતિ-સૂત્રધારપૂજન કરી સુવર્ણદ્રવ્ય વડે ગજપૂજન આદિ આઠ સૂત્રધારનું પૂજન યજમાને કરવું.

प्रासाद निर्माणके पांचके सात मुहुर्तके समय स्थपति=सूत्रधार पूजन करके सुवर्ण द्रव्यके साथ गणपूजन आदि अष्ट सुत्रोंका पूजन यजमानको करना चाहिये ।

मुहुर्त चक्रादि

गृहारंभकाले वृषचक्र ।
गृहारंभेऽर्कं भाद्राभैः शीर्षैस्थैदहि ईरितः ।
अग्रपाद स्थितेर्वेदैः शुन्यं स्याद्वृषचक्रके ॥ २६० ॥

स्थिरता पृष्ठपादस्थैर्वेदैः पृष्ठे श्रियस्त्रिभिः ।
लाभोवेदैर्दक्षकुक्षौ रामैः पुच्छ पतिक्षति ।
कुक्षौ वामेऽब्धिभिर्नैस्वं मुखे पीडा त्रिभिश्च भैः ॥ २६१ ॥

ગૃહના આરંભમાં સૂર્યનક્ષત્રથી દિનિયા નક્ષત્ર સુધી ગણતાં નક્ષત્રો જુદા જુદા અંગ પર મૂકતાં તેનું શ્રેષ્ઠ નેષ્ટ ફળ કહે છે. પ્રથમના ત્રણ નક્ષત્રો વૃષના માથાપર. તેનું ફળ દાહ તે પછીના ચાર નક્ષત્રો આગલા પગે-તેનું ફળ શૂન્ય. પછીના ચાર નક્ષત્રો પાછલા પગે સ્થાપવા-તેનું ફળ સ્થિરતા. પછીના ત્રણ નક્ષત્ર પીઠ પર-લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ. પછીના ચાર નક્ષત્રો જમણી કુખે-તે લાભ કર્તા. પછીના ત્રણ નક્ષત્ર પુછડે-તેનાથી સ્વામીનો નાશ. પછીના ચાર નક્ષત્રો ડાબી કુખે-તેનાથી નિર્ધનતા. પછીના ત્રણ નક્ષત્રો મુખમાં સ્થાપવા-તેનું ફળ 'પીડાકારક જાણવું. ૨૬૦-૨૬૧

गृहके आरंभमें सूर्य नक्षत्रसे दिनिया नक्षत्र तक गीनते गीनते नक्षत्रोको अलग अलग अंग पर रखे तो श्रेष्ठ या नेष्ठ फल कहे जाते हैं। प्रथमके तीन नक्षत्र वृषके सीरपर उसका फलदाह उसके बादके चार नक्षत्र पीछले पैर पर उसका फल शून्य। बादके चार नक्षत्र पीछले

पैर पर उसका फल स्थिरता, उसके बादके तीन नक्षत्र पीठ पर, लक्ष्मी प्राप्ति, और चार नक्षत्र दायीं करवट पर वही लाभकर्ता, और तीन नक्षत्र पूंछ पर फल निर्धनता, बादके तीन नक्षत्रकी स्थापना मुखमें और उसका फल पीडाजनक जानें । २६०-२६१

વૃષચક્રનું ઓડ

(૧)	૩	નક્ષત્ર	નેષ્ટ
(૨)	૪	,,	નેષ્ટ
(૩)	૪	,,	શ્રેષ્ઠ
(૪)	૩	,,	લક્ષ્મીપ્રાપ્ત
(૫)	૪	,,	શ્રેષ્ઠ
(૬)	૩	,,	નેષ્ટ
(૭)	૪	,,	નેષ્ટ
(૮)	૩	,,	નેષ્ટ
	૨૮	નક્ષત્ર	

ખાત વખતે પૃથ્વી સૂતી-બેઠી જોવાની રીતઃ- શુદ ૧ થી તિથિ, વાર રવિવાર અને અશ્વિનીથી નક્ષત્રથી નક્ષત્ર, એ રીતે જે દિવસે મુહૂર્ત જોવું હોય તે દિવસની તિથિ, વાર કે નક્ષત્રની સંખ્યાનો સરવાળો કરીને ચારે ભાંગતાં જે શેષ રહે તે તેનું ફળ જાણવું. શેષ ૧ વધે તો પૃથ્વી ઉભી. તેથી ઘર કરતાં ક્લેશ થાય. બે વધે તો પૃથ્વી બેઠી તે શુભ. ત્રણ શેષ રહેતો તે પણ શુભ. અને શૂન્ય રહે તો જાગતી તે નેષ્ટ જાણવી.

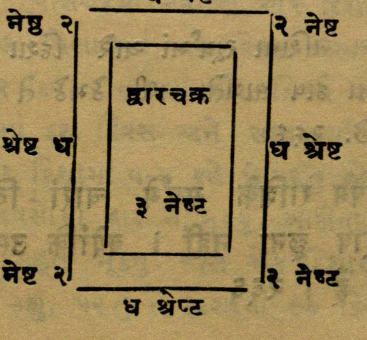
खातके वक्त पृथ्वी सोती या खडी देखनकी विधि । सुद १ से तिथि, रविवार से वार, अश्विनी से नक्षत्र-नक्षत्र । जिस प्रकार जिस दिनसे मुहुर्त देखना हो उस दिनकी तिथि वार या नक्षत्रको कुल मिलाकर चार के अंक से विभाजित करके जो शेष संख्या बाकी बचे वही उसका फल जाने । शेष १ बचे तो पृथ्वी खडी, उससे गृह बनाते कलेश होवे, दो की संख्या शेष बचे तो पृथ्वी बैठी, वेही शुभ । तीन शेष बचे तो वह भी शुभ । और शेष ४ बचे तो जागती वही नेष्ट समझें ।

अथ द्वार चक्रम्

अर्काच्चत्वारि ऋक्षाणि ऊर्ध्वे चैव प्रदापयेत् ।
द्वौद्वौ दद्याच्च कोणेषु शाखायाच्च चतुःश्चतुः ॥ २६२ ॥
अधश्चत्वारि देवानि मध्ये त्रीणि प्रदापयेत् ।
ऊर्ध्वे तु लभते राज्यमुद्वेगः कोणकेषु च ॥ २६३ ॥
शाखायां लभते लक्ष्मीर्मध्ये राज्यप्रदं तथा ।
अधस्ते मरणं प्रोक्तं द्वारचक्रं प्रकीर्तितम् ॥ २६४ ॥

સૂર્યનક્ષત્રથી દિનિયા નક્ષત્ર સુધી ગુણી પહેલા ચાર નક્ષત્રો ઉતરંગે રાજ્ય પ્રાપ્તિ પછીના ચાર ખૂણાના બબ્બે નક્ષત્રો મળી આઠ નક્ષત્રો ઉદ્વેગ કરાવે, પછીના ચચ્ચાર નક્ષત્રો બેઉ શાખામાં તે લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ કરાવે, પછીના ચાર નક્ષત્રો નીચે ઉંબરામાં તેનું મૃત્યુ ફળ, પછીના બ કીના છેલ્લા ત્રણ નક્ષત્રો દ્વારની મધ્યમાં રાજ્યપ્રાપ્તિ-આ રીતે દ્વારચક્રનું શુભાશુભ ફળ કહ્યું. તેમાં શુભ ફળ દેનાર નક્ષત્રોમાં દ્વાર સ્થાપન કરવું. ૨૬૨-૬૩-૬૪

सुर्य नक्षत्रसे दिनिया नक्षत्र तक गीनकर पहले चार नक्षत्र उतरंगसे राज्य प्राप्ति, बादके चार कोनेके दो दो नक्षत्र सब मिलकर उद्वेग करावे— बादके चार चार नक्षत्र दोनों शाखामें हैं वे लक्ष्मो प्राप्ति करावे. बादके बाद चार नक्षत्रसे नीचे देहली में मृत्युफल बताता है । बादके अंतीम तीन नक्षत्र द्वारकी मध्यमें राजप्राप्ति । अिस तरह द्वार चक्रका शुभाशुभ फल कहा हैं । शुभफल दीखते हो वैसे नक्षत्रों में द्वार स्थापन करें । २६२–६३–६४

		नक्षત્ર
(૧)	ઉતરંગ	૪ રાજપ્રાપ્તિ
(૨)	ચારખૂણાના	૮ નેષ્ઠ
(૩)	શાખા	૮ શ્રેષ્ઠ
(૪)	ઉંબરા	૪ નેષ્ટ
(૫)	મધ્ય	૩ શ્રેષ્ઠ
		૨૮

द्वार स्थापनमां वत्स—

कन्यादीना त्रिके सूर्ये द्वारं पूर्वादिषु त्यजेत् ।
यत्र वत्समुखं तत्र स्वामिनो हादं कृनिते ॥ २६५ ॥

કન્યાદિ ત્રણ ત્રણ રાશિનો સૂર્ય હોય ત્યારે પૂર્વાદિ વગેરે દિશાઓમાં દ્વાર ન મૂકવું.

કન્યા, તુલને વૃશ્ચિક એ ત્રણ રાશિ સૂર્યમાં પૂર્વ દિશાનું દ્વાર ન મૂકવું.
ધન, મકર, કુંભ એ ત્રણ રાશિ સૂર્યમાં દક્ષિણ દિશાનું દ્વાર ન મૂકવું.
મીન, મેષને વૃષભ એ ત્રણ રાશિ સૂર્યમા દક્ષિણ દિશાનું ,, ,,
મિથુન, કર્ક, સિંહ ,, ,, ,, ઉત્તરે ,, ,, ,,
કારણ કે તે દિશાઓમાં દ્વાર મૂકવાથી વત્સ મુખ સામું હોય છે. તેમાં મૂકવાથી સ્વામીને નુકશાન થાય છે. ૨૬૫

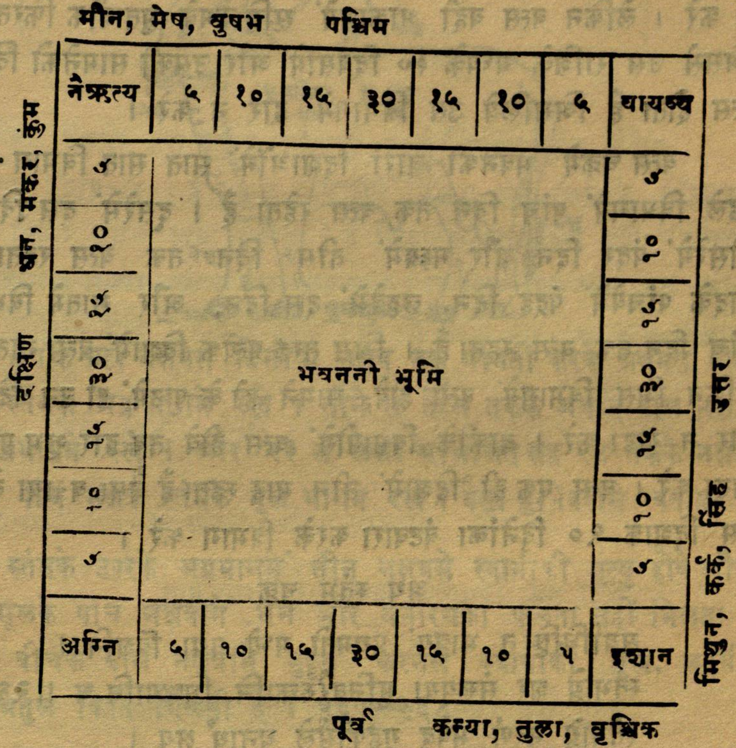
कन्यादि तीन तीन राशिका सूर्य होवे तब पूर्वादि दिशाओमें द्वार न रखे । कन्या तुला और वृषिक यह तीन राशीमें सूर्यमें पूर्व दिशामें द्वार खडा न करें । धन, मकर, कुंभ वे तीन राशीमें सूर्य आवे तो दक्षिण दिशामें द्वार न करे । मीन, मेघ और वृषम वे तीन राशिके सूर्यमें पश्चिम दिशामें द्वार न करे । मीथुन, कर्क, सिंह यह तीन राशिमें उत्तरमें द्वार न करे । क्योंकि उन दिशाओंमें द्वार रखनेसे वत्सका विरुद्ध मुख होता है । और स्वामीको नुकसान पहुंचता है । २६५

सिंहे चैव तथा कुंभे वृश्चिके वृषभे तथा ।
नैव दोषो भवेत्तत्र कुर्याच्चतुर्दिशामुखम् ॥ २६६ ॥

સિંહ, કુંભ, વૃશ્ચિક તથા વૃષભ રાશિના સૂર્યમાં ચારે દિશા તરફ દ્વાર મૂકવામાં આવે તો પણ વત્સના દોષ લાગતો નથી, કેમકે તે સમયે વત્સનું મુખ કોણાઓ તરફ હોય છે. ૨૬૬

सिंह कुंभ, वृश्चिक और वृषम राशिके सूर्यमें चारों दिशाकी ओर द्वार करें तो भी वत्सका दोष छूना नहीं । क्योंकि उस वक्त वत्सेका मुख कोणोंकी तरफ होता है । २६६

वत्सचक्र

ઉપરોકત કહેલી દિશામાં અને કહેલા રાશિમાં તે દિશામાં દ્વાર ન મૂકવું. પરંતુ વત્સએ આકાશમાં સૃષ્ટિક્રમે ફરે છે તેથી તે રાશિના મધ્યના ૩૦ દિવસોમાં અને તેની સામેની દિશામાં વત્સ હોય છે તેથી તે વિભાગમાં દ્વાર મૂકવું નહિ.

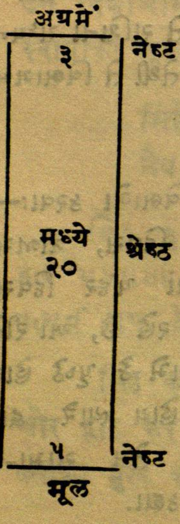
વત્સચક્રમાં ભવનની ચારે દિશાઓમાં સાત સાત વિભાગો કરવા:— પહેલા વિભાગમાં પાંચ દિવસ વત્સ રહે છે; બીજામાં દશ દિવસ, ત્રીજામાં પંદર દિવસ, મધ્યમાં ત્રીશ દિવસ વત્સ રહે છે; પાંચમામાં પંદર દિવસ, છઠ્ઠામાં દશ દિવસ અને સાતમામાં પાંચ દિવસ વત્સ રહે છે, આ રીતે પ્રત્યેક દિશામાં વત્સ રહે છે,પરંતુ જે વિભાગમાં વત્સ સામે કે પૃષ્ઠે હોય તે દિવસોમાં દ્વાર ન મૂકવું, બાકીના વિભાગમાં વત્સ ન હોય ત્યારે દ્વાર શુભ મુહૂર્તે મૂકવું. વત્સ એક દિશાણું ત્રણ માસ રહે છે તેમ સામાન્ય રીતે કહ્યું, પરંતુ તે દિશામાં ૯૦ દિવસ વહેંચી વિભાગ કહ્યા.

उपरोक्त बतायी दिशामें और कही राशिमें उसी दिशामें द्वार न करे । लेकिन वत्स वही आकाशमें सृष्टि क्रमके मुताबीक फिरता है । अिससे उस राशिके मध्यके १० दिवसोंमें और उसकी सामनेकी दिशामें वत्स होता है अिसलिये उस विभागमें द्वार न करे ।

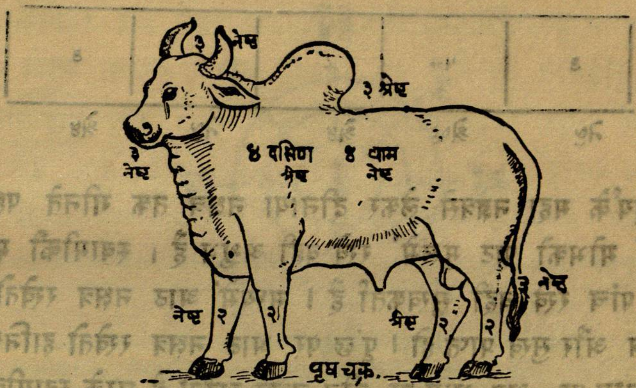
वत्स चक्रमें भवनकी चारों दिशाओंमें सात सात विभाग करें । पहले विभागमें पांच दिन तक वत्स रहेता है । दूसरेमें दस दिन तक तीसरेमें पंदर दिन और मध्यमें तीस दिन तक वत्स रहता है । बादके पांचवेमें पंद्रह दिन, छट्ठवेमें दस दिन, और सातमे विभागमें पांच दिन तक वत्स रहता है । अिस तरह प्रत्येक दिशामें वत्स रहता है । लेकिन जिस विभागमें वत्स होवे, सामने हो के पृष्ठमें हो उन दिनोंमें द्वार न खडा करे । बाकीके विभागोमें वत्स होवे तब द्वार शुभ मुहुर्तमें खडा करे । वत्स एक ही दिशामें तीन माह रहता है वैसा बताया लेकिन उस दिशाके ९० दिनोंका बंटवारा करके विभाग करे ।

अथ स्तंभ चक्र

सुर्याधिष्ठि त भात्रयं प्रथमतो मध्ये तथा विंशति ।
स्तंभाग्रे शर संख्यया मुनिवरैरुक्तानि धिष्ण्यानि च ॥ २६७ ॥
स्तंभाग्रे मरणं भवेद् गृहपतेर्मूले धनार्थ क्षय ।
मध्ये चैव सुखार्थं कीर्तिमतुलां प्राप्नोति कर्ता सदा ॥ २६८ ॥

સૂર્યના મહાનક્ષત્રથી દિનિયા નક્ષત્ર સુધી ગણત્રી કરી પ્રથમના ત્રણ નક્ષત્રો સ્તંભના અગ્ર ભાગમાં મૂકવા, ત્રણથી તે ત્રેવીશ સુધીના અર્થાત્ વીશ નક્ષત્રો મધ્ય વિભાગમાં મૂકવા અને ૨૩ થી તે અભિજિત સહિત એકવીશ સુધીના એટલે પાંચ નક્ષત્રો સ્તંભના મૂળ ભાગમાં મૂકવા એમ મુનિવરોએ કહ્યું છે. સ્તંભના ઉપલા માત્ર ભાગના ત્રણ નક્ષત્રોથી સ્વામીનું મૃત્યુ થાય અને નીચે મૂળના પાંચ નક્ષત્રોમાં ધન અને મનોરથો ફળતા નથી. પરંતુ વચલા ભાગના વીશ નક્ષત્રોમાં મુહૂર્ત કરવાથી સ્વામીને સુખ, લક્ષ્મી અને અતુલ કીર્તિ મળે છે. ૨૬૭–૨૬૮

सूर्यके महा नक्षत्रसे दिनीया नक्षत्र तक गीनती करके प्रथमसे तीन नक्षत्र स्तंभके अग्र भागमें रखे । तीने से तेईस तकके अर्थात् बीस नक्षत्र मध्य विभागमें रखे । और २३ से लेकर अभिजित सह २८ तकके नक्षत्र अर्थात् पांच नक्षत्र स्तंभके मूल भागमें रखे । वैसा मुनिवरोंने बताया ।

स्तंभके उपरके अग्रभागमें तीन नक्षत्रसे स्वामीकी मृत्यु होवे और नीचे मूलके पांच नक्षत्रोंमें धन और मनोरथका फलता नहीं मिलता । लेकिन बीचके बीस नक्षत्रोंमें मुहूर्त करनेसे स्वामीको सुख, लक्ष्मी और अतुल किर्ति मिलती है । २६७–२६८

मोभचक्र वा पाटचक्र

मूले मोमे त्रिऋक्षे गृहपति मरणं पंचगर्भे सुखं स्यात् ।
मध्ये चैवाष्ट ऋक्षं धनसुत सुखदं पुच्छके चाष्ट हानिः ॥ २६९ ॥

पश्चादग्रे त्रिभाति गृहपति सुखदं भाग्यपुत्रार्थदं स्यात् ।
सूर्यादिनं च ऋक्षं यदि विधुदिनभं मोभचक्रं विलोक्यम् ॥२७०॥

સૂર્યના મહા નક્ષત્રથી તે દિનીયા નક્ષત્ર સુધી ગણતાં પહેલાં ત્રણ નક્ષત્રો મોભ કે પાટ મૂળમાં મૂકવા તે અશુભ છે–સ્વામીનું મૃત્યુ નીપજાવે, ગર્ભમાં પાંચ મૂકવા તે સુખ કર્તા છે મધ્યમાં આઠ નક્ષત્રો મૂકવા તે ધન, પુત્ર અને સુખ આપનારા છે. પુછડે આઠ નક્ષત્રો મૂકવા તે હાનિકર્તા છે, પાછળના ભાગે અગ્ર ભાગે ત્રણ નક્ષત્રો મૂકવા તે ઘરના સ્વામીને સુખ આપનાર તથા ભાગ્ય અને ઘણા પુત્રો આપનાર જાણવા, આ પ્રમાણે મોભ તથા પાટડા (ભારવટ)નુ ચક્ર એકજ જાણવું. ૨૬૯–૨૭૦

३	५	८	८	३
नेष्ट	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	नेष्ट	श्रेष्ठ

सूर्यके महा नक्षत्रसे लेकर दीनाया नक्षत्र तक गीनते पहले तीन नक्षत्रोंमें मोभको पाट मूलमें रखे वही अशुभ है। स्वामीकी मृत्यु हो। गर्भमें पांच रखे वही सुखकर्ता है। मध्यमें आठ नक्षत्र रखेतो अिससे धन, पुत्र और सुख प्राप्त हो। पूंछ पर आठ नक्षत्र रखेतो हानिकर्ता है। पीछेके भाग पर, अग्र भाग पर तीन नक्षत्र रखेतो वे घरके स्वामीको सुख देनेवाले, सुभाग्य और बहुत पुत्रोंको देनेवाले समझे। अिस तरह मोभ और पाटडा (भारवट)का चक्र एकही जाने। २६९-२७०

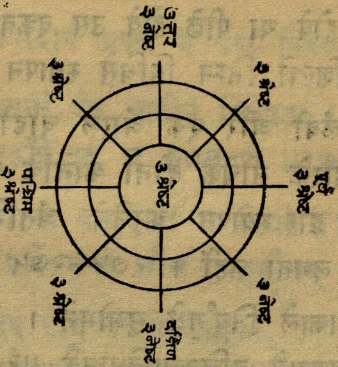
अथ आमलसारा घंटा चक्रम् ॥

घंटा चक्रं विधायैवा मध्ये पूर्वादिशाक्रमात् ।
त्रीणि त्रीणि प्रदेयानि सृष्टि मार्गेण क्रामके ॥ २७१ ॥

मध्ये चैव स्मृतो लाभो पूर्वं भागे जमा रयो ।
आग्नेयाश्चैव हानिः स्याद् दक्षिणे पतिनाशनम् ॥ २७२ ॥

नैऋत्ये पारणालाभः पश्चिमे सर्वदा सुखम् ।
वायव्यां मश्वलाभः स्यादुत्तरे व्याधिसंभवः ।
ईशाने वस्त्रलाभश्च घण्टा चक्रफल स्मृतम् ॥ २७३ ॥

આમલસારનું મુહૂર્ત કરવામાં ઘંટાચક્ર અવશ્ય જોવું, મધ્યમાં ત્રણ અને પૂર્વાદિ દિશા વિદિશાક્રમથી આઠ સ્થાનમાં ત્રણ ત્રણ મળીને ૨૭ નક્ષત્રો વહેંચવા, મધ્યના ત્રણ નક્ષત્ર લાભદાયક, પછી પૂર્વના ત્રણ નક્ષત્ર રણસંગ્રામમાં વિજય અપાવે, પછીના ત્રણ નક્ષત્રો પછીના અગ્નિ કોણમાં હાનિકારક, પછીના દક્ષિણના ત્રણ પ્રતિનાશ, પછીના ત્રણ નૈરૂત્યના ત્રણ પુત્રલાભ પછીના પશ્ચિમના ત્રણ હમેશા સુખ આપનાર, પછીના વાયવ્યના ત્રણ વાહનનો લાભ અપાવે, પછીના ઉત્તરના ત્રણ વ્યાધિનો સંભવ, અને છેલ્લા ત્રણ નક્ષત્રો ઇશાનના વસ્ત્ર લાભ અપાવે, આ રીતે ઘંટાચક્રનું ફળ જાણવું. ૨૭૧-૭૨-૭૩

अमलसाराके मुहुर्त करनेमें घंटाचक्र अवश्य देखे. मध्यमें तीन और पूर्वादि दिशा विदिशाके क्रमसे आठ स्थानमें तीन तीन कुल मिलाकर २७ नक्षत्रोंमें बांटे । पहले मध्यके तीन लाभकर्ता, बादके तीन रणसंग्राममें विजय देनेवाले, बादके तीन संधीनाम, बादके अग्निकोणके हानिकारक, बादके दक्षिणके तीन प्रतिनाश, नैऋत्यके तीन पुत्र लाभ, पश्चिम के तीन हमेशा सुख देनेवाले, वायव्यके तीन यातायातके वाहनका लाभ देनेवाले, उत्तरके तीनमें व्याधिका संभव, और अंतके ईशानके तीन वस्त्र लाभ देनेवाले । यही घंटा चक्रका फल समझे । २७१–७२–७३

રાહુ સન્મુખ હોવા છતાં દ્વાર મૂકવાનું વિધાન.

राहु सन्मुख होवे फिर भी द्वार रखनेका विधान :–

सन्मुखो राहु पृष्ठे वा द्वारश्च स्थापयेत्सुधीः ।
सूर्यांगुला शलाकाया विस्तारेणांगुलिका तथा ॥२७४॥

द्विशलाका द्विकोणे स्यात्ताम्रशुद्धा च तत्र वै ।
स्थापिते वदने धीमान्तरिक्षः प्रजायते ॥२७५॥

રાહુ સન્મુખ હોય કે પછવાડે હોય તેવા સમયમાં દ્વાર મૂકવાની અગત્ય હોય તો બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ નીચે બતાવેલ વિધિ અનુસાર દ્વાર સ્થાપન કરવું.

બાર આંગળ લાંબી અને એક આંગળ પહોળી એવી શુદ્ધ ત્રાંબાની બે શલાકાઓ (પટ્ટીઓ) કરાવી દ્વારના નીચેના બન્ને ખૂણાઓ નીચે મૂકી તે પર દ્વાર સ્થાપન કરવું. આ પ્રમાણે દ્વાર સ્થાપન કર્યાથી અંતરિક્ષ દ્વાર થાય છે તેથી રાહુનો દોષ લાગતો નથી. ૨૭૪-૭૫

राहु सन्मुख होवे या पीछे होवे उस वकत द्वार रखनेकी अगत्य होवे तो बुद्धिमान शिल्पी निम्न विधिसे स्थापन करना बताते हैं ।

बार अंगुल लंबी और एक अंगुल चौडी वैसी शुद्ध त्रांबली दो सलाकाओ कराके द्वारके नीचेके दोनो कोनोंके नीचे रख, उस पर द्वार स्थापन करें । वैसे द्वार स्थापन करनेसे अंतरिक्ष द्वार होता है और उससे राहूका दोष लगता नहीं । २७४–२७५

पुनः शुद्धदिशाकाले तिर्यगृक्षे सुशोभने ।
द्वारचक्रं शुभस्थाने बलिपूजाविधानकै ॥२७६॥
खातयेत् कूच्छ्रितं द्वारभित्तिकायाश्च बुद्धिमान ।
नीत्वा तदा शलाकाश्च द्वारं वै स्थापयेतथा ॥२७७॥

ફરી જ્યારે રાહુ શુદ્ધ દિશામાં આવે ત્યારે તિર્યગૂતિના શુભ નક્ષત્રના દિવસે પોતાના મૂળ સ્થાપનમાં દ્વાર ચક્રને દ્વાર પ્રતિષ્ઠાની બલિપૂજાના વિધાનપૂર્વક નીચે બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે સ્થાપવું. બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ દ્વારના નીચેના ખૂણાએ (શલાકાની જગ્યાએ ભીંતમાં દિવાલ કોચી બાંકુ પાડવું શલાકા ખેંચી કાઢવી અને પછી દ્વાર સ્થાપી દિવાલમાં પાડેલ બાંકુ ચણી લેવું) આ પ્રમ.ણે દ્વાર સ્થાપન વિધિ જાણવી. ૨૭૬-૬૭

फिर जब राहु शुद्ध दिशामें आवे तब तिर्यग्गतिके शुभ नक्षत्र के दिन अपने मूल स्थानमें द्वार चक्रको द्वार प्रतिष्ठाकी बलिपूजाके विधानपूर्वक निम्न विधिसे स्थापित करें । बुद्धिमान शिल्पी द्वारके नीचेके कोने में (सलाकाकी जगह पर भित्तिमें दिवाल कुरेदके बील बनाके शलाका खींच निकाले और फिर द्वारकी स्थापना करके दिवालका बील पूरा भरले) वैसे द्वारकी विधि जानें । २७६–२७७

॥ पुष्य नक्षत्रनी प्रशंसा ॥

पापैर्विद्धेयुते हीने चन्द्रताराबलेऽपि च ।
पुष्ये सिद्ध्यन्ति सर्वाणि कार्याणि मंगलानि च ॥२७८॥

ચંદ્રમા અને તારા બલહીન હોય, પાપગ્રહોથી વિંધાયલ હોય અથવા પાપ-ગ્રહોથી યુકત હોય તોપણ પુષ્યનક્ષત્રમાં સર્વમાંગલિક કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. ૨૭૮

चंद्र और तारें बलहीन होवे, पाप ग्रहोसे विधालय होवे और पाप ग्रहोंसे युक्त होवे फिर भी पुष्य नक्षत्रमें सर्वमांगलिक कार्य सिद्ध होते हैं । २७८

॥ वत्सदोष उत्पन्न न थवा विषयमां ॥

भारद्वाज वशिष्ठानां वंश ज्ञातीन् विशेषतः ।
प्रासादे च चतुर्द्वारे पुरे च नगरायणे ॥२७९॥

कूपे कुंडे तडागे वा वत्सदोषो न विद्यते ।
द्वारस्याभ्यन्तरे द्वारे मध्ये भौमं चतुर्मुखम् ॥२८०॥

प्रतिष्ठा मंडपे चैव होम स्थाने विशेषतः ।
वत्सदोषो न कर्तव्यश्चाथ सौभाग्यदायकाः ॥२८१॥

ભારદ્વાજ ગોત્ર અને વસિષ્ઠ ગોત્રના વંશજો કે જ્ઞાતિવાળાઓને વિશેષ કરીને વત્સદોષ લાગતો નથી. તેમજ ચતુર્મુખ પ્રાસાદ, પુર, નગર, કૂવા, કુંડ કે તળાવ. પ્રતિષ્ઠા મંડપ કે હોમશાલા. ચતુમુખ ભૂમિ કે દ્વારની અંદરના ભાગે બીજું દ્વાર મૂકવામાં. આ સર્વમાં વત્સદોષ લાગતો નથી. વત્સદોષ હોય તોપણ તે સર્વ સુખ ભાગ્યને દેનાર જાણવું. ૨૭૯-૮૦-૮૧

भारद्वाज गोत्र और वसिष्ठ गोत्रके वंशवालोंके ज्ञातिजनों को विशेष करके वत्सदोष नहीं लगता । और चतुर्मुख प्रासाद, पुर, नगर, कुए, कुण्ड, तालाब, प्रतिष्ठा मंडप या होमशाला, चतुर्मुख भूमि या द्वारके अंदरके भागमें दूसरा द्वार खडे करनेमें—अिन सबमें वत्स दोष नहीं लगता । वत्स दोष होवे फिर भी वह सब सुख सौभाग्यके देनेवाला जानें । २७९-८०-८१

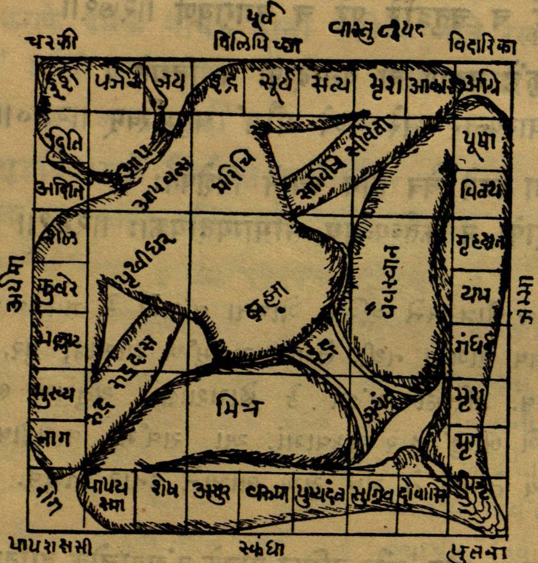
वास्तुपुरुषोत्पत्ति और पूजन

पुरान्धकवधे रुद्रललाट पतितः क्षितौ ।
स्वेद स्रोतोद्भवं जातः पुरुषो वै सुदुःसहः ॥२८२॥

गृहीत्वा सर्वदेवैस्तं न्यस्तो भूवावधोमुखम् ।
जानुकोणी च पादौ च रक्षौदिशि शिवे शिरः ॥२८३॥

चत्वारिंशद्युताः पञ्च वास्तुदेहे स्थिताः सुराः ।
अष्टौ च ब्राह्मणास्तेषां वसनाद्वास्तुरुच्यते ॥२८४॥

प्रासाद भवनादिनां प्रारंभे परिवर्तने ।
वास्तुकर्मसु सर्वेषुपूजितः सुखदो भवेत् ॥२८५॥

પૂર્વે અંધકાસુર દૈત્યની સાથે યુદ્ધ કરતાં રૂદ્રના લલાટમાંથી પરસેવાનું બિંદુ પૃથ્વી ઉપર પડયું. અને તેમાંથી એક આશ્ચર્યકારક અતિદુસહ અને વિકરાળ એક પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો. આથી સર્વ દેવતાએ તેને પકડી ઊંધે મુખે ભૂમિ પર સુવાડી તેના બે જાંઘ, ઘૂંટણ, પગ નૈરુત્ય દિશામાં અને માથું ઇશાન કોણમાં રહ્યું. તેમાં શરીર પર પીસ્તાલીશ દેવો બેઠેલા છે. તેમાંથી આઠ દેવતાઓ ચારે દિશામાં રહેલા છે. દેવોએ તેના પર વાસ કરવાથી તે " વાસ્તુપુરુષ " કહેવાયો.

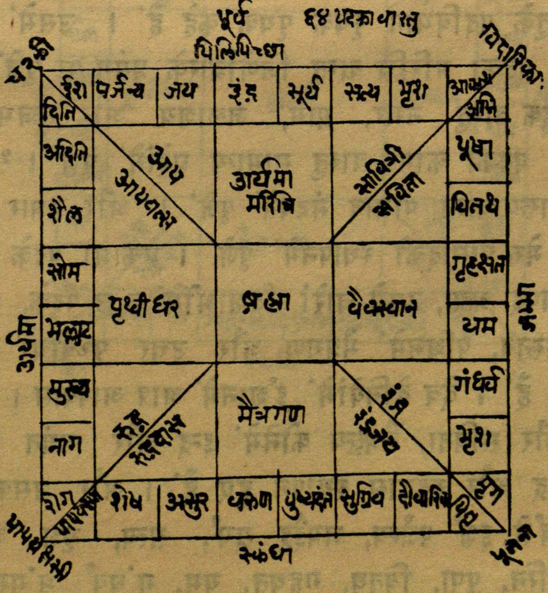
પ્રાસાદ અને ભવન વગેરે વાસ્તુકાર્યના પ્રારંભમાં સમાપ્તિ વખતે તેમજ અન્ય કર્મમાં વાસ્તુપુરુષનું પૂજન અવશ્ય કરવું. તેમાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

(નોટઃ-આ વાસ્તુપુરુષના અંગના મર્મસ્થાનો પર સ્થંભ-પાટ કે ભીંત ન આવવા દેવા તેમ આગળ કહ્યું છે.)

વાસ્તુના પદવિભાગ પ્રથક પ્રથક કહ્યા છે તેમાં વિશેષે કરીને ૭×૭=૪૯ પદનો મરિચિ વાસ્તુ જીર્ણોદ્ધારના કાર્ય પ્રસંગે પૂજવો.

૮×૮=૬૪ પદનો ભદ્રકવાસ્તુ નગર ગ્રામ જળાશ્રવ અને રાજભવનમાં પૂજવો. ૯×૯=૮૧ પદનો કામદવાસ્તુ સામાન્ય ઘરોને વિશે પૂજવો. ૧૦×૧૦=૧૦૦ પદનો ભદ્રાખ્થ વાસ્તુ પ્રાસાદ મંડપને વિશે પૂજવો અને હજાર પદનો સર્વતો ભદ્રવાસ્તુ મેરુપ્રાસાદ યજ્ઞયાગાદિને વિશે તેમજ છ હાથના મહાલિંગ સ્થાપનામાં પૂજવો. એકાશીપદના વાસ્તુ મંડપમાં મધ્યના નવપદ બ્રહ્મા તેનાથી ચારે દિશામા છ છ પદના પૂર્વમાં અર્યમા, દક્ષિણ વૈવસ્વત, પશ્ચિમે ચૈત્રગણ અને ઉત્તરે પૃથ્વીધર ચારે દેવો છ છ પદના છે. હવે બ્રહ્માથી ચારે કોણના ચાર ચાર પદના દેવદેવીઓમાં ઈશાને આપને આપવત્સ અગ્નિકોણમાં સાવિત્રિ અને સવિતા, નૈઋત્યકોણમાં ઈંદ્ર અને જયંત અને વાયવ્યકોણમાં રૂદ્રને રૂદ્રદાસ સ્થાપન થયેલા છે. અને તેની ચારે તરફ દેવોમાં પૂર્વથી ઇશ, પર્જન્ય-જય, ઈંદ્ર, સૂર્ય, સત્ય ભૃશ ને આકાશ દક્ષિણે અગ્નિ. પુષા વિતથ ગૃહક્ષત યમ ગંધર્વ ભૃંગરાજ અને મૃગ એ આઠ પશ્ચિમે-ખુણે પીતૃ-દૌવારિક, સુગ્રીવ, પુષ્પદેવ, વરુણ, અસુર શેષ પાપયક્ષ્મ. ઉત્તરમાં ખૂણે રોગ નાગ મુખ્ય. ભલ્લાટ, સોમ, શૈલ, અદિતિ ને દીતિ એમ ફરતા બત્રીશ પદમાં બત્રીશ દેવો વસેલા છે.

વાસ્તુપદના બહારની દેવીઓમાં ઈશાને ચરક, અગ્નિકોણ વિદારિકા, નૈઋત્યમાં પૂતના અને વાયવ્યમાં પાપરાક્ષસી-દેવીઓ છે. પૂર્વાદિ દિશાના

મધ્યમાં પૂર્વે પિલિપિછી, દક્ષિણે જંભા, પશ્ચિમે સ્કંદા અને ઉત્તરે અર્યમા એમ બ્રાહ્મ આઠ દેવીઓ વાસ્તુપદમાં વસેલી છે. २८२-८३-८४-८५

पूर्वकालमें अंधकासुर दैत्यके साथ युद्ध करते वकत रुद्रके ललाटसे पसीनेका बिन्दु पृथ्वी पर गीर पडा । उससे एक आश्चर्यकारक अति दुःसह, क्रुर पुरुष पैदा हुआ । अिससे सब देवोंने उसे पकडा और सुलाया । उसकी दोनो जंघा, घुटने, पैर नैऋत्य दिशामें और मस्तक ईशान कोनेमें रहे । उसकी देह पर पैंतालीस देव बैठे हुए हैं । उसमेंसे आठ देव आठों दिशामें रहे हैं । देवोंने उस पर बसेरा किया अिसलिये वह 'वास्तु पुरुष' कहलाया ।

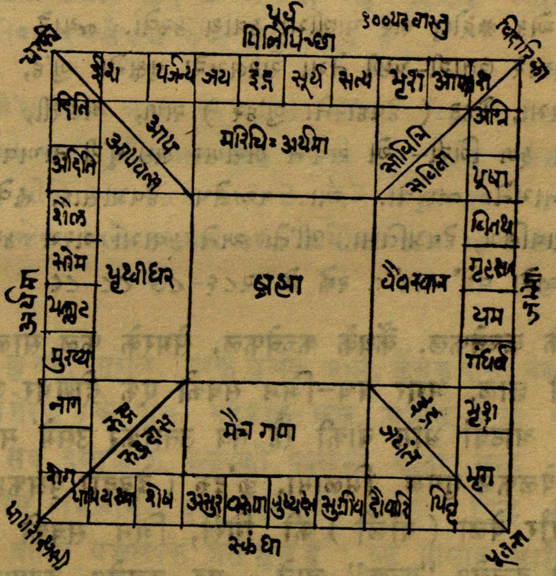
प्रासाद और भवन आदि वास्तु कार्यके प्रारंभमें, समाप्तिके वकत और अन्य कामोंमें वास्तु पुरुषका पूजन अवश्य करें । अिससे सुख प्राप्त होता है ।

(नोटः– अिस वास्तुपुरुषके अंगके मर्मस्थानों पर स्तंभ पाटके दीवार न आने दें वैसा आगे बताया गया है)

वास्तुके पदविभाग पृथक पृथक कहे हैं । उसमें विशेष करके ७×७=४९ पदका मरिचि वास्तु जिर्णोद्धारके प्रसंग पर पूजें । ८×८=६४ पदका भद्रक वास्तु नगर, ग्राम, जलाशय और राजभवनमें पूजें । ९×९=८१ पदका कामद वास्तु सामान्य घरोंमें पूजें । १०×१०=१०० पदका भद्राख्य वास्तु प्रासाद मंडपमें पूजें । और हजार पदका सर्वतो भद्र वास्तु मेरु प्रासादको स्थापनमें पूजें । एकाशो पदके वास्तु मंडलमें मध्यके नवपद ब्रह्मा, उससे चारों दिशाओंमें छ छ पदके, पूर्वमें अर्यमा, दक्षिण वैवस्तव, पश्चिममें मैत्रगण और उत्तर पृथ्वीधर यह चार देव छ छ पदके हैं । देव देवियोंमें ईशानमें आप आपवास । अग्नि कोनमें सवित्री और सविता, नैऋत्य कोनेमें इन्द्र और जयंत और वायव्य कोनेमें रुद्र और रुद्रदास स्थापन हुए हैं । और उसकी चारों ओर देवोमें पूर्वसे ईश पर्जन्य, जयईंद्र सूर्य, सत्य, भृश और आकाश, दक्षिण अग्नि, पुषा, वितथ, गहथत, यम, गंधर्व भृंगराज और मृग

वैसे आठ पश्चिममें खुणे पीतृ, दैवारिक, सुग्रीव, पुष्पदेव, वरुण, असुर, शेष, पापयक्ष्मा उत्तरमें रोग, नाग, गुरुय भल्लाट, साम, शैल, अदिति, दीति ये आठ एम चारों ओर बत्तीस पदमें वत्तीस देव बसे हुए हैं ।

वास्तु पदके बाहरकी देवियोंमें ईशानमें चरक, अग्निकोनेमें विदारिका, नैऋत्यमे पूतना और वायव्यमें पापराक्षसी, देवियां हैं । पूर्वादि दिशाके मध्यमें पूर्वे पिलिपिच्छा । दक्षिणमें जम्बा, पश्चिममें सेदा और उत्तरमें अयमा वैसी आठ देवियां वास्तुपदमें बसी हुआ हैं । २८२-८३-८४-८५

॥ वज्रलेप लक्षणम् ॥

बृहद् संहिता

आमं तिन्दुकमानं कपित्थकं पुष्पमपि च शाल्मल्याः ।
बीजानि शल्लकीनां धन्वनवल्को वचा चेति ॥२८६॥
एतैः शकिलद्रोणः काथयितव्योऽष्ट भाग शेष श्च ।
अवतार्येऽस्य च कल्को द्रव्यैरेतैः समनुयोज्यः ॥२८७॥
श्री वासकर सगुग्गुलु भल्ला तक कुन्दुरूक सर्जरसैः ।
अतसी बिल्वैश्च यतः कल्कोऽयं वज्रलेपाख्यः ॥२८८॥
प्रासाद हर्म्य वलभी लिङ्ग प्रतिमासु कुड्यकूपेषु ।
सन्तप्तो दातव्यो वर्षसहस्रायुत स्थायी ॥२८९॥

તેંદુનાં કાચાં ફળ, કૈંથનાં કાચાં ફળ, સેમલનાં ફૂલ, સલ્લકી શાલ વૃક્ષનાં બી. બંધન ધામન વૃક્ષ વૃક્ષની છાલ. અગર વચ, આ સર્વને એક *દ્રોણ ભર પાણીમાં કવાથ કરવો. જ્યારે આઠમો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી–પછી તેમાં સરલસરો વૃક્ષનો ગુંદ, હીરા બોલ ગુગળ, ભિલામા, કેંદરૂ (દેવદારનો ગુંદર) રાળ, અલશી, અને બેલ-બીલીની વેલ ફળ ગિરી– એ સર્વને બરાબર લઈ ઘૂંટી નાખવા. એ વજ્રલેપ " કલ્ક " નામનો જાણવો. આ વજ્રલેપ દેવપ્રાસાદ, હવેલી, વેલભી (વરંડા), શિવલિંગ, દેવપ્રતિમા. ભીંતો અને કૂવામાં ગરમ કરીને લગાડવા આ લેપ હજારો વર્ષે પર્યંત રહે છે, ૨૮૬–૮૭ ૮૮–૮૯

तेंदुके कच्चेफल, कैंथके कच्चेफल, सेमरके फल, सालवृक्षके बीज. धामनवृक्षकी छाल, अगर वच–अिन सबको एक द्रोणभर जलमें कवाथ करें । जब आठवां भाग बाकी रहे तब उतारकर उसमें सरावृक्षका गुंद, हीराबोल, बेलफल गुगल, भिलामा, कुंदरु (देवदार वृक्षका गुंद) राल, अलसी, और बेला (बीली) की गिरी, अिन सबको बराबर लेकर पीसे । उसे वज्रलेप "कल्क" जाने । यह वज्रलेप देवप्रासाद, हवेली, वेलभी (बरामदे) शिवलिङ्ग, देव प्रतिमा, दीवार पर या कुएमें गरम करके लगादें । यह लेप हजारो साल तक बाकी रहता है । २८६–२८७–८८–८९

માપ— ૧ *દ્રોણ=૨૫૬ પળ. અથવા ૧૦૨૪ તોલા.

लाक्षा कुन्दुरु गुग्गुलु गृहधूम कपित्थनिल्व मध्यानि ।
नागवला फल तिन्दुक मदन फल मधूकमञ्जिष्ठाः ॥२९०॥
सर्जरस रामलकानि चेति कल्कः कृतौ द्वितीयोऽयम् ।
वज्राख्यः प्रथमगुणै रयमपि तेष्वेव कार्येषु ॥२९१॥
गोमहिषाजविषाणैः खररोम्णा महिष चर्मगव्यैश्च ।
निम्बकपित्थरसैः सह वज्रतरो नाम कल्कोऽन्यः ॥२९२॥

લાખ, કુંદરૂ ગુગળ, ઘરનાં ધુમાડાંનાં જાળાં, કૈંથના ફળ, બેલની ગિરી, નાગલ્લા (ગંગેરણના ફૂલ,) મહુડાનાં ફળ, નીઝૂડ, રાળ, બોળ અને આંબળા એ સર્વ વસ્તુઓના કલ્પને પહેલાની જેમ સિદ્ધ કરી દ્રોણ ભર પાણીમાં મેળવવાથી બીજા પ્રકારનો વજ્રલેપ સિદ્ધ થાય છે. એમાં પણ પહેલા વજ્રલેપમાં કહેલા ગુણ છે અને તે પણ પ્રાસાદ આદિના લેપમાં પહેલાં કહ્યો તેવા વજ્રલેપની જેમ કામ આપે છે.

ગાય, ભેંસ અને બકરા એ ત્રણેના શીંગ, ગધેડા મહિષ=પાડા અને ગાય એ ત્રણેના ચર્મ. ધીમડાનાં ફળ, કૈંથનાં ફળ અને નીલ એ સર્વ પહેલાની જેમ ત્રીજો કલ્ક સિદ્ધ થાય છે. એને "વજ્રતર" કહે છે તેમાં ગુણ પહેલાની જેવા અને આગળ કહ્યા કાર્યોમાં કામ આવે છે.

२९०-९१-९२

लाख, कुंदरु, गुगल, घरके धुअेंके जाले, कैंथके फल, बेलकी गिरी, नालबला (गगेरण) के फूल, महुडाके फल, मजीठ, राल, बोल, और आंवले अिन सब वस्तुओंके कलपको पहलेकी भांती सिद्ध किये हुए द्रोण भर पानीमें मिलानेसे दूसरे प्रकारका वज्रलेप सिद्ध होता है । अिसमें पहले बताये वज्रलेपके जैसे गुण हैं । वह प्रासाद आदिके लेपमें वज्रलेप का काम देता है ।

गाय, भैंस, बकरा, अिन तीनोंके सींग, गधे, महिष (भैंसा) और गाय अिन तीनोंके चर्म, नीमके फल, कैंथके फल, और नील, अिन सब चीजें पहलेकी भांति तींसरा कल्क सिद्ध करती हैं । उसे

'वज्रतर' कहते हैं। उसके गुण और उपयोग भी पहले बताये वज्र जैसे बलवतर समझें। २९०-९१-९२

अष्टौ सीसकभागाः कांसस्यद्वौ तु रीतिका भागः।
मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसंघातः ॥२९३॥

આઠ ભાગ સીસું, બે ભાગ કાંસું અને એક ભાગ પીત્તળ- એ ત્રણેને એક સાથ ગળાવવા એ મયના કહેલો યોગ છે અને તેનું નામ વજ્રસંધાત જાણવું. (બૃહદ સંહિતા.) ૨૯૩

आठ भाग सीसु, दो भाग कांसा, एक भाग पीत्तल, तीने धातुओंको एक साथ पीघलाकर वज्रसंघात होता है (बृहद् संहिता) उसे मयना योग कहा है। २९३

॥ वज्रलेपको बीजो प्रकार ॥

करालमुद्‌गी गुल्माषकल्क चिक्कपाकाश्च ये।
चूर्णेर्थयुक्ता यंचैते सुधा प्रकृतयो मताः ॥ २९४॥

કરાળ મૃદ્ગી-ગુલ્માષ, કલ્ક અને ચિક્કણ ચૂર્ણ સહિત આ પાંચને ચુનામાં સમાન ગણેલા છે. ૨૯૪

बज्रलेपका दूसरा प्रकार :

कराल, मृद्‌गी, गुलमाप, कल्क और चिक्कण चूर्ण सह अिन पांचोंको चुनेमें समान माने हैं। २९४

अभयाक्ष बीजमात्रा शर्कराः सार्थचूर्णिताः।
ताः स्युः करालको मुद्रतुल्या याः क्षुद्रशर्कराः ।।२९५॥
सैव मुद्‌गीति कथ्यते शिल्पशास्त्र विशारदैः।

અર્ધખાંડેલી હરડે, બહેડા અને સાકર એ ત્રણને કરાલ કહે છે, મગના દાણા જેવા કરેલા સાકરના ટુકડાને "મુદ્ગી" કહે છે. એમ શિલ્પશાસ્ત્રના વિશારદોએ કહ્યું છે. ૨૯૫

आधी पीसी हीरडे, बहेडे, और मीसरी, अिन तीनोंको मिलानका 'कराल' कहते हैं। मूंगके दाने जैसे किये मीसरीके टुकडोंको 'मुदगी' कहते हैं। वैसा शिल्पशास्त्रके विशारद कहते हैं। २९५

साधं त्रिपाद त्रिगुण किं जलकसिकतान्वितम् ॥२९६॥
चूर्णं शर्कराशुक्तयो यद् गुलमाषं तदुच्यते ।

દોઢભાગે: ત્રીજાભાગે-અથવા ત્રણ ગણા કેશર અને રેતી સાથેના સાકર અને શુકતના ચૂર્ણને ગુલ્માંષ કહે છે. ૨૯૬

डेढभागसे, सीसरेभागसे, या तीनगुने केसर, रेत, के साथ मीसरी और शुक्तना चुर्णको गुलमाष कहते हैं । २९६

कराल मुद्ग पूर्वोक्त मानेन सिकतान्वितम् ॥२९७॥
चणकस्य च चूर्णस्य यत्पिष्ठं कल्क मिष्यते ।
चिकणं केवलं काथं बद्धोदक मिति द्विधा ॥२९८॥
निश्छिद्रं पिष्ठ मानेन क्षेत्रे त्विष्टकयाचिते ।
पूर्वोक्तानां तु पंचानां विधातव्य प्रथक् प्रथक् ॥२९९॥

આગળ કહેલા કરાળ-મૃદગી, અને રેતી સાથે મેળવવું ચણાના લોટનું જે પિષ્ઠ (પીઠુ) તેને કલ્ક કહે છે. કેવળ કવાથને ચિક્કણ તથા બદ્ધોદક એમ બે પ્રકારે કહેલો છે. ઈંટોના કામમાં ઈંટોને નિશ્છિદ્ર બનાવવા માટે આગળ કરેલા આ પાંચે મિશ્રણોનો જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ કરવો.
૨૯૭-૯૮-૯૯

आगे बताये कराल,-मृद्गोको रेतके साथ मिलाये । बेसनको पिष्ठको कल्क कहते है । केवल कवाथको चिक्कण और बद्धोदक वैसे दो प्रकारसे कहा है । ईंटोंके काममें ईंटोंके निश्छिद्र बनानेके लिये आगे कहे अिन सब पांच मीश्रणोंका अलग अलग उपयोग करें ।
२९७-९८-९९

तत्र तत्र तदुक्तेन द्रवेण परिमर्दयेत् ।
केवले नाम्मसा पूर्वं पूर्वोक्तास्त्रीन्प्रमर्दयेत् ॥३००॥

તે તે મિશ્રણમાં કહેલા દ્રવવડે મર્દન કરવું. પ્રથમના ત્રણ મિશ્રણો કેવળ પાણી સાથે પહેલાં મર્દન કરવા. ૩૦૦

जिस जिस मिश्रणमें कहे द्रव से मर्दन करें । पहलेके तीन मिश्रण केवल पानीके साथ पहले मर्दन करें । ३००

क्षीरद्रुमामलाक्षाणां कदम्बाभययोरपि ।
त्वग्जलै त्रिफला तोयं माषयूषं च तत्समम् ॥३०१॥
मद्यं शर्कराशुक्तयोश्चूर्णं तत्क्वाथवारिणि ।
खुर संघुट्टनं कृत्वा स्रावयित्वाथ वाससा ॥३०२॥
चिक्कणं कल्पयेत्तेन बद्धोदक मथोच्यते ।

દુધામાં વૃક્ષ, આમળા, બહેડા, કદમ અને હરડેની છાલનું જળ તથા ત્રિફળાનું પાણી તેમજ તેટલા પ્રમાણનું માષ જુથ. આ સર્વનો કવાથ કરી તેમાં શર્કરા અને શુકતનું ચૂર્ણ નાખી ખૂબ હલાવવું અને પછી વસ્ત્ર ગાળ કરી તેના વડે ચિક્કણ બનાવવું હવે બદ્ધોધકની વિધિ કહે છે. ૩૦૧–૩૦૨

दुधवाले वृक्ष, आंबले, बहडे, कदम, और हीरडकी छालका पानी, त्रिफलका पानी और अितने ही प्रमाणमें माष जुथ अिन सबका क्वाथ करके उसमें शर्करा और शुक्तका चूर्ण डालके बहूत हीलावे और फिर वस्त्र से छनके उससे चिक्कण बतावें । अब बद्धोधककी विधि कहते है । ३०१–३०२

दधिदुग्धं माषयुषं गुंलाज्य कदली फलैः ॥३०३॥
नालिकेरा म्रफलयो र्जलै श्चै तत्प्रकल्पितम् ।
बद्धोदकं भवत्येतत् समभागं नियोजयेत् ॥३०४॥

અડદનો જુષ ગોળ, ઘી, કેળાં તેમજ નાળીએરને કેરીના પાણીમાં દહીં દુધ મેળવી બનાવેલું મિશ્રણ 'બદ્ધોદક' કહેવાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ સરખા ભાગે લેવી. ૩૦૩–૩૦૪

उडदका जुष, गुड, घी, केले और श्रीफलको आमके पानीमें दही दुध मिलाकर बनाये मिश्रणको "बद्धोदक" कहते हैं । प्रत्येक वस्तु समान प्रमाणमें लें । ३०३–३०४

लब्ध चूर्णं शतांशं तु क्षौद्र मंशद्वयं भवेत् ।
आज्यं तु कदलीयकं नालिकेराम्बुमाषयुक ॥३०५॥

क्षीराङ्ग त्वकषायं च क्षीरं दधि ततो गुलम् ।
पिच्छिलं त्रिफलांम्भश्च त्र्यंशादिकमिदं क्रमात् ॥३०६॥

अंशवृद्धया समायोज्य पूतपकाम्बु शक्ति तः ।
एकी कृत्य कराल च प्रक्षिपेद् दृढवेष्टितम् ॥३०७॥

अतीत्येकदिनं पश्चादथैवं घनतां भवेत् ।
नालिकेरस्थ शाखाभिर्दंडैश्च ताडयेन्मुहुः ॥३०८॥

अतीत्य दशरात्रं तु मृदुगीगुल्माषकल्पकैः ।
युक्तं संघुट्टितं युक्तया सुधा भवति शोभना ॥३०९॥

દશ ભાગ ચૂર્ણ હોય તો તેમાં બે ભાગ મધ મેળવવું. ઘી, કેળાં, અડધયુકત નારીયેરનું પાણી દુધાળાં વૃક્ષોની છાલનો કાઢો દુધ દહી તથા ગોળ તેમજ ભાતનું ઓસામણ, ત્રિફળાનું પાણી, એ દરેક ત્રણ ભાગથી આરંભી એકેક ભાગ વધારી લેવાં. આ બધાં ભેગા કરી તેમાં "કરાલ' નાખી ખૂબ મજબૂત બાંધી એક દિવસ રાખી મુકવું. પછી તે ઘાટું થશે. તેને નારીએરની શાખાઓ અગર દંડાઓ વડે ખૂબ ટીપવું. આ પ્રમાણે દશ રાત્રિ વીત્યા "મૃદ્દંગી" "ગુલમાષ" અને "કલ્ક" સાથે યુકિતપૂર્વક મિશ્રણ કરવામાં ઘણો ઉત્તમ ચુનો તૈયાર થાય છે.

૩૦૫-૩૦૬-૩૦૭-૩૦૮-૩૦૯

दस भाग चूर्ण होवे तो उसमें दो भाग शहद मिलावे । घी, केले, उडद युक्त श्रीफलका पानी, दुधवाले वृक्षोंकी छालका काढा, दुध दही और गुड चावलका मांड, त्रिफलाका पानी वे सब तीन भागोंसे आरंभ करके एक एक भाग बढालेना । अिन सबको मिलाकर उसमें 'कराल' डालके खुब मजबुत बांधके एक दिन रख छोडे । फिर वह गाढा होगा । फिर उसे दंड से खुब पीपे । अिस प्रकार तीन रात बीतने के बाद 'मृदुगी' 'गुलमाष' और कल्कके साथ युक्तिपूर्वक मिश्रण करनेसे बहुत बढिया चूना तैयार होता है ।

३०५—०६—०७—०८—०९

पूर्वं द्वंयशे करालं मधुकृत कदली नालिकेराम्बुमाय ।
व्यूषं द्राक्षा कषाय रतन जलधि गुगत्रैफलाम्भोास चैवम् ॥३१०॥

वृद्धान्यं शक्रमेण स्फुटशशि धवलं चूर्णयुक्तं शतांशं ।
पिष्टं सर्वं यथावद् भवति थर सुधा वज्रलेपस्तथैव ॥३११॥

કરાલ બે ભાગ તથા મધ કેળાં નારીએરનું પાણીને અડદનો વ્યૂષ. બહેડાનો કાઢો. સ્તન, સમુદ્ર ગોળ અને ત્રિફળાનું પાણી એ દરેક ત્રણથી આરંભી એકેક ભાગ વધારી લેવાં. અને દશ ભાગ ચૂર્ણ મેળવી સર્વનું ખૂબ મર્દન કરવાથી શ્રેષ્ટ "વજ્રલેપ" જેવો ચુનો બને છે. ૩૧૦-૧૧

कराल दो भाग, तथा शहद केले और श्रीफलके पानीको उडद का व्युष, बहेडेका काढ । स्तन, समुद्र गुड और त्रिफलके पानी अिन हरेक को तीनसे आरंभ करके एक एक भाग बढाते चलें । और दस भाग चूर्ण मिलाकर सबका खुब मर्दन करनेसे श्रेष्ठ 'वज्रलेप' सा चुना बनता है । ३१०-११

चतुस्त्रिद्वय मासान्तं मुष्टिका युक्ति मर्दिना ।
श्रेष्ठ मध्योत्तमा ज्ञेया सुधा सौधादि बन्धिनी ॥१२॥

આ તૈયાર થયેલ ચૂનાને ચાર ત્રણ અને બે માસ પર્યંત મુઠીઓદ્વારા મર્દન કરવામાં આવે તો ક્રમે શ્રેષ્ટ મધ્યમ અને ઉત્તમ ચુનો બને છે.

શુકતા=એટલે શુદ્ધ માટીના વાસણમાં ગોળ મધ અને કાંજી એ ત્રણેને એકઠાં કરીને ડાંગરની કોઠીમાં ત્રણ રાત્રિ દીવસ રાખી મુકવામાં આવે તેને શુકત કહે છે.

યૂષ=એટલે મગ વગેરે બે દળ દ્રવ્યને અઢારગણા પાણીમાં દાળ મળી જતાં સુધી સીઝવી પીળાં જેવાં કરતાં કંઈક ઘાડા પાકને યૂષ કહે છે.

અભિલષિતાર્થ ચિંતામણીના પહેલા પ્રકરણનાં ત્રીજા અધ્યાયના શ્લોક ૧૪૦ થી ૧૫૪ માં લેપ દ્રવ્ય આપેલ છે વિષ્ણુધર્મોતર પુરાણ વજ્રલેપનો અધ્યાય ૯૨ મો છે. અપરાજિત પૃચ્છા. મા. ૩૧૨

अिस तैयार हुए चुनेको चार, तीन और दो मास पर्यंत मुठीओं द्वारा मर्दन करें तो क्रमसे श्रेष्ठ, मध्यम, और उत्तम चुना बनता है ।

शुक्ता=मूंग बगैरह द्वीदल द्रव्यको अट्ठारह गुने पानीमें दाल मिल जावे वहां तक सीझा कर पीला सा बनाकर जो घाडा पाक जैसा हो उसे यूष कहते है ।

अभिलाषताय 'चिन्तामणि' के पहले प्रकरणके तीसरे अध्यायके श्लोक १४० से १५४ तक द्रव्य लेप दिये हैं । 'विष्णु धर्मोतर' पुराणमें वज्रलेप अध्याय दसवां हैं । ३१२

पूजाविधि

हाथजोड—

श्री मन्महागणाधि पतये नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । सर्वेभ्योदेवेभ्य नमः । एतत्कर्म प्रधानदेवताभ्यो नमो नमः ।

गणपतिध्यानम्—सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः ।
लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः ॥३१३॥

धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचंद्रो गजाननः ।
द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥३१४॥

तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलंचंद्र बलंतदेव ।
विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽन्घ्रियुगं स्मरामि ॥३१५॥

अथ संकल्प

श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया, प्रवर्तमानस्याद्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे विष्णुपदे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्यतमन्वन्तरे कलियुगे प्रथमचरणे भरतवर्षे भरतखण्डे आर्यावर्त्तदेशे जम्बुद्वीपे अमुक नाम संवत्सरे, अमुकमासे, शुक्ल—कृष्ण पक्षे. अमुकतिथौ, अमुकवासरे, अमुकनक्षत्रे मम सपुत्रस्य सभार्यस्य सहपरिवारस्य सर्वानिष्ट प्रशान्तिपूर्वकं आयुरारोग्य वृद्धये गृहाधिष्ठित वास्तुपुरुष प्रीतर्थें ब्रह्मादिनां वास्त्वङ्ग देवताना प्रीतर्थं अमुक कार्यं निमितं श्री वास्तुदेवता पूजन महंकरिष्ये ।

कलश मंत्र— गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धो कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधि कुरु ॥३१६॥

पंचामृत स्नान—पश्चामृतैः स्नापयिष्ये कामधेनोः समुद्भवैः ।
पयोददामि स्नानार्थं देवेश प्रतिगृह्यताम् ॥३१७॥

शुद्धोदक स्नान—गंगा सरस्वती रेवापयोष्णी नर्मदा जलैः ।
स्नापितोऽसि मयादेव तथा शांन्ति कुरुष्व मे ॥३१८॥

स्नान कराया बाद नीम्न मंत्र पढकर मूर्ति कलशकी पास पधरानी

नाना रत्न समायुक्तं कांचनं रत्नभूषितम् ।
आसनं देवदेवेश प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥३१९॥

नमस्कार— नमस्ते देवदेवेश नमस्ते सुरपूजिते ।
नमस्ते जगदाधार नमस्ते वास्तुदेवते ॥३२०॥

वस्त्र अर्पण— जीवमं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।
सुवेषधारि वस्त्रं हि कलशे वेष्टयाम्यहम् ॥३२१॥

स्थापनकी मूर्तिका अर्चन—चंदन कुमकुमादि से करना. पुष्प अर्पण करना धूप करना धृतदीप अर्पण करना फीर नैवेद्यः आचमन, तांम्बुल, आरती.

आरति— चक्षुर्दं सर्वलोकाना तिमिरस्य निवारणम् ।
आर्तिक्यं कल्पितं भक्त्या गृहाणा सुरसत्तम् ॥३२२॥

प्रदक्षणोपद— यानि कानि च पापानि जन्मान्तर कृतानि च ।
तानि तानि विनश्यंति प्रदक्षिणपदे पदे ॥३१३॥

नमस्कार— अपराध सहस्राणि क्रियंतेऽहर्निशं मया ।
दासोऽयमिति मां मत्वा क्षमस्य परमेश्वर ॥३२४॥

नमस्ते वास्तुपुरुष भूशय्यानिरत प्रभो ।
मद्गृहे धनधान्यादि समृद्धिं कुरु सर्वदा ॥३२५॥

॥ अथ वास्तुपूजा ॥

वास्तुका स्थापन बाजोठ-पीठीका १×१ गजकी पर श्वेतवस्त्र, पर पीतवस्त्र पाथरवु उस पर चावलका अष्टदल कमल करके वास्तुकी आकृती करना मध्ये ब्रह्माका पदमे जलपूर्ण कलश. श्रीफल पंचरत्न रखना. वहां सुवर्णकी वास्तुपुरुषकी मूर्ति विधिपूजन करके स्थापन करना. ओर सुवर्ण महोर या. रुः पा रखना—नीम्न मंत्र पढके स्थापनकी बीच कलशकी स्थापना करना.

ॐ श्री सिद्ध्यै नमः । ॐ ब्रह्मणे नमः । ॐ ब्रह्मासने स्थिरो भव ॥

नमस्कार— अज्ञान तिमिरान्धस्य ज्ञानाज्जन शलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥१२६॥

नीम्न मंत्रसे पूजा द्रव्य और अपने प्रोक्षण करके पवित्र करना.

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थांगतोऽपि वा ।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥१२७॥

॥ ॐ नमो श्री वास्तुदेवाय । ॐ श्री विश्वकर्मणे नमः ॥

(१) वास्तुमंडलाका पूर्वादि चार दिशाका देवोका मंत्र से आवाहन करना.

१ ॐ क्लीं सिद्ध्यै नमः । ॐ अर्यमणे नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
२ ॐ क्लीं सिद्ध्यै नमः । ॐ विवस्वते नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
३ ॐ क्लीं सिद्ध्यै नमः । ॐ मित्राय नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
४ ॐ क्लीं सिद्ध्यै नमः । ॐ पृथ्वीधराय नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

(२) इशानादिकोणसे अंदरका अष्टकोण आपवत्सादि अष्टदेवका आवाहन—

१ ॐ ऋद्ध्यै नमः । ॐ आपवत्साभ्यां नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
२ ॐ ऋद्ध्य नमः । ॐ सावित्रि सवितृभ्यां नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
३ ॐ ऋद्ध्यै नमः । ॐ इंद्रजयाभ्यां नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
४ ॐ ऋद्ध्यै नमः । ॐ रुद्र दासाभ्यां नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

(३) इशानकोण सें पूर्वका अष्टदेवोका आवाहन—

१ ॐ ह्रीं श्री ईशाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
२ ॐ ह्रीं श्री पर्जन्याय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
३ ॐ ह्रीं श्री जयाय नमः । आगच्छ-२ अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
४ ॐ ह्रीं श्री इंद्राय नमः । आगच्ज—२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
५ ॐ ह्रीं श्री सूर्याय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
६ ॐ ह्रीं श्री सत्याय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
७ ॐ ह्रीं श्री भृशाय नमः । आगच्छर—२. अस्मिन स्थान स्थिरो भव ।
८ ॐ ह्रीं श्री आकाशाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन स्थान स्थिरो भव ।

(४) अग्निकोण से दक्षिणका अष्टदेवोका आवाहन—

१ ॐ क्लीं श्री अग्नये नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
२ ॐ क्लीं श्री पूष्णे नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
३ ॐ क्लीं श्री विरोचनाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
४ ॐ क्लीं श्री गृहक्षताय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
५ ॐ क्लीं श्री यमाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
६ ॐ क्लीं श्री गंधर्वाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
७ ॐ क्लीं श्री भृंगाय नमः । आगच्छ–२ अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
८ ॐ क्लीं श्री मृगाय नमः । आगच्छ–२ अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।

(५) नैऋत्यकोण से पश्चिमका अष्टदेवोका आवाहन—

१ ॐ क्लीं श्री पितृभ्यो नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
२ ॐ क्लीं श्री दौवारिकाय नमः । आगच्छ–२ अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
३ ॐ क्लीं श्री सुग्रीवाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
४ ॐ क्लीं श्री पुष्पदंताय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
५ ॐ क्लीं श्री वरुणाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
६ ॐ क्लीं श्री असुराय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
७ ॐ क्लीं श्री शेषाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
८ ॐ क्लीं श्री पापाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।

(६) वायव्यकोण से उत्तरका अष्टदेवोका आवाहन—

१ ॐ क्लीं श्री रोगाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
२ ॐ क्लीं श्री नागाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
३ ॐ क्लीं श्री मुख्याय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
४ ॐ क्लीं श्री भल्लाटाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
५ ॐ क्लीं श्री सोमाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
६ ॐ क्लीं श्री शैलाय नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
७ ॐ क्लीं श्री अदित्यै नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।
८ ॐ क्लीं श्री दित्यै नमः । आगच्छ–२. अस्मिन स्थाने स्थिरो भव ।

(७) वास्तु मंडलकी बहारका पूर्वादि अष्ट देव देवीओका आवाहन—

१ ॐ चिपिच्छायै नमः । आगच्छ–२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
२ ॐ विदार्यै नमः । आगच्छ–२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
३ ॐ जंभायै नमः । आगच्छ–२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
४ ॐ पूतनाय नमः । आगच्छ–२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
५ ॐ स्कंदाय नमः । आगच्छ–२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
६ ॐ पापराक्षस्यै नमः । आगच्छ–२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
८ ॐ चरक्यै नमः । आगच्छ–२ अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

इस प्रकार वास्तुदेवताओंका मंत्रपूर्वक यजमानका हाथ से अक्षत कुमकुम से आवहन करके गंधपुष्पादि नैवैद्यादि से पूजा करना. मंत्र ध्यानमें "ॐ ह्रीं श्रीं कुरु कुरु स्वाहा" इस मंत्रका २१ जाप करना.

ॐ वास्तुदेवाय नमः मंत्र से वास्तुदेवको नमस्कार करके नीम्न मंत्रोसे दीग्पाल और भैरवादिको नमस्कार करना यजमानको हाथ से अक्षत कुमकुम पुष्पादिसे मंत्रस्थान पूजा करना.

॥ अथ दिग्पाल पूजनविधि ॥

दिग्पालः क्षेत्रपालश्च गणेशश्चण्डिका तथा ।
एतेषां विधिवत्पूजा कृत्वा कर्म समारभेत् ॥१२८॥

पूर्वमे — १ ॐ आँ ईं क्रीं इंद्राय नमः । स्थिरासने स्थिरो भव ।
अष्ट गजारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।

अग्निकोणमें–२ ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रौं वह्निमूर्तये नमः । स्थिरासने स्थिरो भव ।
अष्ट मेषारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।

दक्षिणमें — ३ ॐ क्रौं क्रीं क्रूँ कालमूर्तये नमः । स्थिरासने स्थिरो भव ।
अष्ट महिषारुढ क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।

नैरुत्यकोणमें–४ ॐ ऐं क्षाँ क्षीं क्षेत्रपाल क्षेत्राधिपमृत्यये नमः । स्थिरासने स्थिरोभव ।
अष्ट दिग्गजारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।

पश्चिमे— ५ ॐ श्राँ श्रीं श्रुं वं विं वरुणाय नमः। स्थिरासने स्थिरो भव।
अष्ट दिग्गजारुह क्षेत्रपालै प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा।

वायुकोण— ६ ॐ ऐं विश्वाधिनाथ नमः। स्थिरासने स्थिरो भव।
अष्ट दिग्गजारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा।

उत्तर— ७ ॐ ह्रीं श्रीं कुबेराय नमः। स्थिरासने स्थिरो भव।
अष्ट दिग्गजारुह क्षेत्रपालैः प्रबुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा।

इशान— ८ ॐ क्लीं क्लीं क्लँ विश्वंभराय नमः। स्थिरासने स्थिरो भव।
अष्ट दिग्गजारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा।

आकाशे— ९ ॐ ब्रां श्रीं ब्रूँ ब्राह्मणे नमः। स्थिरासने स्थिरो भव।
अष्ट दिग्गजारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा।

पाताले— १० ॐ श्राँ श्री श्रीयतये नमः। स्थिरासने स्थिरो भव।
अष्ट दिग्गजारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा।

दिग्पाल नमस्कार

१ ॐ पूर्वे इन्द्राय नमः। २ ॐ आग्नेये अग्नये नमः।
३ ॐ दक्षिणे यमाय नमः। ४ ॐ नैरुत्ये नैरुत्याय नमः।
५ ॐ पश्चिमे वरुणाय नमः। ६ ॐ वायव्ये वायुदेवाय नमः।
७ ॐ उत्तरे कुबेराय नमः। ८ ॐ ईशाने ईशानाय नमः।
९ ॐ आकाशे ब्रह्मणे नमः। १० ॐ पाताले विष्णवे नमः।

भैरवाय नमस्कार

१ ॐ पूर्वे हेतक भैरवाय नमः। २ ॐ आग्नेये त्रिपुरान्तक भैरवाय नमः।
३ ॐ दक्षिणे आदिवैताल भैरवाय नमः। ४ ॐ नैरुत्ये अग्निजिक्षाक भैरवाय नमः।
५ ॐ पश्चिमे कालभैरवाय नमः। ६ ॐ वायव्ये करालभैरवाय नमः।
७ ॐ उत्तरे एकपादभैरवाय नमः। ८ ॐ ईशाने कालमुखभैरवाय नमः।
९ ॐ उर्ध्वे स्वछंदभैरवाय नमः। १० ॐ पाताले गंधमालिकभैरवाय नमः।

वास्तुपूजनके स्थापनमें स्थपति–शिल्पिका–चांदीका अष्टसूत्र रखके यजमान से पूजा करानी. विश्वकर्मा स्वरुप स्थपति–शिल्पिकी मंत्रोपचार पूजा करनी गजका पूजा करके वस्त्र और द्रव्य रु. १११ या ५१ मुकाना. शिल्पि यजमानकी शुभाषिर्वाद देवे हस्त गजपूजन मंत्र—

ईशो मारुत विश्ववह्नि विधयः सूर्यश्चरुद्रोयमः ।
वैरूपोवसवोष्टदंतिवरुणो षड्वक्र इच्छाक्रिया ॥
ज्ञान वित्तपति निशापति जयौ श्री वासुदेवोहली ।
कामोविष्णुरिति क्रमेण मरुतो हस्ते त्रयोविंशतिः ॥३२९॥ राजवल्लभ

१ इश, २ वायु, ३ विश्वदेव, ४ अग्नि, ५ ब्रह्मा, ६ सूर्य, ७ रुद्र, ८ यम, ९ विश्वकर्मा, १० वसु, ११ गणेश, १२ वरुण, १३ कार्तिक, १४ इच्छा, १५ क्रिया, १६ ज्ञान, १७ कुबेर, १८ चंद्रमा, १९ जय, २० वायु, २१ बलभद्र, २२ कामदेव, २३ विष्णु एम २३ देवो स्थपति पूजन गज पूजन विधिथो करवुं ।

तिनो स्थापनकी साथमें आरती करके अर्घ्य पुष्पांजली.

आवाहनं न जानामि न जानामि तवाऽर्चनम् ।
पूजांचैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर ॥३३०॥

मंत्र हीनं क्रिया हीनं भक्ति श्रद्धा विवर्जितम् ।
यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तुमे ॥३३१॥

स्तुति बाद जो मुहूर्त करना हो वह करके आवाहन कीया देवोका और स्थापनका विसर्जन करना.

गच्छ गच्छ सुर श्रेष्ट स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा गच्छं त्वं वास्तुदेवते ॥३३२॥

यांतुदेव गणा सर्वे पूजामादाय माम ।
इष्ट काम समृद्धयर्थं पुनरागमनाय च ॥३३३॥

॥ इति पूजाविधि समाप्त ॥

પૂજા દ્રવ્યાદિ

સ્થાપન ત્રણ

ગણપતિ	દિગ્પાલ	વાસ્તુ	
રાતુ	લીલુ	પીળુ	રેશમીવર
ઘઉં	ચોખા	ચોખા	ધાન્ય
કળશ	કળશ	કળશ	ત્રાંબાના કળશ

વાસ્તુના સ્થાપનમાં
કાસાની થાળી, વાટકો, સુવર્ણની પા વાલની મૂર્તિ

વાસ્તુના સ્થાપનમાં ચાંદીના અષ્ટસૂત્રાદિ ગજ, ઓળંબો, ટાંકણુ, હથોડી, સૂત્રતાર, કાટખુણો કમ્પાસ, તગારૂ, ચુનાલોઢું, ખનન વખતે=ત્રીકમ, પાવડો, કોશ.

પંચરત્નની પાટલી
અબીલ ગુલાલ, કંકુ, હળદી-ધૂપ, કપુર, કેસર.

મુખવાસ-તજ, એલચી, લવીંગ, જાવંત્રી વગેરે.

સુકોમેવો-કાજુ, દ્રાક્ષ, અંજીર, બદામ વગેરે.

ફળો-દાડમ, કેરી, પપૈયા, મુસુંબી, સંતરા, જામફળ વગેરે ઋતુનાં ફળો પ્રત્યેક છ છ નંગ.

નાડાછડી, મીંઢોળ, મરડાશીંગ, શ્રીફળ ૫ કે ૭ નૈવેદ્યમાં પેડા, બરફી, લાડુના ત્રણ ત્રણ પડીકા, સોપારી શેર ૨, ખારેક શેર ૧, સાકર શેર ૦।, ગોળ શેર ૫, ધાણા શેર ૦।।, કમળકાકડી ૦)=,

૧ શિલારોપણ વિધિમાં નીચેની સામગ્રી
કૂર્મશિલા અષ્ટશિલાને લપેટવાનાવસ્ત્રો

દિશા	ચિહ્ન	વસ્ત્રનાંવર્ણ
૧ પૂર્વ	વજ્ર	પીળું
૨ અગ્નિ	સરવો	રાતું
૩ દક્ષિણ	દંડ	ઘેરૂજાંબલી
૪ નૈઋત્ય	ખડગ	વાદળી
૫ પશ્ચિમ	પાસ	પીળું
૬ વાયવ્યે	ધ્વજા	સફેદ
૭ ઉત્તરે	ગદા	લીલું
૮ ઇશાને	ત્રિશૂલ	ધોળું
૯ મધ્યની કૂર્મશિલા	મોટી	રાતું

નવ શિલાઓ નીચે-ઢાંકણાવાળા ત્રાંબાના કળશ નંગ ૯
ત્રાંબાના કાચબા નંગ ૯

સપ્તધાચ-પંચરત્નની પોટલી ૯ કોડી ૯ ચણોઠી ૯ ગંગાજળ, શેવાળ.

ત્રાંબાનુ ૩" ડાયામેટરનુ નાભિ માટે ભૂગળું ત્રણ ફુટ લાંબું.
મધ્યમા ચાંદીનો કૂર્મ પ્રાસાદ પ્રમાણનો.

૨ દ્વાર સ્થાપન મુહૂર્તમાં
પંચરત્નની પોટલી, રાહુ સન્મુખ હોય તો ત્રાંબાની શલાડી ૧૨×૨ ની નંગ ૨

દ્વાર ઉપર બાંધવાને લીલા વસ્ત્રનો ટુકડો તેમાં કોડી, ચણોઠી, મરડાશીંગ, શેરી પોળની ધૂળ.

પંચામૃત-દહીં, દૂધ, ઘી, મધ, સાકર
ચંચગવ્ય, ગાયનું છાણ મૂત્ર
ઘીનો દીવો ફાનસ, નાગરવેલી પાન,
ગજ પૂજનમાં રૂા. ૨૧ા કે ૧૧ા
પૂજનમાં રોકડા તથા પરચુરણ.

માળીનો સામાન-
ફૂલ, ધરોહાટ, આંબા કે આશોપાલવના પાન.

દિગ્પાલને બલી માટેનું દ્રવ્ય-આચાર્ય કહે છે પ્રમુખ સૂત્રધારને શાલ પાઘડી ધોતીજોટા અન્ય શિલ્પીઓ તથા શ્રવજીવીને યોગ્યતા પ્રમાણે આપી સંતુષ્ય કરવા.

દ્વાર ઉપર મૂકવાને રેશમી પાઘડી શાલ (શિલ્પીની)

૩ આમલસારાના શુભ મુહૂર્તમાં
ગાયનું ઘી શેર ૧ા
" " " સમાય તેવડો ત્રાંબાનો કળશ ઢાકણા સાથે.
પ્રાસાદ પ્રમાણની પ્રાસાદ પુરુષની સુવર્ણના પતરાની મૂર્તિ
પુરુષની મૂર્તિ પ્રમાણની સહેજ મોટો ઢોલીયો, ગાદલું, ઓશીકું ચાદર.

આમલસારા પર રેશમીપાઘડીને શાલ વીંટવા તે શીલ્પીના

પ્રત્યેક મુહૂર્ત સમયે જોઈતી તાત્કાલિક ચીજો વપરાશ થાપન માટે મોટા પાટલા ત્રણ, બેસવાના પાટલા નંગ ૧૦ શુદ્ધ જળનો હાંડો, ધૂપીયું, દીપક સારૂ ફાનસ, દીવી રૂઉ, દીવાસળીનું બાકસ.

તગારા, પાવડો, ચુનાલોઢું, ચુનો સીમેન્ટ, રેતી, પાણીના મોટાપીપ નીસરણી, દોરીસૂત્ર, મંગળ ગીત ગાવાને સુવાસણ બહેનો, મંગળ વાજીંત્ર.

सूत्रधार पूजनविधि

इत्यनन्तरतो वक्ष्ये पूजित्वा सूत्रधारकम् ।
यज्ञमंडपयोर्मध्ये मंडलंकारयेच्छुभम् ॥ ३३४ ॥

पट्टाच्छादनकं कृत्वा स्वस्तिकं च समालिखेत् ।
सूत्रधार सूत्रासने पादौ प्रक्षाल्य सादरम् ॥ ३३५ ॥

कुंकुमालेपनं कृत्वा दिव्य वस्त्रमावर्णयेत् ।
मुकुटं कुण्डलं सूत्रं कंकणं दिव्यमुद्रिकाम् ॥ ३३६ ॥

हारकेयूर संयुक्तं पादाभरणसंयुतम् ।
देयंस्त्रीनरयुग्मस्य पुत्रपौत्रैश्च सकुलम् ॥ ३३७ ॥
गृहोपस्करकं सर्वं गोमहिश्वश्वादिकम् ।
दासी कर्मकरांश्चैव यानसुखासनादिकम् ॥ ३३८ ॥
ग्रामंश्चैव ततोदद्याद्ऽथवा भूमिरुत्तमां ।
ते न तुष्टेन तुष्टा हि ब्रह्मा विष्णु हरादयः ॥ ३३९ ॥
कर्मकराणां सर्वेषां धनदद्याच्च सर्वज्ञः ।
वस्त्र प्रावरणैः सर्वे उत्तमादिक्रमेण तु ॥ ३४० ॥

હવે હું શ્રેષ્ઠ એવા સૂત્રધાર–સ્થપતિની પૂજનવિધિ કહું છું. યજ્ઞ મંડપના મધ્યમાં શુભ એવું મંડળ કરવું, વસ્ત્રથી આચ્છાદિત કરી સ્વસ્તિક મંડળ રચવું. સૂત્રધારને સૂત્રાસને બેસારી પાદ પ્રક્ષાલન આદર પૂર્વક કરવું. કુમકુમનું લેપન કરવું. કિંમતી એવાં દીવ્ય વસ્ત્રો ઓઢાડવા. મુકુટ, કુંડળ, સૂત્ર કડાં, ઉત્તમ વીંટી, હાર, બાજુબંધ, પગનાં અભૂષણે। આદિ સર્વ અલંકારો સ્ત્રીપુરુષ (સૂત્રધાર અને સૂત્રધારપત્ની)ને તેમના પુત્ર પરિવારાદિ સહિત સર્વને આપવા રહેવાનું ઘર અને ઘરની સર્વ સામગ્રી, ગાય, ભેંસ, ઘોડા આદિ તથા કામ કરવા દાસી અને ચાકર વર્ગ, વાહન, સુખાસન, પલંગ વગેરે આપવા. ગામ અથવા સારી ભૂમિ-જમીન અથવા સૂત્રધારને પ્રસન્ન કરવા તેની પ્રસન્નતાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની સંતુષ્ટ પ્રસન્નતા જાણી અન્ય બીજા કામ કરવા વાળા સર્વને ધન યોગ્યતા પ્રમાણે આપવા. તેમને વસ્ત્રો ઓઢાડવા. તે સર્વને ઉત્તમ એવા વસ્ત્રધન યોગ્યતા પ્રમાણે ક્રમથી દઈ સંતુષ્ટ કરવા. ૩૩૪–૩૪૦

अब मैं श्रेष्ठ सूत्रधार स्थपतिकी पूजनविधि कहता हूं । यक्ष और मंडपके मध्यमें शुभसा मण्डल करें । वस्त्र से आच्छादित करके स्वस्तिक मंडल रचें । सूत्रधारको सूत्रासन पर बोठला कर आदरपूर्वक पाद प्रक्षालन करें । कुमकुमका लेपन करें और कीमती शालदुशाले और दीव्य बस्त्र पहनावें । मुकुट, कुन्डल, सूत्र कडा, उत्तम अंगूठो, हार, बाजुबंध, चरणके आभूषण आदि सर्व अलंकार स्त्री पुरुष (सूत्रधार और सूत्रधार पत्नि) को दोनोंको उनके पुत्र परिवारादि सहित सबको दें । रहनेकेलिये घर, ग्रहसामग्री, गाय, भैंस, घोडा, आदि और काम करने वाले दासी और चाकर, वर्ग वाहन, सुखासन, पलंग, वगैरह दें । गांव या अच्छी भूमि—जमोन दें । सूत्रधारको पसन्न करें । उसकी प्रसन्नतासे ब्रह्मा, विष्णु और महेशकी संतुष्टी और प्रसन्नता जानें । अन्य दुसरे काम करने वाले सबको योग्यता मुताबीक धन दें और वस्त्रो से आच्छादित करें । उन सबको उत्तम से वस्त्र उनकी योग्यताके क्रमसे दे कर संतुष्ठ करें । ३३४ थी ३४०

योजनीया स्तथा सर्वे मिष्टान्नैः खंडपक्ककैः ।
तांम्बुल विलेपनं दद्या द्यावत् संतुष्ट चेतसः ॥ ३४१ ॥
तुष्टेव च जगतुष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
सर्वतीर्थोद्भवं पुण्यं सर्वदेवानुपूजकम् ॥ ३४२ ॥

સર્વને મિષ્ટાન્ન ભોજન પકવાનનું કરાવવું, પાનબીડું આપવું, ચંદન અર્ચવું. પ્રત્યેકના ચિત્ત પ્રસન્ન કરવા. એમના સંતુષ્ટ થવાથી સચરાચર ત્રિલોક સંતુષ્ટ થાય છે અને સર્વ તીર્થોથી મળનારૂં તથા સર્વ દેવોનું પૂજન કરવાથી થનારૂં પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪૧-૩૪૨

सबको मिष्टान्न भोजन पका कर खिलावें । पानकी गिल्लोरी खिलावें । चंदनकी अर्चना करें सबके चित्तको प्रसन्न करें । उनके संतुष्ठ होनेसे सचराचर त्रिलोक संतुष्ट होते हैं । और सब तिर्थोका और सर्व देवोंके पूजन से प्राप्त पुण्य मिलता है । ३४१-३४२

वास्तुपीठस्य भोक्तारः सूत्रधारश्च शिल्पकः ।
अतस्तस्मै प्रदातव्यं वास्तुपीठं शुभेच्छुना ॥ ३४३ ॥

यद्देवा भरणं पूजावस्त्रलकार भूषणम् ।
स्नान मण्डपोपस्करं स्थाली पात्रं तु शिल्पिने ॥ ३४४ ॥

शलाकामधुपात्रं च छत्रिकाद्यं च शिल्पिने ।
स्नानशय्या महाध्वजा दातव्या चैव शिल्पिने ॥ ३४५ ॥

વાસ્તુપીઠની સ્થાપનની સામગ્રીના અધિકારી સૂત્રધાર. શિલ્પી છે. કલ્યાણ ઇચ્છનારે વાસ્તુપીઠની સામગ્રી સૂત્રધારને આપવી. પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ દેવતા સંબંધીનું જે આભષણ પૂજા સામગ્રી વસ્ત્ર, અલંકાર અને આભૂષરણ હોય, સ્નાન તેમજ મંડપ સંબધી જે સામગ્રી હોય, થાળી, જળપાત્ર, શલાકા, મધુપાત્ર, છત્ર વગેરે તથા શય્યા અને મહાપતાકા વગેરે સામગ્રી શિલ્પીને આપવા. યજ્ઞાદિ સ્થાપનાદિ આચાર્યને આપવા. ૩૪૩ ૩૪૫

वास्तुपीठकी स्थापनकी सामग्रीके अधिकारी सूत्रधार शिल्पी है । कल्याण चाहनेवाला वास्तुपीठकी सामग्री सूत्रधारको दें । प्रतिष्ठा महोत्सवमें देवता संबंध क्रमें जो आभरण पूजा सामग्री वस्त्र, अलंकार और आभूषण होवे, स्नान और मंडप संबंधमें जो सामग्री होवे; थाली, जलपात्र, शलाका, मधुपात्र, छत्र वगैरह और शैया और महापताका आदि सामग्री शिल्पीको दें । यज्ञादि स्थापनादि आचार्यको दें ।
३४३ थी ३४५

સૂત્રધારના આશિર્વચન.

पुण्यं प्रासादजं स्वामी प्रार्थयेत् सूत्रधारतः ।
सूत्रधारो वदेत् स्वामिन् अक्षयं भवतात् तव ॥ ३४६ ॥

પ્રાસાદનું નિર્માણ કરવાવાલા સૂત્રધારને યજમાન પ્રાસાદ બાંધવાના પુણ્ય ફળની પ્રાર્થના કરવી. ત્યારે સૂત્રધાર સ્થપતિએ આશિર્વાદ દેવો કે "હે સ્વામિન્, દેવાલય નિર્માણ બાંધવાનું તમોને પુણ્યફળ અક્ષય હો." ૩૪૬

સૂત્રધારના અષ્ટવિધ સૂત્ર

प्रासादका निर्माण करनेवाले शिल्पीको यजमान प्रासाद बांधनेके पुण्य फलकी प्रार्थना करें । तब सूत्रधार स्थपति आशिर्वाद दें कि हे स्वामिन् देवालय निर्माण बांधनेका आपको अक्षय पुण्य फल हो । ३४६

द्रष्टि करस्तथा मौंञ्जं कार्पासिश्चांवलंबकम् ।
काष्ट सृष्टि विलेख्यानि सूत्राण्यष्ट वदन्ति च ॥ ३४७ ॥

શિલ્પશાસ્ત્રના જ્ઞાતાં સૂત્રધારને આઠ પ્રકારના સૂત્રો કહ્યા છે. ૧. દૃષ્ટિ, ૨. ગજ, ૩. મુંજની દોરી, ૩ સુતરની દોરી, ૪. ઓળંભો. ૫. કાટખૂણો (કાષ્ટ કે ધાતુનો) ૭. સૃષ્ટિ-સાધણી (લેવલ જોવાનું સાધન) ૮. વિલેખ્ય અથવા પ્રકાર=કંપાસ આ આઠ સૂત્રો શિલ્પીનાં કહ્યા છે. આ સૂત્રો સોના કે ચાંદીના કરાવી મુહૂર્ત સમયે તેની પૂજા કરાવવી. ૩૪૭
કાષ્ટ=કાટખુણો કે સૃષ્ટિ સાધણીનો કાટખૂણો બનાવવાને.

शिल्पशास्त्रके ज्ञाता सूत्रधारको आठ प्रकारके सूत्र कहे हैं । १ दृष्टि, २ गज, ३ मुंजकी रस्सी, ४ ओलंभा, ५ काटकोग, (काष्ट या धातुका) ७ सृष्टि साधनिका (लेवल देखनेका साधन) ८ प्रकार कम्पास । वैसे आठ सूत्र शिल्पीके बताये हैं । सोना या चांदीके वैसे सूत्र बनवाकर मुहुर्त के वक्त उनकी पूजा करावें । ३४७

सूर्याङ्गुलमितं दैर्ध्यं विस्तृतौ च नवांङ्गुलम् ।
उभयोः कोण संलग्नं तिर्य्यंङ्गुलमुदीरितम् ॥ ३४८ ॥

પહેલી રેખા-બાર આંગળ લાંબી અને તેનાથી આડી બીજી રેખા નવ આંગળની તે બેની કર્ણ-રેખા પંદર આંગુલની થાય તે કાટખૂણાની સિદ્ધિ જાણવી. ૩૪૮

काटकोण या सृष्टि साधनिका का काटकोण बनानेके लिये पहली रेखा बारह अंगुल लम्बी और उससे काटकोण भूजा नौ अंगुल लम्बी लें । दोनोंकी कर्ण रेखा पंद्रह अंगुल होवे तब काटकोणकी सिद्धि जाने । ३४८

॥ प्रासादाङ्गदेवस्वरुप ॥

प्रासादे देवरुपं स्यात् पादौ पादशिलास्तथा ।
गर्भश्चैवोदरे ज्ञेया जंघा पादोर्ध्वमुच्यते ॥ ३४९ ॥

स्तंभाश्च जानवो ज्ञेया घंटा जिव्हा प्राकीर्तिता ।
दीपः प्राणोऽस्य विज्ञेयो ह्यगनो जलनिर्गतः ॥ ३५० ॥

ब्रह्मस्थानं यदेतच्च तन्नाभिः परिकीर्तिता ।
हृदयं पीठिका ज्ञेया प्रतिमा पुरुषः स्मृतः ॥ ३५१ ॥

पादचारस्तु हेकारो ज्योतिस्तच्चक्षुरुच्यते ।
तदूर्ध्वे प्रकृतिस्तस्य प्रतिमात्मा स्मृतो बुधैः ॥३५२॥ प्रतिष्ठा

પ્રાસાદના અંગમાં દેવરૂપની કલ્પના કરી છે. પાયાની શિલાઓ–દેવના પગરૂપ છે, ગર્ભગૃહ પેટરૂપે, પાયાઉપરનો જગતી સુધીનો જંઘારૂપ થાંભલાઓ ઢીંચણરૂપ, ઘ‚ટ જીભ્હારૂપ, દીપક પ્રાણરૂપ, પ્રણાલ ગુદામાર્ગરૂપ, મધ્યનું બ્રહ્મસ્થાન નાભિરૂપ, પીઠિકા=સિંહાસન હૃદયરૂપ. પ્રતિમા પુરુષરૂપ હેંકાર પગનો સંચાર, દીપનો પ્રકાશ ચક્ષુરૂપ, તેની ઉપરનો ભાગ પ્રકૃતિરૂપ, પ્રતિમાને આત્મારૂપ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ જાણવો. ૩૪૯ થી ૩૫૨

प्रासादके अंगोंमें देवरुपोंकी कल्पना की है । बुनियादकी शिलायें देवोंके पैर स्वरुप, गर्भग्रह पेट स्वरुप, बुनियाद से लेकर जगतीतक जंघा स्वरुप, खंभे घुटन स्वरुप, घंट जीव्हारुप, दीपक प्राण स्वरुप, परनाल गुदामार्ग स्वरुप, मध्यका ब्रह्म स्थान नाभिरुप, पीठिका सिंहासन हृदयरुप, प्रतिमा पुरुषरुप, हेंकार पगका संचार, दिपक, प्रकाश, चक्षुरुप उसके उपरका भाग प्रकृतिरुप, प्रतिमाओंका आत्मारुप बुद्धिमान पुरुष समझें । ३४९ थी ३५२

तलकुंभादधो द्वारं तस्य प्रजननं स्मृतम् ।
शुकनासो भवेन्नासा गवाक्षः कर्णउच्यते ॥ ३५३ ॥

कायपाली स्मृता स्कंधो ग्रीवा चामलसारिका ।
कलशस्तु शिरो ज्ञेयो ध्वजाः केशाः प्रकीर्तिताः ॥ ३५४ ॥

मेदश्च वसुधा विद्यात् प्रलेपो मांसमुच्यते ।
अस्थिनि च शिला स्तस्य स्नायुः कीलादयः स्मृता ।
एवं पुरुषरुपं तु ध्यायेच्च मनसा सुधीः ॥ ३५५ ॥

કુંભાના તળનો નીચલો ભાગ લિઙ્ગરૂપે, શિખરનું શુકનાશ નાસિકારૂપે શિખરની એક બાજુનો ગોખ કાનકર્ણરૂપે, શિખરનું બાંધણું બંભારૂપે, અમલસારાનું ગળુ-ગળારૂપે, કળશ મસ્તકરૂપે, ધ્વજ પાઘડીએ કેશરૂપે જાણવા. પૃથ્વી ભેદરૂપ, ચુનાનો લેપ માંસરૂપ, શિલાઓ હાડકારૂપ, કોલ અર્થાત્ પાઉને કુકરા વગેરે સ્નાયુરૂપ, જાણવા, એ રીતે પ્રાસાદના સર્વ અંગોનું મનથી ધ્યાન કરવું. ૩૫૩ થી ૩૫૫

कुंभके तलके नीचेका भाग लिङ्गरूप, शिखरका शुकनास नासिका रूप, शिखरके बाजुके गोख कानरूप, शिखरका बंधना कंधेरूप, आमलसारका गला गलारूप, कलश मस्तकरूप, ध्वजा केशरूप आदि जानें । पृथ्वी मेदरूप, चुनेका लेप मांसरूप, शिलाऐं हड्डी के रूप, कोल कुकरा आदि स्नायु रूप जानें । अिस तरह प्रासादके सर्वरूपोंका मनसे ध्यान करें । ३५३ थी ३५५

એક હાથ (ગજ) થી ૫૦ હાથ સુધીના કુર્મશિલા જગતી–ભીટ્ટ, પીઠ, પ્રાસાદોદય, દ્વાર, સ્તંભ, પ્રતિમાદિના માન.

૧ થી ૫૦ ગજ હસ્ત	કૂર્મશિલા પ્રમાણ	જગતી પ્રમાણ ઉદય (૧)	જગતી પ્રમાણ ઉદય (૨)	ભીટ્ટમાન	પીઠમાન	પ્રાસાદોદયમાન	નાગરાદિ દ્વારમાન દ્વીપાર્ણવ	નાગરાદિ દ્વારમાન ક્ષીરાર્ણવ	સ્તંભમાન કુંભીમાન	પ્રતિમામાન બેઠી	પ્રતિમામાન ઉભી	ઈંડક કળશ
ગજ	આંગુલ	ગજ આંગુલ	ગજ આંગુલ	આંગુલ	ગજ આંગુલ	ગજ આંગુલ	ગજ આંગુલ	ગજ આંગુલ	આંગુલ	આંગુલ	આંગુલ	આંગુલ
૧	૪	૧-૦	૦-૧૨	૪	૦-૧૨	૧-૦	૦-૧૬	૦-૧૬	૪	૬	૧૧	૦।।
૨	૬	૧-૧૨	૧-૦	૫	૦-૧૭	૨-૦	૧-૮	૧-૮	૭	૧૨	૨૧	૧।
૩	૯	૨-૦	૧-૧૨	૬	૦-૨૨	૩-૦	૨-૦	૨-૦	૯	૧૮	૩૧	૧।।
૪	૧૨	૨-૧૨	૨-૦	૭	૧-૩	૪-૦	૨-૧૬	૨-૧૬	૧૨	૨૪	૪૧	૨।
૫	૧૨।।	૩-૦	૨-૧૨	૮	૧-૮	૫-૦	૨-૧૯	૨-૨૦	૧૩।।	૨૭	૪૩	૨।।
૬	૧૩।।	૩-૧૨	૩-૦	૮।।	૧-૧૨	૫-૧૨	૨-૨૨	૩-૦	૧૫	૩૦	૪૫	૩।
૭	૧૪।	૪-૦	૩-૧૨	૯।	૧-૧૬	૬-૦	૩-૧	૩-૪	૧૬।।	૩૩	૪૭	૩।।
૮	૧૫	૪-૧૨	૪-૦	૧૦।	૧-૨૦	૬-૧૨	૩-૪	૩-૮	૧૮	૩૬	૪૯	૪।
૯	૧૫।।।	૫-૦	૪-૧૨	૧૧	૨-૦	૭-૦	૩-૬	૩-૧૨	૧૯।।	૩૯	૫૧	૪।।
૧૦	૧૬।।	૫-૧૨	૫-૦	૧૧।।	૨-૪	૭-૧૨	૩-૮	૩-૧૬	૨૧	૪૨	૫૩	૫।
૨૦	૨૨	૯-૦	૮-૧૬	૧૬।।।	૩-૧૦	૧૨-૫	૪-૪	૪-૧૨	૩૧	૫૨	૬૭	૧૦
૩૦	૨૪।।	૧૨-૦	૧૧-૮	૧૯।	૪-૬	૧૬-૧૦	૫-૦	૫-૮	૩૬	૬૨	૭૩	૧૫
૪૦	૨૫	૧૪-૧૨	૧૩-૧૦	૨૧।।।	૫-૨	૨૦-૨૪	૫-૨૦	૫-૧૮	૪૧	૭૨	૮૩	૨૦
૫૦	૨૮।।	૧૭-૦	૧૫-૧૦	૨૪।	૫-૧૨	૨૪-૧૮	૬-૧૬	૬-૪	૪૬	૮૨	૯૩	૨૫

સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા

દેવગણા નક્ષત્રો અને શુભ આય મેળવેલા સમચોરસ અને છ આંગળ સુધીનાના વધઘટના માપના અંકો.

	લં. ચો. ના અંકો	દેવગણા નક્ષત્ર
	ગજ	
૦	૧-૧ ×૦-૨૧	સ્વાતિ
	૧-૧ ×૧-૧	મૃગશીર્ષ
	૧-૧ ×૧-૫	શ્રવણ
	૧-૧ ×૧-૭	અનુરાધા
	——	
	૧-૧	
	૧-૩	
૦	૧-૩ ×૧-૫	રેવતી
	૧-૭	
	૧-૯	
	——	
૦	૧-૫ ×૧-૫	મૃગશીષ
	૧-૫ ×૧-૯	સ્વાતિ
	૧-૭ ×૧-૧૧	હસ્ત
	૧-૧૧×૧-૧૭	મૃગશીર્ષ
	૧-૧૩×૧-૧૫	સ્વાતિ
	૧-૧૩×૧-૧૭	હસ્ત
	——	
૦	૧-૧૩×૧-૧૩	અનુરાધા
	૧-૧૫×૧-૨૧	રેવતી
	૧-૧૯×૨-૧	પુષ્ય
	૧-૧૯×૧-૨૩	શ્રવણ
૦	૧-૨૧×૧-૨૧	રેવતી
	૧-૨૧×૨-૩	રેવતી
	૨-૧ ×૨-૫	હસ્ત

	લં. ચો. ના અંકો	નક્ષત્ર
	ગજ ગજ	
૦	૨-૫ ×૨-૫	પુષ્ય
૦	૨-૭ ×૨-૭	પુષ્ય
	૨-૭ ×૨-૧૧	હસ્ત
	૨-૧૩×૨-૧૭	શ્રવણ
	૨-૧૫×૨-૯	રેવતી
	——	
૦	૨-૧૫×૨-૧૫	રેવતી
	૨-૧૫-૨-૨૧	રેવતી
	૨-૧૭×૨-૧૧	પુષ્ય
	૨-૧૯×૩-૧	મૃગશીર્ષ
	૨-૧૯×૨-૨૩	હસ્ત
	૨-૨૧×૨-૨૩	સ્વાતિ
	——	
૦	૨-૨૩×૨-૨૩	અનુરાધા
	૩-૧ ×૩-૫	હસ્ત
	૩-૧ ×૩-૯	રેવતી
	૩-૩ ×૩-૭	સ્વાતિ
	૩-૩ ×૩-૯	રેવતી
	૩-૫ ×૩-૯	રેવતી
	——	

ઉપર પ્રમાણે-દેવગણા નક્ષત્ર અને શુભ આય મળે છે આનાથી વધુ
ગજ આ. ગજ આ. ગ. આ. ગજ
મોટું-માપ રાખવાનું હોય તો ૨—૬—૪—૧૨ કે ૬—૧૮ અગર ૯—ગજ ઉપર આપેલા આંકડામાં ઉમેરવાથી ઉપર લખ્યા તેજ દેવગણા નક્ષત્રોજ આવશે. આ સહેલી રીત છે.

ધારેલ દેવગણા અને મનુષ્યગણા નક્ષત્રો લાવવાનું કોષ્ટક
ક્ષેત્રફળના બન્ને બાજુના આંગળના આંકડા કોષ્ટકમાં મૂકેલા છે.

દેવગણા નક્ષત્રો									
ચંદ્રમા	પૂર્વ			દક્ષિણ		પશ્ચિમ		ઉત્તર	
નક્ષત્ર	મૃગશીર્ષ	પુનર્વસુ	પુષ્ય	હસ્ત	સ્વાતિ	અનુરાધા	શ્રવણ	અશ્વિની	રેવતી
૧	૪	૧૧	૧	૫	૧૨	૧૯	૨૩	૧૭	૨૭
૨	૨	૧૯	૧૪	૧૬	૬	૨૩	૨૫	૨૨	૨૭
૩	...	...	...	...	૪-૨૨-૧૩	...	...	...	૨૭-૯-૧૮
૪	૧	૨૩	૭	૮	૩	૨૫	૨૬	૧૧	૨૭
૫	૧૭	૧૩	૧૧	૧	૨૪	૨૦	૧૦	૨૫	૨૭
૬	...	...	...	...	૨-૨૦-૧૧	...	...	...	૨૭-૧૮-૯
૭	૧૬	૧૭	૪	૨૦	૨૧	૨૨	૧૧	૧૪	૨૭
૮	૧૪	૨૫	૧૭	૪	૧૫	૨૬	૧૩	૧૯	૨૭
૯	...	...	...	...	...	...	...	...	૩-૬-૧૨-૧૮-૨૧-૨૭
૧૦	૨૨	૨૦	૧૯	૧૪	૧૨	૧૦	૫	૨૬	૨૭
૧૧	૨૦	૧	૫	૨૫	૬	૧૪	૭	૪	૨૭
૧૨	...	...	...	...	૧-૧૦-૧૯	...	...	...	૨૭-૯-૧૮
૧૩	૧૯	૫	૨૫	૧૭	૩	૧૬	૮	૨૦	૨૭
૧૪	૮	૨૨	૨	૧૦	૨૪	૧૧	૧૯	૭	૨૭
૧૫	...	...	...	...	૮-૧૭-૨૧	...	...	...	૨૭-૯-૧૮
૧૬	૭	૨૬	૨૨	૨	૨૧	૧૩	૨૦	૨૩	૨૭
૧૭	૫	૭	૮	૧૩	૧૫	૧૭	૨૨	૧	૨૭
૧૮	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૭|૩|૬|૯|૧૫|૧૮|૨૧|૨૪
૧૯	૧૩	૨	૧૦	૨૩	૧૨	૧	૧૪	૮	૨૭
૨૦	૧૧	૧૦	૨૩	૭	૬	૫	૧૬	૧૩	૨૭
૨૧	...	...	...	...	૨૫-૭-૧૬	...	...	...	૨૭-૯-૧૮
૨૨	૧૦	૧૪	૧૬	૨૬	૩	૭	૧૭	૨	૨૭
૨૩	૨૬	૪	૨૦	૧૯	૨૪	૨	૧	૧૬	૨૭
૨૪	...	...	...	...	૫-૧૪-૨૩	...	...	...	૯-૧૮-૨૭
૨૫	૨૫	૮	૧૩	૧૧	૨૧	૪	૨	૫	૨૭
૨૬	૨૩	૧૬	૨૬	૨૨	૧૫	૮	૪	૧૦	૨૭
૨૭	...	...	...	...	...	...	...	...	૧ થી ૨૭ સુધીના અંકો

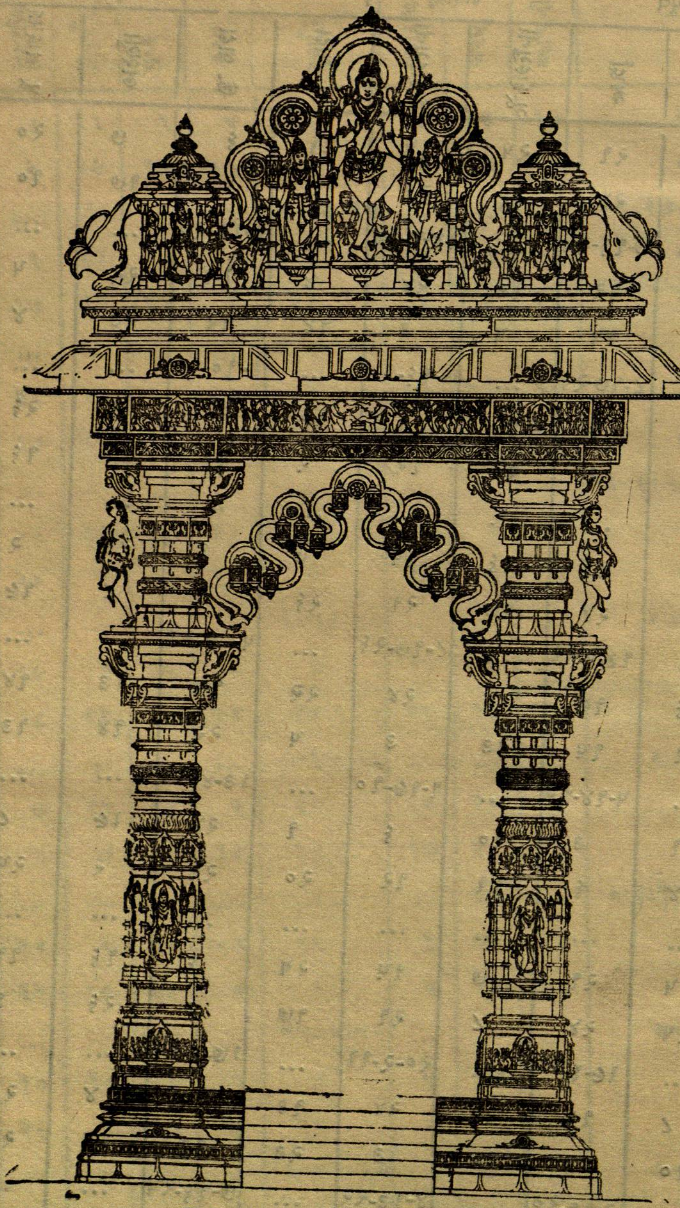
ઉપરની પહેલી પંતિકના ૧ થી ૨૭ ના અંક સામે ઉપરના છૂટા છૂટા આંકડા છે.

ધારેલ દેવગણ અને મનુષ્યગણ નક્ષત્રો લાવવાનું કોષ્ટક
ક્ષેત્રફળના બન્ને બાજુના આંગળના આંકડા કોષ્ટકમાં મૂકેલા છે.

મનુષ્યગણ નક્ષત્ર									
ચંદ્રમા	પૂર્વ		દક્ષિણ		પશ્ચિમ		ઉત્તર		
નક્ષત્ર	રોહિણી	આર્દ્રા	પૂ. ફાલ્ગુની	ઉ. ફાલ્ગુની	પૂ. ષાઢા	ઉ. ષાઢા	ભરણી	પૂ. ભાદ્રપદ	ઉ. ભાદ્રપદ
૧	૧૪	૨૧	૨૫	૧૫	૧૬	૬	૭	૨૦	૧૦
૨	૭	૨૪	૨૬	૨૧	૮	૩	૧૭	૧૦	૫
૩	...	૭-૧૬-૨૫	...	૨૩-૫-૧૪	...	૨-૧૧-૨૦	...	...	...
૪	૧૭	૧૨	૧૩	૨૪	૪	૧૫	૨૨	૫	૧૬
૫	૧૯	૧૫	૫	૩	૧૪	૧૨	૨૩	૪	૨
૬	...	૮-૧૭-૨૬	...	૭-૧૬-૨૫	...	૧-૧૦-૧૯	...	...	...
૭	૨	૩	૧૯	૬	૧૦	૨૪	૧	૨૬	૧૩
૮	૨૨	૬	૨૦	૧૨	૨	૨૧	૧૧	૧૬	૮
૯	...	...	...	...	...	...	...	...	...
૧૦	૨૩	૨૧	૧૬	૧૫	૭	૬	૨૫	૨	૧
૧૧	૧૬	૨૪	૧૭	૨૧	૨૬	૩	૮	૧૯	૨૩
૧૨	...	૧૩-૪-૨૨	...	૮-૧૭-૨૬	...	૫- ૪-૨૩	...	...	...
૧૩	૨૬	૧૨	૪	૨૪	૨૨	૧૫	૧૩	૧૪	૭
૧૪	૧	૧૫	૨૩	૩	૫	૨૨	૧૪	૧૩	૨૦
૧૫	...	૫-૧૪-૨૩	...	૧-૧૯-૧૦	...	૧૩-૪-૨૨	...	...	...
૧૬	૧૧	૩	૧૦	૬	૧	૨૪	૧૯	૮	૪
૧૭	૪	૬	૧૬	૧૨	૨૦	૨૧	૨	૨૫	૨૬
૧૮	...	...	...	...	...	...	...	...	...
૧૯	૫	૨૧	૭	૧૫	૨૫	૬	૧૬	૧૧	૧૯
૨૦	૨૫	૨૪	૮	૨૧	૧૭	૩	૨૬	૧	૧૪
૨૧	...	૧૯-૧-૧૦	...	૨૦-૨-૧૧	...	૧૭-૮-૨૬	...	...	...
૨૨	૮	૧૨	૨૨	૨૪	૧૩	૧૫	૪	૨૩	૨૫
૨૩	૧૦	૧૫	૧૪	૩	૨૩	૧૨	૫	૨૨	૧૧
૨૪	...	૨-૧૧-૨૦	...	૪-૧૩-૨૨	...	૭-૧૬-૨૫	...	...	...
૨૫	૨૦	૩	૧	૬	૧૯	૨૪	૧૦	૧૭	૨૨
૨૬	૧૩	૬	૨	૧૨	૧૦	૨૧	૨૦	૭	૧૭
૨૭	...	...	...	...	...	...	...	...	...

ને લંબાઈ પહોળાઈના એક બાજુના સમજવા તેના ઉપરનું નક્ષત્ર સમજવું.

प्राचिन शिल्प स्थापत्य कला का अलभ्य साहित्य ग्रन्थोका प्रकाशन

शिल्प स्थापत्य साहित्यका संपादक श्री प्रभाशंकर ओ. सोमपुरा
शिल्पविशारद

स्थपति प्रभाशंकर ओघडभाइ. शिल्पविशारद संशोधित

प्राचीन शिल्प स्थापत्य का अलभ्य साहित्य ग्रन्थोका प्रकाशन

१ दीपार्णवः—श्री विश्वकर्मा प्रणित शिल्पका प्राचीन महान ग्रन्थ-७६ + ४८८=५५६ पृष्ठो; ३५० लाइन ब्लोक रेखाचित्र; १०५ हाफटोन फोटा ब्लोको सहित मूल श्लोक और उनका गुजराती अनुवाद; मर्म और टीपणी आदि भरपुर संपूर्ण विवरण के साथका दलदार ग्रन्थ अध्याय २७ जिनमें प्रासादका संपूर्ण प्रमाणो अनेक देवदेवीओंकी शिल्पाकृतियां अनेक प्लान इलिवेशन साथ दीये गये है। शिल्पका प्रत्येक अङ्ग प्रासाद विषय बहुत सुन्दर रीतसें दीया गया है।

स्व० राष्ट्रपति डो. राजेन्द्रप्रासादजीने यह ग्रन्थकी प्रसंशाकरके रु. चारहजार पारितोषिक दीया। ना० जामसाहेब पू मू गवर्नर श्री कनैयालाल मुनशीजी, और विद्वान पुरातत्त्वज्ञ डा. वासुदेव शरणजी अग्रवालजीने विस्तृत भूमिका दीहै। श्रीमद् शङ्कराचार्यजी तथा जैनाचार्य श्री विजयोदयसूरिश्वरजीने ग्रन्थकी प्रामाणिकता, उपयोगिता और स्थपति श्री प्रभाशंकरभाइजीका दीर्घ अनुभवकी प्रसंशाकी है। ५० पृष्ठकी विद्वद्‌पूर्ण प्रस्तावना पढनेसे संपादककी कुशलता और विद्वताका परिचय होता है. इसमें ६० प्राचीन ग्रन्थो का प्रमाण दीया है। मूल्य रु. २५ डाकखर्च पृथक्

२ प्रासाद मञ्जरी—मूल सहित हिन्दी अनुवाद पंदर शताब्दीका यह ग्रन्थ सूत्रधार मण्डनके कनिष्ठबन्धु सूत्रधार नाथजीने वास्तुमञ्जरी नामक बडाग्रन्थकी रचनाकी हे उसके मध्यका स्तबक प्रासाद विषय का संक्षिप्त रुप है। ग्रन्थमें ८० रेखाचित्र बडा है और हाफटोन फोटो ब्लोक २० है। इस ग्रन्थकी भूमिका एशिया खण्डके सुप्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ डो. वासुदेव शरणजी अग्रवालजीने लीखी है। जिसमें ग्रन्थकी और संपादक स्थपति श्री प्रभाशंकरभाइजीकी विद्वताका परिचय दीया है। इस ग्रन्थका अनुवाद टीप्पणसे भरपुर है अनेक शिल्पग्रन्थोका प्रमाण दीया गया है।

मूल्य रु. ७ सात रु. डाकखर्च पृथक्

३ प्रासादमञ्जरी—मूल सहित गुजराती अनुवाद. विवरण उपरोक्त
मूल्य रु. ७ सात डाकखर्च पृथक्

४ PRASAD--MANJARI—मूल सहित अंग्रेजी अनुवाद उपरोक्त दीये हुए विवरणवाली अंग्रेजी आवृत्ति--जीनका अंग्रेजी अनुवाद और अन्य विभाग प्रस्तावना. भारतकी प्रथक् २ प्रासाद-जातीका लक्षण आदि पुरातत्त्वज्ञ विद्वान श्री मधुसुदनभाइ ढाकीजीने अच्छी तरहसे लिखा है। भारतके प्रत्येक प्रांत और विदेशके भारतीय शिल्प स्थापत्यका रसज्ञ विद्वानोंको भारतीय प्राचीन कलाका सुन्दर परिचय हो।

यह ग्रन्थ अब प्रेसमें है सूल्य अंदाज रु. ११ अग्यार डाकखर्च पृथक्

५ जिनदर्शन शिल्प—यह ग्रन्थ दीपार्णव के उत्तरार्ध रुप है। इनमें जैन प्रासाद शिखर—जिन प्रतिमालक्षण—जिन परिकर लक्षण २४ यक्ष २४ यक्षणी, दश दीग्पाल, नवग्रह, षोडष विद्यादेवी, जिन अष्ट प्रतिहार, जिन क्षेत्रपाल, पद्मावतीको पृथक पृथक स्वरुप, माणिभद्रजी, सरस्वती, घंटाकर्ण यह सर्व देवदेवीयांकी मूर्तिका रेखा चित्र=आलेखन चोसठ योगीनी नाम, बावनवीर नाम समवसरण—अष्टापद, मेरुगिरि, नंदीश्वरद्वीप यह चारो शाश्वत तीर्थकी रचना प्रमाण आदि शास्त्रोक्त शिल्प कृतिओं—जीनायत—१०८, ८४, ७२, ५२, २४ आयतनकी रचना क्रम—

अतित अनागत और वर्तमान तीर्थंकरोकी चोवीशी क्रमका नाम लाच्छन, वीश विहरमानका नाम लाच्छन, चौदसो बावन गणधर, सहस्त्र कूटोन्तर्गत १०२४ तीर्थंकरो. अष्टमंगल, चौदस्वप्नका आलेखन आदि जैनदर्शनका स्थापत्य विषयका यह अद्भूत ग्रन्थ है. सिद्धचक्र महायंत्र, ऋषिमंडळयंत्र है जिनमें १७५ देवदेवीयोंका रेखाचित्र स्वरुप आदि है।
मूल रु. ९ नव डाक पृथक्

६ वेधवास्तु प्रभाकर—इस ग्रन्थमें प्रासाद गृह प्रतिमा आदिके वेधदोष अनेक प्रकारके दीये हुऐ है विविध प्राचीन ग्रन्थोके प्रमाणोके सार अच्छी तरहसे दीये है यह ग्रन्थ दीपार्णव ग्रन्थकी पूर्तिरुप है।

इसमें क्रिया विधिपूजन आदि द्वार स्थापन प्रासादके थरदेवतान्यास, शल्यविज्ञान मूहुर्त चक्रादि वास्तु, वास्तुपूजन, वज्रलेपका प्रकार, वास्तुद्रव्य, गणित कोष्ठक प्रासादाङ्ग प्रमाणो आदि० विषयोंसें पूर्ण अलभ्य सुन्दर ग्रन्थमें रेखाचित्रो नकसा आदि दीया हुया है ।

मूल्य रु. १० दस डाक पृथक्

७-८ क्षीरार्णव- ।

वृक्षार्णव- । यह दोनु ग्रन्थ विश्वकर्मा और नारदजीका संवादरूप अद्भूत अद्वितिय महाग्रन्थ है सांधार महाप्रासादो चतुर्मुख महाप्रासादो के विषय है. तीन साढे तीन भूमि उदयका महामंडपों पृथक् पृथक् प्रकारका कहा है जीनमें अनेक विषयोकी चर्चाकी है जो विद्वान लोगका विषय है

क्षीरार्णका २२ अध्यायका ८०० श्लोक प्रमाण प्राप्त हूआ है ।

वृक्षार्णवका १८०० श्लोक प्रमाण-प्राप्त हुआ है ।

ये दोनु दुष्प्राप्य शिल्प साहित्य अवर्णनीय है. ये दोनु ग्रन्थमें महाचर्मुख प्रासादकी चारो ओर २७ २७ मंडपकी रचना मेघनाद आदि मंडप बनानेका विवरण है। तीन भूमि तक का एकी लिङ्गकी स्थापना की विधि चतुर्मुख में कही है। एसा अद्भूत यन्थ दुर्लभ है । दोनु ग्रन्थका संशोधन हो रहा है । —

९ वेदाश्र प्रासाद तिलक—यह ग्रन्थ पंदरवी शताब्धीका सूत्रधार वीरपालकी सुन्दर रचना है शिल्पका अन्य ग्रन्थो अनुष्टुप छंदमें है। ये प्रासाद तिलक संस्कृत राग रागणी मे शार्दुल विक्रिडीत वसंततिलिका आदि छंदमें ग्रन्थकी सुन्दर रचना की है। अब तक उसका चार अध्याय प्राप्त हुआ है । ग्रन्थका संशोधन कार्य चल रहा है । संशोधन कार्य में श्री अमृतलाल भाइ मू त्रिवेदी. शिल्पी बहुत श्रम ले रहा है ।

शिल्प स्थापत्य कला साहित्य प्रकाशन

बलवंतराय प्र. सोमपुरा एवं भ्रातुओं

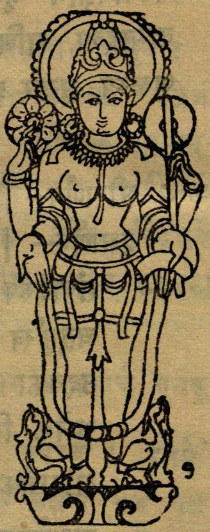
॥ देवी सरस्वती स्वरुप ॥

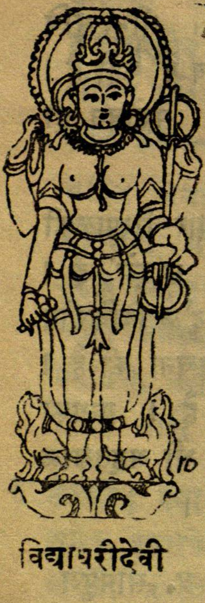
तुंबरीदेवी

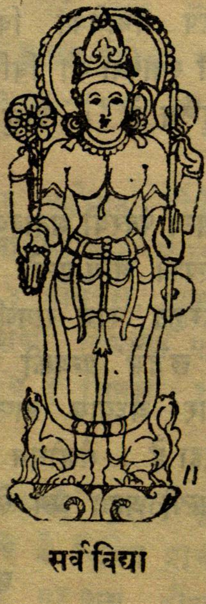
नारदीदेवी

सर्वमङ्गला

विद्याधरीदेवी

सर्वविद्या

सर्वप्रसन्ना

शिल्प स्थापत्य प्रकाशन

गंगाजी

दीपार्णव—गुजराती अनुवाद रु. २५

प्रासाद मंजरी—

हिंदी गुजराती अनुवाद रु. ७

जिनदर्शन (जैनशिल्प गुजराती) रु. १०

वेधवास्तु प्रभाकर

हिंदी गुजराती रु. १०

क्षीरार्णव-वृक्षार्णव—प्रासादतिलक—

यह तीन ग्रंथोका संशोधन हो रहा हे